

Л.В. БІЛЕНЬКА-СВИСТОВИЧ, Н.Р. РИБАК

ЦЕРКОВНО- СЛОВ'ЯНСЬКА

- З історії церковнослов'янської мови
- Графіка
- Фонетика, морфологія, синтаксис, лексика в порівнянні з сучасними слов'янськими та давніми індоєвропейськими мовами
- Тексти для читання
- Словничок скорочень під титлами
- Словник

МОВА

ПІДРУЧНИК ЗІ СЛОВНИКОМ

Україна:
новий
супільний
проект

Понад
3500 слів

Л.В. БІЛЕНЬКА-СВИСТОВИЧ,
Н.Р. РИБАК

СЛОВ'ЯНСЬКА МОВА

ПІДРУЧНИК ЗІ СЛОВНИКОМ

Понад
3500 слів

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник*

КІЇВ
ВИДАВНИЦТВО “КРИНИЦЯ”
2000

Автори

Леся Біленька-Свистович — філолог-славіст, викладач польської і церковнослов'янської мови Львівської семінарії та академії Кіївського Патріархату.

Автор підручника "Ucze się polskiego" (у співавторстві з М. Ярмолюком), кількох перекладів богословської літератури.

Наталія Рибак — філолог-славіст, викладач української та церковнослов'янської мов Львівської богословської академії і Львівського музично-богословського училища, літературний редактор видавництва ЛБА.

Редактор Т.В. Майданович

Голова редакційно-художньої ради видавництва В.А. Михалко

Головний редактор
І.Л. Андрієвська

Видавництво «Криниця» спеціалізується на виданні літератури для дітей, художньої, науково-популярної, духовної та довідкової літератури, зокрема словників, а також видань із питань історії і теорії мистецтва, історії України, альбомів та ін.

З питань придбання літератури видавництва «Криниця» звертатися за адресою:

Україна, м. Київ—217,
вул. Електротехнічна, 4-А
(їхати до станції метро «Чернігівська»
або «Петрівка», а далі —
автобусом чи трамваем до району
Троєщинського ринку)

Тел.: (044) 545-1006, 515-7691
Факс: (044) 515-2921

ISBN 966-7575-28-4

Підручник «Церковнослов'янська мова» призначений для студентів духовних навчальних закладів і відповідає програмі даного курсу. Автори першими в Україні зробили складний мовний матеріал доступним для нефілологів. Розділ «З історії писемності у слов'ян» описує появу і розвиток церковнослов'янської мови, діяльність Кирила і Мефодія, найважливіші писемні пам'ятки. У розділі «Фонетика» розглядається звукова система церковнослов'янської мови та її історичні зміни у порівнянні з іншими мовами. Морфологія викладена у формі таблиць з короткими практичними коментарями.

Підручник завершується текстами для самостійного читання і словником на 3,5 тисячі слів, який за обсягом є найбільшим серед навчальних словників церковнослов'янської мови такого типу (тобто словників, доданих до підручника).

Навчальний посібник може бути використаний усіма, хто цікавиться історією мови, хто в різних сферах культури побажає застосувати скарби духовного стилю української мови.

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник
16.10.2000 р. № 2/1625

Рецензенти:

Г. П. Арполенко, канд. філ. наук, старший наук. співробітник Інституту української мови НАН України;

М. Лесів, д-р, професор кафедри слов'янських мов Люблінського католицького університету (Польща);

Н. М. Поліщук, канд. філ. наук, доцент кафедри історії та культури укр. мови Волинського державного університету ім. Лесі Українки.

© Л. В. Біленька-Свистович
Н. Р. Рибак
Криниця, 2000

Зміст

<i>Передмова</i>	8
Вступ	11
ЧАСТИНА ПЕРША. З ІСТОРІЇ ПИСЕМНОСТІ У СЛОВ'ЯН	18
Що таке церковнослов'янська мова	18
Культурні і політичні передумови виникнення писемності у слов'ян	21
Солунські брати Кирило і Мефодій	25
Кирилиця і глаголиця: особливості створення і використання	34
Найважливіші пам'ятки церковнослов'янської мови	40
Пам'ятки української редакції	50
З історії вивчення церковнослов'янської мови	54
ЧАСТИНА ДРУГА. ГРАФІКА	57
Кирилиця	57
Основні правила читання та вимови звуків	62
Числове значення букв	65
Діакритичні знаки	66
Розділові знаки і графічні особливості	68
<i>Словничок скорочень під титлами</i>	69
ЧАСТИНА ТРЕТЬЯ. ФОНЕТИКА	75
Особливості вивчення фонетики	76
Реконструкція форм	76
Періодизація	78
Система голосних звуків	78
Походження голосних	78
Система приголосних	93

Історичні зміни у фонетиці:	94
— спрощення груп приголосних	95
— зміни у сполученнях *tort, *tolt, *tert, *telt, *ort, *olt	98
— пом'якшення приголосних	101
— перша палаталізація	102
— друга палаталізація	104
— третя палаталізація	105
— йотація	109
— чергування голосних	112
— чергування приголосних	119
ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА. МОРФОЛОГІЯ	121
Іменник	122
Іменники з основою на *-о, *-јо	123
Іменники з основою на *-ў (з)	127
Іменники з основою на *-а, *-ja	128
Іменники з основою на *-и (ъ)	131
Іменники з основою на *-ї (ы)	133
Іменники з основою на приголосний	133
Змішування різних типів відмінювання в церковнослов'янській мові	136
Займенник	139
Особові займенники	140
Присвійні займенники	142
Вказівні займенники	143
Питальні займенники	145
Прикметник	146
Відмінювання нечленних прикметників	147
Відмінювання членних прикметників	150
Ступені порівняння прикметників	152
Розвиток прикметникових форм на українському ґрунті	154
Числівник	154
Відмінювання кількісних числівників	156
Відмінювання порядкових числівників	157
Дієслово	157
Поділ дієслів на класи	159
Теперішній і простий майбутній час	161
Майбутній час	163
<i>Системи форм минулого часу</i>	165
Аорист	165

Сигматичний аорист	166
Імперфект	169
<i>Складні форми минулого часу</i>	171
Перфект	171
Плюсквамперфект	172
Наказовий спосіб дієслова	173
Умовний спосіб	174
<i>Іменні форми дієслова. Інфінітив і супін</i>	175
Дієпrikметник	176
<i>Невідмінювані частини мови</i>	179
Прислівник	179
Розряди прислівників за значенням	180
<i>Службові частини мови</i>	180
Прийменник	181
Сполучник	183
Частки	184
Вигук	184
ЧАСТИНА П'ЯТА. СИНТАКСИС	185
Головні члени речення. Узгодження підмета з присудком	186
Другорядні члени речення	187
«Давальний самостійний»	188
Види речень за способом висловлювання	188
Заперечні речення	189
Складні речення. Періоди	190
Передача чужої мови	191
ЧАСТИНА ШОСТА. ЛЕКСИКА.	192
Тексти для читання	199
Короткий словник церковнослов'янської мови	220
Література	320
Список скорочених назв мов	323
Духовний стиль української мови	325

Передмова

Підручник «Церковнослов'янська мова» призначений для студентів семінарій, богословських навчальних закладів та всіх, кого цікавить історія літературної мови наших предків, мови української Церкви. Даний підручник не розрахований на філологів, тому багато мовознавчих понять у ньому супроводжуються відповідним коментарем.

Структура книжки загалом відповідає структурі програми з предмета «Церковнослов'янська мова», тобто курс викладений у такій послідовності:

- історія церковнослов'янської мови;
- графіка;
- фонетика;
- морфологія;
- синтаксис;
- лексика.

Окремі розділи, а саме: «З історії писемності у слов'ян» і «Фонетика» подають більший обсяг матеріалу, ніж це передбачено навчальним курсом. Автори вважають, що матеріал з історії писемності та історії фонетики може суттєво розширити світогляд та поглибити знання студентів. Натомість викладач на практичних заняттях може скоротити обсяг інформації відповідно до потреб конкретного курсу. У розділі «Графіка» подається написання та вимова кириличних літер на всіх етапах розвитку церковнослов'янської мови. Оригінальним у цьому розділі є «Словничок

скорочень під титлами», у якому зібрано всі можливі варіанти скорочених слів. Розділ «Морфологія» оформленний у вигляді довідника з церковнослов'янської граматики. У ньому відсутні мовноісторичні пояснення, зате багато таблиць і конкретних вказівок про словозміну кожної частини мови. Такий підхід виправданий практикою, оскільки студентові, який читає текст, важливо знати, що це за частина мови і як її правильно перекласти. Наприклад, дієслова **рече**, **нде**, це форми аориста, а не теперішнього часу, як це може здатися на перший погляд за аналогією з сучасною українською мовою. Синтаксис викладено дуже стисло, оскільки він не зазнав суттєвих змін від часу давньоцерковнослов'янської мови. Зроблено тільки акцент на звороті «давальний самостійний», бо при його перекладі часто припускаються помилок. Розділ «Лексика» є позапрограмним, але, з точки зору авторів, потрібним при вивченні церковнослов'янської мови, тому що наочно демонструє місце слов'янських мов серед інших індоєвропейських.

Крім сухо граматичного та історичного матеріалу підручник містить тексти для читання, словничок скорочень під титлами та короткий словник церковнослов'янської мови.

Потреба в останньому є більш ніж очевидна, оскільки загальнодоступного словника церковнослов'янської мови в Україні нема, а інтерес до Святого Письма та стародавніх книг великий. Такий словник тим більш корисний, що церковнослов'янська мова як найближча «родичка» української створює при перекладі дуже багато пасток, т. зв. «фальшивих друзів перекладача», оскільки чимало давніх слів з часом переосмислилися і цілком змінили своє значення.

Підбір текстів для читання зумовлений специфікою закладів, де вивчається церковнослов'янська мова, тому у хрестоматійній частині подані найважливіші щоденні молитви, уривки з Євангелій різного часу та різних редакцій, а

також історичні твори — фрагменти житій Кирила і Мефодія, «Повісті минулих літ», «Про письмена» Чорноризця Храбра.

Підручник апробований у Львівській духовній семінарії та академії УПЦ КП і Львівському музично-богословському училищі і довів свою ефективність при вивченні церковнослов'янської мови.

Автори висловлюють свою величезну вдячність директору видавництва «Криниця» Леонідові Андрієвському який підтримав ідею створення цього унікального підручника і доклав чимало зусиль для його видання.

Особлива подяка тим людям, які задовго до виходу у світ цієї книги уважно прочитали її і висловили свої міркування: схимонахині Венедикті (Щурат-Глухій), філологу, науковому працівнику ІБТП при ЛБА; професору кафедри слов'янських мов Люблінського католицького університету (Польща) д-ру Михайлові Лесіву та о. Миколі Пристою з Львівської архієпархіальної семінарії св. Духа. Більшість їхніх зауважень була врахована і, сподіваємося, покращила зміст і структуру підручника.

Ця книжка не з'явилася б на світ без повсякденної праці наших помічників: Юрія Гамалія, який виконав нелегку працю набору різномовних текстів, літературного редактора Тетяни Майданович, яка творчо опрацювала стиль рукопису, Ярослава Рибака, який став нашим добровільним менеджером і неофіційним технічним редактором, та працівників видавництва «Криниця», що готували цю книгу до видання. Усім їм — найщиріша подяка.

Вступ

Коли у своїй щоденній молитві ми звертаємося до Бога зі словами «Отче наш» і просимо у Його хліба «насущного днесъ», то чи спадає комусь на думку, що ми по суті говоримо це не українською мовою? Навряд. Але ніхто не звертається до рідного батька «отче» і не скаже в молитві «Батьку наш» (хоч такі спроби й були), бо одне звертання несе в собі неземну велич, а друге — побутову приземленість. Церковнослов'янська мова, як бачимо, не зникла, не загубилася десь у темряві століть чи пилиоці архівів, а наче цілюща вода просочила собою ціле ество живої української мови. Без величавих за своїмзвучанням старослов'янізмів неможливо собі уявити «високий стиль», мову урочистої поезії чи Святої Літургії. Чому Шевченко писав: «А всім нам вкupі на землі єдиномисліє подай і братолюбіє пошли». Невже в його часи не знали «модерніших» слів? Знали, але як би звучало: «І нам, усім разом на землі, однодумність подай і братолюбство пошли»? Зміст, звичайно, збережений, але стиль — ота тонка матерія, котра, власне, і робить поезію поезією, зникає безслідно. А тим часом уся творчість Тараса Шевченка може слугувати енциклопедією вживання церковнослов'янізмів у сучасній українській мові, причому вживання легкого, органічного, просто непомітного. Як тільки його поезія набирає високого громадянського пафосу або філософського забарвлення — тут же поет звертається

до лексики особливого гатунку: «Не нам на прю з тобою стати», «Встань же, Боже, вскую будеш спати, од сліз наших одвертатись, скорбі забувати!», «Молюсь, Господи, внуши їм уст моїх глаголи». А геніальний початок «Марії», який попри свою насиченість церковнослов'янізмами, ще нікому не здавався незрозумілим:

Все упованіє мое
На тебе, мій пресвітлий раю,
На милосердіє твоє,
Все упованіє мое
На тебе, Мати, возлагаю.
Свята сило всіх святих!
Пренепорочная, благая!

Трактування церковнослов'янської мови або окремих її вкраплень як прикмети «високого стилю» не вивчається нами в школі — у генетичній пам'яті народу закодовані і з покоління в покоління передаються ці знання. Недаремно ж поети радянської доби суцільного «соцреалізму» не цуралися церковнослов'янізмів, бо знали: таке слово, яким людина впоєна ще з молитвою матері, швидше зачепить якісь ліричні струни у душі:

Не затулив нам обрію гіркий шматок насущного,
Себе подарували ми великому грядущому.

(Б. Олійник)

Парадокс, але вся радянська поезія використовувала цю мовну «зброю з ворожого табору»:

Не вий, не вий же, пан проклятий,
Над прахом огненным Тараса...

(В. Сосюра)

Товариство, яке мені діло,
 чи я пізній предтеча, чи ранній?
 Удавайте пророків і йдіть,
 Отверзайте уста...

(П. Тичина)

Дивно-перекрасна рать
 Даль пойняла неозору...

I творять море, поле й твердь
 Неутомленну круговерт...

Хто думку, музику, слова
 Плазучим гадом обвива...
 I розтліває, і сквернить
 I чисте серце полемить?
 ... Єхидни слинаю плює
 В обличчя, ратаю, твоє?

Я — син Країни Рад, ви чуєте, іуди,
 Ви всі, що Каїна горить на вас печать?
 Отчизни іншої нема в нас і не буде...

Благословен мечів ясних
 Огонь, отчизни охорона...

(М. Рильський)

...Душа ж його пречиста, яко свято...

Солдати, матроси, єфрейтори і командарми
 Суворо проходять повз нас, і грядущих, і сущих.
 ...Проходять, проходять — і несть їм кінця і начала.

Так будьте ж ви прокляті нині, і прісно, й назавше...

...Провісницькі сурми схитнули небесні чертоги.

(Б. Олійник)

Якщо «соцреалісти» не боялися церковнослов'янізмів як переконливого стилістичного засобу, то поети інших ідеологічних орієнтацій — і поготів. Візьмемо хоча б І. Калинця чи поетів української еміграції. До речі, один з них, Олекса Стефанович, вдався до надзвичайно цікавого експерименту, створивши цілий вірш (а може й кілька?) церковнослов'янською мовою. З огляду на оригінальність цього твору наведемо його повністю. І, мабуть, дата — 1941 р. — стоїть під ним не випадково:

З літопису

Бі ко поятим глас витязя:
 «Како толико вас, гости,
 И не могосте одбитися,
 Но побігосте?»

І отвічаху глаголюще:
 «Како нам битися с вами! —
 Цілоє бихом побоїще
 Вслали тілами.

Бяху бо верху вас друзії,
 Грозно крильми помаваху, —
 Світлі і страшні в оружії
 Вам помагаху».

Після таких розмаїтих літературних ілюстрацій видається навіть дещо дивним зачіпати питання «церковнослов'янська мова і Літургія». Адже це все одно, що доводити життєдайну роль кисню в житті людини! Однак потрібно. Справа в тім, що століття неподільного панування російського православ'я в Україні виробили в більшості українців

відразу до церковнослов'янської мови як знаряддя духовного поневолення та русифікації. Нам доводилося у своїй викладацькій практиці постійно стикатися з тим, що студенти кажуть: мовляв, слова *гражданнінз* чи *страсть*, *согад* чи *мерзкин* і т. д. — російські. Але ж вони існували в мові наших предків, коли ще й російської держави як такої взагалі не було на світі! Сучасна російська мова просто має в своїй основі багато від церковнослов'янської — і тільки. Українська літературна мова більше взяла від живої народнорозмовної мови, хоч — як мова літературна — теж до певної міри виросла з церковнослов'янської. Для українців Галичини використання церковнослов'янської мови в Богослужінні було свого часу найпереконливішим доказом національної ідентичності та духовної єдності з Великою Україною. Зрештою, монахи-студити і сестри-студитки донині правлять Служби Божі цією мовою — і варто хоч раз завітати послухати, як гарно, природно і цілком зрозуміло (!) вона звучить.

Цю прикру різницю в поглядах на церковнослов'янську мову дуже виразно можна було спостерігати під час проведення у Львові 1998 року Всеукраїнської конференції з питань богословської термінології. Одні доповідачі шукали способу, як найкраще перекласти українською мовою тексти всіх Богослужінь, церковних співів, молитов, не залишивши жодного «підозрілого» слова. Інші ж навпаки — обстоювали право церковнослов'янської мови на життя в Церкві як особливій духовній сфері, яка потребує і особливих виражальних засобів. Нам дуже близький погляд, висловлений одним із найкращих перекладачів сучасності, близкучим знавцем античної літератури, професором Андрієм Содоморою: «Без застереження не можемо ... зіставляти церковнослов'янську мову з латинською: остання, ставши незрозумілою для загалу,

природно, як чужа мова, уступила місце живій національній мові; церковнослов'янську ж, яка увібрала в себе чимало із розмовної староукраїнської мови, ледве чи можна назвати «незрозумілою» для освіченої церковної громади [...].

Богослужіння — своєрідне дійство, де всіма можливими засобами проакцентовано власне те, що в'яже нас із глибокою давниною, все те, що творить атмосферу вроčистості: сама церква, її інтер'єр, одіяння священика (отця духовного), церковний спів, що захоплює саме небуденністю, піднесеною ритмомелодикою. «Очищена» від архаїзмів мова побутового рівня, так звана «чиста українська мова» — чи не була б разочім дисонансом у цьому дійстві?»*

На жаль, це питання наразі й залишалося питанням, а тим часом у храмах чуємо: «Дійсну (!) Богородицю, Тебе величаєм ...» (виходить, є ще, прости Господи, й недійсна?), «Не залиши нас, що надіємось на Тебе», «Святий Боже, Святий Всесильний...» — і подібні «осучаснені» переклади, призначені для людей з мінімальним словниковим запасом.

Тому не тільки сuto практичною, дидактичною потребою зумовлена поява цього підручника. Звичайно, така книжка потрібна перш за все як навчальний посібник, оскільки в Україні за останні десятиліття нічого подібного не виходило, а дуже добре підручники М. Станівського (1964, 1983) та А. Майбороди (1974), по-перше, призначені для фахівців-філологів, по-друге, вже давно стали бібліографічною рідкістю. Тим часом церковнослов'янська мова вивчається не лише на філологічних факультетах, а також у духовних навчальних закладах усіх християнських конфесій. Студен-

* Сучасна українська богословська термінологія. — Львів, 1998 — С. 319.

там-богословам і семінаристам у першу чергу й адресований цей підручник. Але, думаємо, що його цікаво буде розгорнути всім, хто не байдужий до рідної мови, історії, культури, до витоків українського слова, що він стане в пригоді багатьом, хто працює на ниві української культури.

ЧАСТИНА I

З ІСТОРІЇ ПИСЕМНОСТІ У СЛОВ'ЯН

ЩО ТАКЕ ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКА МОВА

Мова як засіб спілкування між людьми має дві форми — усну і писемну. У примітивних суспільствах писемної мови не існувало. З появою писемності виникла потреба впорядкувати спосіб записування, тобто встановити орфографічні, граматичні і стилістичні норми. А мова, в якої ці норми вже існують, називається літературною. Літературна мова повинна бути зрозумілою, на відміну від діалектів, всім носіям даної мови. Наявність літературної мови з чіткими нормами свідчить про загальний рівень розвитку суспільства.

Якою ж була літературна мова у слов'ян багато століть тому? Загляньмо в історію...

Якщо сьогодні, вивчаючи англійську чи німецьку мову, ви зі здивуванням виявляєте, що в цих мовах досить багато слів, подібних до українських або майже таких самих, то це свідчить, що наші предки на величезній території від Індійського до Атлантичного океану могли, очевидно, порозумітися за допомогою єдиної мови. Науковці цю мову називають праіndoєвропейською, а мови, що сформувалися на її основі, — іndoєвропейською родиною мов.

Але оскільки на такому гіантському просторі умови проживання були дуже різними, то й шляхи розвитку племен та їх мов поступово розходилися, а єдина прамова розпалася на діалекти, які, в свою чергу, дали початок іншим родинам. Величезна брила, яка відкололася від праіndoєвропейської скелі і стала праматір'ю слов'янських мов, називається праслов'янською мовою. Період її існування — це приблизно початок II тисячоліття до н. е. — кінець VI століття н. е., коли слов'янські племена завершили своє розселення. На той час вже проявився територіальний поділ слов'янських діалектів на різні групи, які дали початок трьом групам слов'янських мов: південній, західній та східній.

Однак відмінності між діалектами ще не були дуже велики, тому створена Кирилом і Мефодієм літературна мова була зрозуміла усім слов'янам. Цю мову називають старослов'янською, давньоцерковнослов'янською або староболгарською. Проіснувала вона дуже коротко — до XI ст., і зараз це мертвa літературна мова (як санскрит чи давньогрецька), зафіксована у найдавніших писемних пам'ятках, котрі, у свою чергу, були переписами ще давніших книжок.

Солунські брати — творці слов'янської писемності — починали з перекладу грецьких богослужбових книг, але в міру поширення на інші слов'янські землі церковнослов'янська мова ставала загальновживаною літературною мовою. Зокрема, нею навчалися в школах, писалися синопсиси (шкільні підручники), державні закони, вели судочинство, листування... На жаль, до нас дійшли дуже нечисленні пам'ятки з того періоду. Детальніше про кожну пам'ятку йтиметься в наступних розділах.

Датою створення братами Кирилом і Мефодієм слов'янської азбуки і перших перекладів вважається 863 рік,

коли вони прибули в Моравію на запрошення князя Ростислава, маючи вже готові книги слов'янською мовою. Отже, фактично графіка та правопис були створені десь на початку 60-х років IX-го століття. На IX—XI століття припадає період розквіту і поширення давньоцерковнослов'янської мови в усіх сферах культури слов'янських народів. Одночасно триває інтенсивний розвиток державності у слов'ян, який посилює їх мовну диференціацію. Ширше використання розмовної мови привели до змін в писемності. Оскільки всі книги ще були рукописними, зміни, що постійно відбувалися в розмовній мові, фіксувалися на письмі — переважно через мимовільні помилки переписувачів.

Вже на початку XII-го століття завдяки цим помилкам (опискам) ми можемо бачити чітку різницю між вимовою певних звуків і вживанням певних словоформ у книжках, написаних на території, наприклад, сучасної України і Болгарії. Такі варіанти церковнослов'янської мови в славістиці називаються редакціями, давніше вони називалися «ізводами». Тобто, ми маємо, наприклад, одне й те ж Євангеліє (скажімо, переписане в XIII-му столітті) української, сербської, болгарської редакції.

Хронологічну межу між старослов'янською (давньоцерковнослов'янською) і церковнослов'янською мовами провести майже неможливо, вона коливається в межах XI—XIII ст., коли поступово зникали риси кирило-мефодіївської епохи і все виразніше проступали риси місцевих діалектів. Академік М. Возняк вважає, що: «Риси української й московської мови відбилися в писемних пам'ятках, і то досить слабо, щойно від другої половини XI віку, в сербських пам'ятках нема давніших XII віку, чеських — немає старіших XIII, а найдавніші пам'ятки польської мови

походять з XV ст. Крім того, давня церковнослов'янська мова стала богослужбовою мовою усіх слов'ян, що прийняли східне християнство і удержалися на цім становищі до наших днів». Саме тому верхню часову межу для церковнослов'янської мови ми провести не можемо, адже вона довгий час існує паралельно з українською літературною мовою (із XVII ст., коли з'явилися перші українські граматики — І. Ужевича (1601) і М. Смотрицького (1619)).

Студентам семінарій і священикам слід мати на увазі, що від XVIII ст. і по наш час видавалися і видаються книжки, написані старою кириличною графікою, але граматикою мало чим або зовсім не пов'язані з церковнослов'янською мовою. Їх мова — це стилізована російська або українська. Таким способом друкують ужиткові богослужбові книжки (часослови, требники, молитовники), розраховані на непідготовлених читачів. Власне церковнослов'янською мовою в наш час виходять переважно репринтні (фототипні) видання старих книг.

КУЛЬТУРНІ І ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ПИСЕМНОСТІ У СЛОВ'ЯН

На думку болгарського дослідника П. Дінекова та російського академіка Д. Лихачова, Європа IX ст. була конгломератом трьох великих культурних ареалів: римсько-германського, греко-візантійського (найвищого за своїм духовним рівнем і найбагатшого) і ще не до кінця сформованого слов'янського, який, проте, був найбільшим за територією.

Останній простягався від Верхньої Волги до Адріатичного моря, від Східної Балтії до Чорного моря. Досить велика частина цього слов'янського ареалу входила до

Розселення слов'янських племен в VIII—IX ст.

складу самої Візантійської імперії, де слов'яни населяли навіть Пелопонес і Малу Азію. З тих трьох ареалів слов'янський був етнічно найцілісніший, територіально найбільший, але культурно наймолодший. Найзначніше відставлення виявлялося в тому, що слов'яни не мали *власної* писемності. Звичайно, письмом вони користувалися. Але яким? Є багато свідчень, що південні слов'яни писали адаптованою грецькою графікою. Зокрема, відомий болгарський вчений Йордан Іванов у своїй книзі «Северна Македонія» (Софія, 1906 р.) наводить факт, що ще у VII ст., за двісті років до Кирила і Мефодія, Кирило Каппадокійський винайшов для Північної Македонії азбуку, в основу якої були покладені грецькі букви. Цей грецький скоропис ніби то дав, за Й. Івановим, одну зі слов'янських азбук — глаголицю. Інший болгарський вчений, Е. Георгієв, розширив цю гіпотезу про поступовий розвиток слов'янського письма з грецького, але він наголошує, що всі спроби до Кирила і Мефодія мали тільки локальний характер.

Також загадкою для дослідників залишається факт, описаний у всіх редакціях «Житія Костянтина Філософа» і «Житія Мефодія», про те, що перебуваючи у Херсонесі (це сучасний Севастополь, колишня грецька колонія), Костянтин зустрів чоловіка, який показав йому книжку, писану слов'янськими буквами і мовою, знайomoю Костянтину. Отже, у слов'ян була ще якась писемність, пам'ятки якої не збереглися. Досі також невідомо, про яке письмо йдеється у трактаті «о писменніх» Чорноризця Храбра (зберігся в збірнику 1343 року): «Колись слов'яни не мали книг, але «чертами» і «різами» читали і ворожили, поганами бувши».

Однак всі ці спроби створити писемність на середину IX ст. ще не дали вагомих результатів. Тим часом становлення слов'янських держав, прийняття ними християнства ви-

магало власних засобів для творення власної культури, і найважливішим серед тих засобів було саме письмо.

У IX-му столітті, в період зміцнення феодальних відносин, в басейні ріки Морави виникло *Велико-Моравське князівство* — сильна західнослов'янська держава, очолювана князем Ростиславом. Правляча верхівка дуже добре розуміла значення християнства для укріплення своїх політичних позицій в Європі. Перед князем Ростиславом постало питання, якому з християнських центрів — Римові чи Константинополю — підпорядкувати свою країну. Бо хрестили Велику Моравію римські місіонери, але визнання верховенства Риму означало посилення впливу німецького духовенства, що тайло в собі загрозу незалежності князівства і неминучі конфлікти. Тому князь звернувся по допомогу до Візантії, яка дозволяла місіонерську діяльність мовою місцевого населення, на відміну від Західної Європи, де з цією метою вживалася тільки латина.

Щоб зміцнити позиції християнства у своїй країні, не втративши при цьому державності, Ростислав попросив візантійського імператора Михаїла прислати вчителів-місіонерів, які знають слов'янську мову. Про цей факт згадується у «Житії Кирила» (збереглося у списках XV-го століття). Посли князя Ростислава говорили імператорові таке: «Хоч люди наші язичество відкинули і тримаються закону християнського, немає у нас такого вчителя, щоб нам на мові нашій виклав правдиву християнську віру, щоби й інші землі, дивлячись на це, уподобилися нам»¹.

Імператор вибрав двох братів — Кирила і Мефодія, які походили зі слов'янського міста Солунь, тому з дитинства знали слов'янську мову і, очевидно, вміли нею писати, використовуючи грецький алфавіт.

¹ Жития Кирилла и Мефодия. — Москва: София, 1986. — С. 121.

СОЛУНСЬКІ БРАТИ КИРИЛО І МЕФОДІЙ

Сподвижники апостолів, на цю ж справу вибрані, прийнявши духовний хрест на плечі свої, всю Вселенну обійшли, наповнюючи вченням ті місця, в котрих не побували [апостоли]... По тих же стопах і ті ходили, і тим же духом напоєні Богом, того ж Слова були проповідники і нові апостоли. Не на чужій основі діло своє поставивши, але нові письмена створили і записали на новій мові. Потім засяяли як ранкова зоря, що, від сонця світло приймаючи, сяє все яскравіше.

«Похвальне слово Кирилу і Мефодію»

Ким же були ці вчителі, яких вибрав імператор Михаїл і які ввійшли в історію як солунські брати, а в житті Церкви — як святі Кирило і Мефодій?

Як свідчать житія братів, народилися вони у знатній родині. Батько, Лев, був друнгарієм, тобто помічником стратига міста Солунь (сучасні грецькі Салоніки, стара назва Фессалоніки або Тессалоніки). Мати називалася Марія і була, можливо, слов'янкою. В сім'ї було семеро дітей. Найстаршим був Михаїл, який згодом в чернецтві прийняв ім'я Мефодій (820—885). Костянтин (827—869), після прийняття схими — Кирило, був наймолодшим. Завдяки високому становищу батька брати отримали близькучу, як на той час, освіту, хоч долі їх спочатку складалися по-різному.

Старший брат, Мефодій, зробив швидку військово-політичну кар'єру і навіть став стратигом однієї з візантійських областей на території сучасної Болгарії. Був одружений з грекинею, мав дітей, але, за неперевіреними даними, його діти померли під час епідемії. Як засвідчує «Житіє Мефодія», «...коли проклязував у слов'янських князівствах багато років, змінив думку про земну славу на думку про небо

і став монахом»². Він відмовився від запропонованого сану архієпископа і залишився ігуменом у монастирі Поліхрон, де й розпочав з братом Костянтином переклади грецьких книг.

Молодший брат, Костянтин, як свідчать його біографи, з раннього дитинства вирізнявся серед однолітків. Зокрема, коли його віддали годувальниці, то він відмовився від чужих грудей, а хотів тільки материнського молока. Автор вбачає в цьому особливий Божий знак: «І було це за Провидінням Божим, щоби добрий паросток доброго кореня нескверним молоком вигодуваний був»³. Коли йому було сім років, Костянтин бачив дивний сон, який розповів батькам: наче зібрав стратиг усіх дівчат міста і звернувся до Костянтина, щоб вибрал собі з-поміж них супутницю життя. І він вибрал одну, найпрекраснішу з усіх. А ім'я її було Софія, тобто Мудрість. Як вважає біограф, це теж був дуже символічний вибір. Здобувши освіту, Костянтин зайняв посаду патріаршого бібліотекаря. Вже в молодості він писав вірші, був майстром філософських дискусій і виділявся своїм розумом, за що його і прозвали Костянтином-Філософом. Імператор не міг не помітити молодого здібного вченого і часто посылав його у складі місій в різні країни для навернення язичників у християнство. Костянтин двічі був з місією в Малій Азії, а також разом з Мефодієм в Хозарії. Готуючись до походу в Хозарію, він вивчив єврейське письмо і мову. Справа в тому, що хозари не знали, яку віру їм краще прийняти — юдейську, сарацінську чи християнську. Щоб бути готовим до глибокої дискусії, Костянтин опанував мову своїх опонентів, а також самарянський різновид коптського письма.

² Там же. — С. 218-219.

³ Там же. — С. 95.

Про те, яким блискучим майстром полеміки був Філософ, свідчить його «Житіє», де всі ці розмови дуже детально описані і читаються з захопленням навіть сьогодні. Маючи 24 роки, Костянтин прибув у землю агарян (саарцинів) і там побачив, що на дверях будинків християн зображені демони, які кривляються і насміхаються. На питання, як він тлумачить ці знаки, Філософ відповів: «Бачу зображення демонів і думаю, що тут живуть християни. Вони ж [дияволи] не можуть з ними жити і тікають геть. А де немає цих знаків зовні, з тими [вони] перебувають всередині»⁴.

Ще одним свідченням різностороннього обдарування Костянтина був його дар переконувати людей. Після багатоденних його розмов з каганом і хозарськими мудрецями двісті хозарів охрестилися, а сам каган написав візантійському імператорові листа: «Послав ти до нас, владико, такого мужа, що показав [всю] християнську віру і [догмат] Святої Трійці словом і ділами. І пізнали [ми], що це віра істинна, і повеліли, щоб той, хто хоче, охрестився...»⁵.

На знак подяки каган пропонував Філософові дари для імператора, але він відмовився від скарбів, взявши натомість 20 полонених греків.

У християнську віру навернувся завдяки Костянтинові ще один народ — фульський. Цей народ не згадується (принаймні під таким іменем) в інших джерелах. Можна тільки за «Житієм» визначити територію його проживання: це околиці Бахчисараю або Коктебеля, тобто південь Криму. Фульський народ, а швидше плем'я, поклонявся дереву — дубові, зрослуому з черешнею. Костянтин-Філософ переконав їх у правді християнської віри, і після того, як старійшина поцілував Євангеліє і разом з місіонерами 33-ма ударами зрубав «священне дерево», почався «дош від Бога і всі раділи».

⁴ Там же. — С. 101.

⁵ Там же. — С. 118.

Цікаво, що в «Житії Костянтина» реальні факти часто переплітаються з чудесними легендами. Так, коли Кирило і Мефодій ішли пустелею, вертаючись із землі сарacenів, вони знайшли в солончаку воду — гірку, як жовч, непридатну для пиття. «І коли розійшлися всі шукати воду, сказав [він] братові своєму Мефодію: «Не можу більше терпіти від спраги. Зачерпни ж води цієї. Той, Хто колись для ізраїльського народу воду зробив солодкою, Той і нам принесе втіху». Зачерпнули ж, і виявилася вона солодкою як мед і холодною, і пили, прославляючи Бога, що робить таке для рабів своїх»⁶.

Але найголовніша справа солунських братів була ще попереду. Ми вже згадували про моравського князя Ростислава, який запросив до себе християнських вчителів, щоб його народові переклали і пояснили Святе Письмо.

Імператор Михаїл для місії в Моравію вибрав Кирила і Мефодія не лише за їхні наукові заслуги, а й тому, що: «*выко^єєста сел^єнане да сел^єнане вън чисто словѣнскы^єєад^єютъ*» («Житіє Мефодія»)⁷.

Солунські брати вирушили у Велику Моравію не пізніше 863 року — і не з порожніми руками. Вони везли зі собою церковні книги, вже перекладені слов'янською мовою і записані новоствореною азбукою. Ця дата — 863 рік — вважається офіційною датою створення слов'янської писемності.Хоча життєписи обох братів описують створення абетки як чудо після натхненої молитви, зрозуміло, що така серйозна праця вимагала не одного року попередньої роботи (докладніше про створення азбуки далі).

Солунським братам довелось нелегко ще й тому, що крім створення нового письма, треба було піднести до рівня літературної звичайну побутову мову, розширити її лексичний запас настільки, щоб вільно перекладати Святе Письмо.

⁶ Там же. — С. 118-119.

⁷ Там же. — С. 121.

Якби тогочасна слов'янська мова Солуня і околиць була для них нерідною, то навряд чи завдання створення нової літературної мови було б посильним навіть для таких освічених людей. Як вважає академік Д. Лихачов, «тільки люди, що думають мовою, якою пишуть, могли з усної мови створити писемну такої високої досконалості»⁸.

Становлення слов'янської писемності не було легким, тому що введенню її в Богослужіння перешкоджали «триязичники» (прихильники виконання обрядів латинською, грецькою і староєврейською). Вони навіть не припускали думки, що мова «варварів» може бути використана в церкві.

Тим часом у Моравії брати вже мали зі собою готові переклади Євангелія, Псалтиря, Апостола і окремі церковні служби. Ці книги почали переписувати їхні учні.

Після тривалого перебування у Великій Моравії Кирило і Мефодій відвідали сусіднє Блатненське князівство у Паннонії, де теж жили слов'яни, а князем був Коцел. Там вони залишили 50 своїх учнів для поширення християнської науки мовою місцевого населення.

Оскільки Паннонія належала до юрисдикції Риму, то папа Миколай I зацікавився діяльністю слов'янських просвітителів і запросив їх до себе. Сподіваючись здобути підтримку папи, Кирило і Мефодій з учнями наприкінці 866 або на початку 867 року вирушили до апостольської столиці. Дорогою вони зупинилися у Венеції, де знову дискутували з «триязичниками», доводячи природне право кожного народу звертатися до Господа рідною мовою. На ті часи то була нечувана сміливість. Але полемічний дар Костянтина і тут проявився в усій повноті: «Хіба не йде дощ від Бога рівно на всіх, хіба не сяє для всіх сонце, хіба не однаково вдихаємо ми всі повітря? Як же ви не соромитесь лише три мови

⁸ Динеков П. Н., Лихачев Д. С. Дело Константина-Кирилла Философа и его брата Мефодия // Жития Кирилла и Мефодия. ... — С. 8.

визнавати, а іншим всім народам і племенам велите бути сліпими і глухими? Скажіть мені, навіщо робите Бога немічним так, ніби [Він] не міг цього дати [= народам свого письма] чи заздрісним, ніби не хотів дати? Ми знаємо багато народів, що володіють мистецтвом письма, і кожен з них відає хвалу Богові на своїй мові [...]. Бо коли молюся незнайомою мовою, то дух мій молиться, а розум залишається безплідним [...]. У церкві хочу [краще] сказати п'ять слів своїм розумом, щоби інших навчити, ніж багато слів незнайомою мовою. Якщо зійдеться вся церква разом і всі стануть говорити [незнайомими] мовами і ввійде незнаючий або невірний, чи не скаже він, що ви зло творите?»⁹.

Поки солунські брати добиралися до Риму, Миколай I помер і його місце посів папа Адріан II, який урочисто прийняв Костянтина, Мефодія та їх учнів біля воріт Сан-Себастіяно. Така тепла зустріч була зумовлена значною мірою ще й тим, що Костянтин привіз із собою мощі папи Римського Климента, які були знайдені ним на морському дні біля Херсонеса. Вдячний папа Адріан II освятив слов'янські богослужбові книги, поклавши їх на вівтар церкви Санта-Марія-Маджоре, після чого дозволив братам та їх учням відправити Літургію слов'янською мовою в базиліці Св. Петра, а протягом наступних днів — ще в кількох римських церквах. Співслужив їм єпископ Арсеній з міста Орте (біля Риму) та допомагав у різних справах книжник Анастасій Бібліотекар — дві найвідоміші особи в папській столиці того часу.

У Римі слов'янські вчителі пробули два роки. Наприкінці 868 року Костянтин захворів і, передчуваючи кінець, прийняв схиму (вищу ступінь монашества, що відзначається прийняттям більш суворих обітниць) під іменем Кирило. Попрощавшись із Мефодієм і учнями, він помер у лютому

⁹ Жития Кирилла и Мефодия. — Москва: Софія, 1986. — С. 127.

869 року. За заповітом, брат хотів поховати Костянтина у слов'янських землях, яким той віддав усе своє життя. Але папа наполіг, щоби Костянтина-Кирила поховали в базиліці Св. Клиmenta в Римі. Через тиждень після смерті, перед тим як опустити труну в могилу, її відкрили і виявили, що тіло Костянтина нетлінне. Над могилою була написана ікона з його образом.

Того ж 869 року папа створює на слов'янських землях, у Паннонії і Моравії окреме єпископство (Сремське). Князь Коцел звернувся до Риму з проханням, щоб єпископом у його князівстві призначити Мефодія. Тоді влітку 869 року папа Адріан II листом до князів Ростислава, Святополка і Коцела призначає Мефодія єпископом Сремської митрополії. Але німецьке духовенство Зальцбурга це призначення сприйняло як порушення юрисдикції. Єпископа Мефодія схопили і ув'язнили в монастирі Ельванген (осінь 870 — травень 873 р.). На той час Великоморавським князівством правив Святополк, який по-зрадницьки усунув Ростислава, а сам вів пронімецьку політику. Тому на підтримку з боку влади Мефодій не міг розраховувати. Завдяки втручанню папи Йоана VIII його звільнili з в'язниці. Проте позиція нового папи щодо ролі Мефодія була двозначною. З одного боку, він посланням до князя Святополка підтверджує повноваження Мефодія як єпископа і тим самим захищає слов'янське Богослужіння, а з другого — іншим розпорядженням призначає священика Віхінга зі середовища німецького духовенства єпископом при княжому дворі і цим створює нову конфліктну ситуацію.

Тим часом на чолі Візантійської імперії стає новий правитель Василій I, який цікавиться місіонерською діяльністю серед слов'ян своєї імперії та прилеглих князівств. Тому 881 р. він запрошує архієпископа Мефодія до своєї столиці, де приймає його дуже тепло. Патріарх та імператор

залишили в Константинополі одного священика й одного диякона з числа учнів, очевидно, для місії серед слов'ян.

Після повернення в Моравію Мефодій багато перекладав, в т. ч. Номоканон (церковне правило), книги Отців Церкви і всього за шість місяців —увесь Старий Завіт, крім Книги Маккавейв. Перед смертю він призначив своїм наступником Горазда — свого учня, мораванина за походженням. Помер старший з братів-солунян 6 квітня 885 року і похований у «соборній церкві» (як написано в «Житії Мефодія»), місце якої не встановлено й досі.

Костянтин і Мефодій залишили нашадкам величезний духовний скарб: слов'янську писемність, переклади, власну літературну творчість. Про неї ми знаємо дуже мало, хоч вона займала далеко не останнє місце у культурі того часу. Костянтину-Філософу, зокрема, належать чотири молитви: «Молитва до Григорія Богослова», «Молитва при подорожі», «Молитва перед прийняттям монашества» і передсмертна молитва, тексти останніх двох наведені у «Житії Костянтина». Під час перебування у Хозарії Кирило написав декілька творів, присвячених папі Климентові. Про це відомо з листа Анастасія Бібліотекаря до єпископа Гаудеріха (між 875 і 879 рр.). До нас дійшло «Слово на перенесення мощей преславного Клиmentа», яке містить «Похвальне слово Климентові папі Римському» як окремий літературний твір. У «Житії Костянтина» згадується ще про «Гімн на честь Клиmentа», текст якого втрачений. Перу старшого брата Мефодія належить «Канон на честь Дмитра Солунського», також вважається, що він був одним із авторів «Великого житія Кирила».

Відразу після смерті Мефодія єпископ Віхінг почав гоніння на його учнів. Наум, Климент, Сава та Ангеларій були ув'язнені, а після звільнення подалися в Болгарію. Про долю Горазда після 885 р. нічого не відомо.

Після довгих поневірянь учні знайшли притулок в Болгарії, яка прийняла хрещення у 883 році. Там вони продовжували роботу над вдосконаленням літературної слов'янської мови. Доба розквіту літератури цією мовою припадає на період царювання Симеона (893 — 927), який сам займався літературною творчістю.

Болгарія була одним із осередків, звідки пам'ятки візантійської культури потрапляли в Україну, вже перекладені давньоцерковнослов'янською мовою. Писемність поширювалася у Київській Русі ще до офіційного прийняття християнства князем Володимиром.

Завдяки діяльності Кирила і Мефодія та їх учнів (Клиmenta Охрідського, Костянтина Йоана Екзарха, Чорноризця Храбра, Симеона) слов'янські народи отримали не лише власну писемність, але й можливість влитися в русло європейських християнських культур.

Створення писемності не обмежилося лише алфавітом, бо переклади давали зразки різних жанрів, за якими творилася нова література. Це «зекономило» слов'янським літературам кілька століть поступового розвитку: вони відразу ввійшли в європейський контекст.

Кирилиця склала основу більшості сучасних слов'янських азбук (всіх східнослов'янських і трьох південнослов'янських мов). Церковнослов'янська мова стала четвертою європейською літургійною та євангельською мовою — в цьому полягає її фундаментальне значення для культури всього людства.

Заслуги солунських братів перед християнською вірою Церква визнала ще в X ст., проголосивши їх святыми. «Хрест Господній мужньо прийнявши на плечі, землю, що цілиною лежала в гріху, зорали і посіяли духовне сім'я, і чистий Церкви принесли хліб...»¹⁰.

¹⁰ Похвальне слово... — С. 244.

КИРИЛИЦЯ І ГЛАГОЛИЦЯ: ОСОБЛИВОСТІ СТВОРЕННЯ І ВИКОРИСТАННЯ

Як відомо, слов'янських азбук, що засвідчені пам'ятками, є дві: кирилиця і глаголиця. Ймовірно, що їх створенню передували ще якісь проміжні, «робочі» варіанти, про які певних відомостей немає.

Яка з абеток є старшою, донині не встановлено, хоч багато вчених (В. Копітар, П. Й. Шафарик, Ф. Міклошич, В. Ягич, О. Селіщев) вважають глаголицю давнішою. За своїм зовнішнім виглядом (див. таблицю) глаголиця нагадує грецьке мінускульне (скорописне, курсивне) письмо, яке використовувалося для укладання ділових документів. Дослідники зауважують подібність глаголіці не з одним, а з декількома алфавітами: візантійським мінускульним, давньоєврейським (самарянський різновид) і коптським.

Як свідчення того, що глаголиця старша, деякі вчені, зокрема, вважають наявність палімпсестів — рукописів, що написані кирилицею на місці стертих глаголичних знаків, а також окремі глаголичні літери, слова чи рядки, які зустрічаються всередині текстів, написаних кирилицею. Ареал поширення глаголіці (Македонія, Моравія, Паннонія) збігається з територією діяльності самих солунських братів, а кирилиця закріпилася в тих місцевостях, де діяли учні Кирила і Мефодія*. Як вважають деякі історики, кирилиця була створена учнями Кирила і Мефодія — Костянтином Іоаном Екзархом, Чорноризцем Храбром, Симеоном — у болгарському місті Пліска.

Глаголиця поступово до кінця XII-го століття замінила більш практичну кирилицю лише на невеликій території вздовж Кварнерської затоки (Хорватія) і в окремих областях

* Ці факти швидше свідчать про протилежне: вірні учні зберегли кирилицю і продовжили справу своїх вчителів, а глаголиця вимушено розвинулася як замінник кирилиці саме в тих місцевостях, де діяла антислов'янська реакція (Від редактора).

Латинські букви курсивного письма VI—VIII ст.

Εγ γε ον εν τοις προστηρασιν

abyssus mens penetrat rubile & rugosum
abyssus mens penetrat ea dicta feruntur

Декілька албанських букв

Глаголиця, кирилиця, грецький скоропис і устав — фрагмент порівняльної таблиці за В. Ягичем

Чехії. Ці місцевості лежали досить далеко від слов'янських культурних центрів, можна сказати, що саме глаголиці і так званим священикам-«глаголяшам» вони завдячують тим, що уникли латинізації. В окремих місцевостях Хорватії глаголиця збереглася в Богослужбових книгах до другої половини ХХ ст. Навіть в декількох церквах Загреба оголошення про майбутні відправи для парафіян писалися нею. Нам стало відомо про такий цікавий факт: деякі хорватські монахи досі вміють читати і писати глаголицею, користуючись нею у своєму середовищі щодня. Декілька «глаголяшів» живуть в Україні, у чоловічому монастирі села Колодіївка Тернопільської області.

Глаголиця по суті є фонологічною моделлю кирилиці, але з використанням іншого знакового матеріалу. Форма кириличних літер нагадує грецьке уставне (урочисте) письмо, яким писалися богослужбові книги. В кирилиці використовуються майже всі букви глаголичного алфавіту, в тому числі й такі, які не були потрібні для передачі слов'янських звуків. Окрім цього, додані спеціальні позначення, які були взяті, можливо, з глаголиці, для звуків, характерних для слов'янської мови. Таким чином, кирилицю можна визначити, як греко-візантійське уставне письмо, доповнене буквами, необхідними для позначення специфічних слов'янських фонем, відсутніх у грецькій мові. Схожість кириличних літер з грецькими надавала мові характер і роль моста до багатої грецької культури. Крім того, за способом написання букви кирилиці були простіші і легші, ніж глаголичні, що давало змогу більшій кількості людей опанувати це письмо. Мабуть, така простота у способі написання і була однією з причин витіснення глаголиці кирилицею.

За свою багатовікову історію ця азбука зазнала ще одного суттєвого спрощення: в Росії за часів Петра I стара кирилиця була реформована у т. зв. «гражданку», якою, з незначни-

ми змінами, користуються нині українці. «Гражданка» — це полегшений варіант кирилиці, пристосований для книгодрукування, оскільки дуже гарні стародавні літери не піддавалися механічному відтворенню верстатом.

Від редактора. Узагальнюючи різні припущення щодо походження двох слов'янських азбук, ми обстоюємо позицію тих вчених, які стверджують, що все-таки кирилицю, в основі якої лежать грецькі «устроєні» букви, створив Костянтин-Кирило, систематизувавши грецьке письмо для точнішої передачі фонетики слов'янської мови*. В кінці IX — на поч. X ст. його учні в Болгарії, очевидно, поповнили азбуку свого вчителя кількома літерами (ю, є, «юси»). Одночасно з працею моравських вигнанців, деякі учні Мефодія, які залишилися в Моравії чи повернулися туди, щоб уберегти слов'янські тексти від переслідувань німецького духовенства, цілком імовірно, могли переробити графічно схожу з візантійським уставом кирилицю (першокирилицю — без доданих пізніше деяких літер) — на глаголицю. Для цього вони могли використати вже існуючі різновиди дохристиянського слов'янського письма, так звані «черти», «різи» і т.п. Отже, графічні накреслення протоглаголиці і справді могли існувати в слов'ян раніше, що й дало підстави деяким дослідникам вважати глаголицю «старшою». Хоча питання «старшого брата» щодо цих двох азбук не має принципового значення. На нашу думку, важливу роль в їх побутуванні відіграють особливості створення та умови використання цих двох графічних систем, побудованих за єдиним принципом, і священних текстів, написаних (перекладених) на їх основі.

...Після смерті солунських братів новостворена глаголиця з Моравії проникла до східних і південних

* Истрин В.А. 1100 лет славянской азбуки. М.:1963. — С.147—148.

слов'ян, які мали в той час зносини з Римом, хоча, звичайно, вона не могла витіснити більш просту, чітку, зручну, багату на тексти, створені в Болгарії, кирилицю. Саме локально-специфічними історичними причинами виникнення глаголичної азбуки пояснюється і наявність в глаголичних рукописах моравізмів та латинізмів, ускладнений характер її графіки (своєрідний тайнопис, шифр), що важко засвоюється і відтворюється.

Немаловажним свідченням вторинності глаголиці (не в плані «старшості», а саме «якісної, творчо-змістової» вторинності) є її функціональне використання: на землях, де справа Кирила і Мефодія у введенні слов'янської мови як святої зазнала багатолітніх переслідувань, про що свідчать заборони слов'янських духовних книг і слов'янських Богослужінь папи Стефана V (886 р.), папи Стефана VI (890 р.) та Йоана X (біля 915 р.), що діяли на землях південно-західних слов'ян, які намагалися зберегти слов'янські переклади Богослужінь та інших християнських книг. Таким чином, користуючись графічно відмінним письменством, вони могли підкреслити своє відділення від християн Східної Церкви, що перебували під омофором візантійського Патріарха і застосовували для письма кирилицю. Так глаголиця засвідчувала певну лояльність південно-західних слов'ян до Римського престолу і в той же час давала можливість слов'янам-католикам використовувати Кирило-Мефодіївську спадщину, зберегти повноцінний духовний зв'язок зі своїм національним та загальнослов'янським корінням. Відсутність у глаголиці якихось зв'язків із Візантією та грецьким письмом обумовила і поступове примирення із глаголицею Західної Церкви саме в часи її найрізкішого протистояння із Церквою Східною.

Зачинателі слов'янської духовної писемності Кирило та Мефодій визнавали права всіх народів світу мати Святе

Письмо рідною мовою і не обмежували ніколи будь-якими мовними «догматами» справу творення духовної літератури в конкретних слов'янських народів на основі їх природних мов, — окрім вимог доцільності смыслу, художньої гармонії, високої відповідності євангельському, Христовому духу всіх творів, які обслуговують релігійні потреби слов'ян-християн. Отже, солунські брати могли вже в період своєї діяльності в Моравії поруч із кирилицею розробляти з учнями глаголицю і використовувати її в тих землях, де слов'яни перебували під особливим тиском німецьких єпископів, які не могли допустити жодних ознак візантійського впливу на підлеглих їм територіях та, очевидно, глаголицю створили учні саме в період гонінь, бо в цьому була реальна потреба.

Для віруючої людний не видаватиметься випадковою і та думка, що глаголиця як людське творіння відійшла в небуття або використовується частково, а кирилиця — як творіння Божої Премудрості — збереглася на віки, стала ґрунтом для багатьох культурних надбань*. Не випадково біографи, автори «Житія Кирила», наголошують на чудесній, надприродній появі кирилиці. Можна опустити якісь деталі, сприйняти символічно якісь перебільшення, але потрібно безперечно визнати: Бог благодатно просвітив Костянтина-Кирила, подвижника-аскета, молитви якого Він слухав і, по Своїй Волі, виконував, що буває тільки з людьми богообраними, особливо вірними Богу, які виконують Божий Промисел. Святому Кирилу справді було явлення Бога в дусі, і в ті миті він створив, накреслив необхідні слов'янські букви (це могла бути, звичайно ж, тільки духовно многоплідна кирилиця!) і почав писати, тобто творчо перекладати євангельську бесіду.

Християнство — релігія одкровення, в якій людина

* Боню Ангелов. Кирил и Мефодий... — София, 1969. — С.13—15.

намагається злити свою волю, потреби, бажання із Волею Божою, знайти гармонію із Божою Премудрістю, а тому ми повинні безсумнівно визнавати містичний, благовісний характер визначних для духовного життя християн подій, особливо ж такої, як створення кирилиці та основ духовної писемності у слов'янських народів.

Дія Премудрості Божої, духовна близькість святого Кирила до свого Творця (церковне визнання його святості прийшло, звичайно ж, пізніше) — ось причина геніальності творця слов'янської азбуки в розумінні православних християн, східних і західних. І тільки з цими уточненнями ми можемо згоджуватися з тим, що лише геніальний вчений міг створити слов'янську азбуку, яка була і залишається, за визнанням західноєвропейських учених, найдосконалішим алфавітом європейських народів*. Костянтин-Кирило глибоко усвідомив фонологічну систему мови, право на літеру в його азбуці мають лише основні фонеми. Одній літері в кирилиці відповідає одна фонема, одній фонемі — один знак. Лише для передачі деяких грецьких запозичень введені «зайві» літери. Ось як у видимих і невидимих трудах душі творця кирилиці справдилися слова Ісуса Христа: «Будьте досконалі, як досконалий Отець ваш Небесний!».

Тетяна Майданович

НАЙВАЖЛИВІШІ ПАМ'ЯТКИ ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

Найстарші пам'ятки давньоцерковнослов'янської мови, написані самими Кирилом і Мефодієм, до наших часів не збереглися. Вони були знищені після вигнання їх учнів з Моравії. Тому найдавніші з відомих пам'яток належать до X—XI століття.

* Журавлев В.К. Язык — языкознание — языковеды. — М.: Наука, 1991. — С.44.

Глаголичні рукописи переважно походять з Македонії. За всіма ознаками вони є безпосередніми копіями перших перекладів, тому що зберігають їх мовні особливості: зокрема, більш архаїчний характер мови порівняно з кириличними пам'ятками і велику кількість неперекладених грецьких слів. Перелічимо найважливіші глаголичні пам'ятки:

— **Преславські настінні написи** (893—927) — найдавніші пам'ятки глаголичного і кириличного письма. Серед них є також уривок глаголичного абецедарю. Вони були видані в Софії 1961 року І. Готовим. Преславські написи, а також **підпис Григорія** (на грецькій грамоті 982 року) — єдині точно датовані глаголичні пам'ятки.

— **Київські листки**. Збереглося 7 сторінок тексту, який написаний в Х столітті і вважається найдавнішою глаголичною пам'яткою. Назва пам'ятки пов'язана з Київською духовною академією, де вона була знайдена у 1874 році І. І. Срезневським, видана в 1900 році у Відні В. Ягичем. Київські листки — це уривок з католицької меси, звідси друга їх назва — **Київський міссал**. Існує версія, що ця пам'ятка моравського походження.

— **Зографське Євангеліє**. Спочатку цю пам'ятку датували X століттям, але фонетичні особливості і кириличні вставки та приписки вказують на пізніше походження — XI століття. Свою назву Євангеліє отримало від Зографського монастиря на Афоні, де воно зберігалося довгий час. Обсяг книги — 304 сторінки. У 1860 році вона була подарована російському цареві Олександру II, який передав її Публічній бібліотеці в Санкт-Петербурзі, де вона зберігається й понині. Зографське Євангеліє було видане у 1879 році в Берліні В. Ягичем, перевидане у Граці 1954 року.

— **Маріїнське Євангеліє**. Написане в XI столітті за мовними ознаками, очевидно, в Македонії. Обсяг пам'ятки —

173 сторінки. Назва походить від монастиря Св. Богородиці Марії на Афоні, де це Євангеліє зберігалося кілька століть і було знайдене у 1842 році В. І. Григоровичем. Зараз пам'ятка в Москві у Російській державній бібліотеці. Видана 1883 року В. Ягичем у Петербурзі з коментарем і повним словником, перевидана у Граці в 1960 році.

— **Ассеманієве Євангеліє.** Датується XI століттям і налічує 158 сторінок. Це є апракос, тобто не Євангеліє у звичному вигляді, а збірник євангельських читань за християнським календарем. Свою назву пам'ятка дістала від імені сходознавця Ассемані, який вивіз цей рукопис із Єрусалиму у XVIII столітті. Зберігається у Ватикані, і тому його ще називають **Ватиканським Євангелієм**. У 1929 році у Празі І. Вайс та І. Курц здійснили фототипне видання цього Євангелія; там же у 1955 році І. Курц зробив нове видання кирилицею.

— **Збірник Клоца.** Пам'ятка з XI століття. Складається з 14 аркушів-фрагментів зі збірника повчань. 12 аркушів були знайдені В. Копітаром у бібліотеці графа Клоца у Трієнті і видані 1836 року. Від прізвища графа і походить назва збірника. Згодом Ф. Міклошич знайшов ще два аркуші в музеї міста Інсбрука і видав їх у 1860 році. 1893 року в Празі В. Вондрак здійснив повне видання **Збірника Клоца** з описом палеографічних особливостей і словником. А в 1959 році А. Досталем випущені фотокопії всіх аркушів з кириличною версією.

— **Синайський псалтир.** За змістом і особливостями мови його відносять до кирило-мефодіївської епохи. Зберігається у монастирі Св. Катерини на горі Синай. Рукопис налічує 177 сторінок. Пам'ятка видана С. Север'яновим у Петербурзі в 1922 році, перевидана у 1954 році в Граці. Фоторепродукція опублікована М. Альтбауером у Скоп'є 1971 року.

— **Синайський требник** (молитвослов) написаний в Македонії в XI столітті. Пам'ятку знайшов П. Успенський в тому ж монастирі Св. Катерини. Рукопис складається з 19 аркушів. Основна частина його зберігається на г. Синай, 3 аркуші — в Петербурзі в бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна, а 1 — в Москві в рукописних фондах Академії Наук. Синайський требник — це переклад з грецького та частково верхньонімецького і латинських оригіналів. Видав пам'ятку Р. Нахтігал в 1941 році в Любляні разом з фотопропродукцією тексту. А в 1942 році там само вона була видана в кириличній транслітерації.

— **Рильські листки** — це уривки з твору сирійського богослова IV століття Єфрема Сиріна та сповідна молитва, перекладені у Східній Болгарії з грецького джерела на початку XI століття. Добре збереглося 5 аркушів, 3 — мають пошкоджений текст і на трьох текст взагалі не піддається розшифруванню. окремі частини пам'ятки були знайдені в різний час В. Григоровичем (1845), К. Іречеком (1880), Й. Івановим (1936) у Рильському монастирі в Болгарії. Весь розшифрований текст разом з репродукціями всіх листків опублікував І. Гошев.

— **Охрідські листки** — написані трохи пізніше, ніж Синайський псалтир і требник. Це перекладний євангельський уривок на 2 аркушах. Пам'ятку знайшов В. Григорович у 1845 році. Зараз вона зберігається в Одеській науковій бібліотеці ім. Горького. Видана Г. Ільїнським 1915 року в Петрограді.

Великий інтерес для дослідників становлять дві глаголично-кириличні пам'ятки: **Боянське Євангеліє** та **Зографський палімпсест**. В обох пам'ятках на первісний вишкрябаний глаголичний текст нанесений кириличний. Сучасна фототехніка дала змогу частково розшифрувати глаголичні написи. Прочитав і видав обидва тексти болгарський вчений І. Добрев у 70-ті роки.

— **Боянське Євангеліє** написане глаголицею наприкінці XI століття. Кириличний текст написаний на початку XIII століття. Із 42 аркушів вдалося розшифрувати 26. Пам'ятку відкрив В. Григорович у 1845 році у с. Боян коло Софії. Зарах вона зберігається в Москві в Російській державній бібліотеці.

— **Зографський палімпсест** — 32 сторінки, написані наприкінці XI століття, з яких розшифровано лише 6. Кириличний текст написаний у XII столітті. Глаголичний текст не відповідав нормам канонічного перекладу і тому був стертий.

Існують ще й інші, невеликі за об'ємом глаголичні пам'ятки, час написання яких встановлюється з меншою ймовірністю. Це, зокрема:

— **Віденські листки міссалу** (XII століття) — уривок Апостола, відомий під назвою **Іршковичів уривок** (кінець XII — початок XIII століття);

— **Фрагмент про 40 мучеників**. Ці дві пам'ятки хорватського походження;

— **Празькі уривки** (XI—XII століття). Глаголична пам'ятка чеської редакції. Це 2 аркуші з текстами церковних пісень. Знайдені К. Гефлером у 1885 році у Празі. Видані М. Грунським у 1905 році в Петербурзі.

Кириличні пам'ятки належать переважно до пізнішого часу, і відтворюють пізніший стан церковнослов'янської мови. Лексика багатьох кириличних пам'яток містить тюркізми, що дає підставу вважати їх східноболгарськими, де тюркський вплив на слов'ян був сильнішим.

Найдавнішими слов'янськими датованими текстами є написи (графіті) на могильних плитах і на стінах церков, виконані кирилицею. На стінах і плитах **Симеонівської церкви** в колишній столиці Преславі К. Міятев та І. Гошев

відкрили кириличні написи типу графіті, найдавніший з яких із 893 року. Видав пам'ятку з коментарями в 1958 році в Бухаресті Д. Богдан.

— **Добруджанський напис** (943 рік) знайдений у 1950 році в Румунії при будівництві каналу Дунай — Чорне море. Напис розібраний славістом Ф.Марешем, який вважає його болгарським за походженням. Найцікавішим для дослідників є датований 993 роком «**Напис царя Самуїла**» (див. фотокопію цього напису на с.46), висічений на кам'яній могильній плиті за його наказом. Пам'ятка складається з 11 рядків, правий нижній кут відбитий. Була відкрита в 1894 році в с. Герман біля Преспі у Південно-Західній Македонії.

— **Бітолський напис** (1015—1016 рік) має більш історичну, ніж мовознавчу вартість, тому що в цьому тексті вперше слов'янське населення Балканського півострова було названо болгарським. Напис зроблено на плиті, яку знайшли при розборі мечеті в південно-македонському місті Бітолі.

— В Югославії відкрито **Темницький напис** (X—XI століття).

З Болгарії (кінець X століття) походять ще такі недатовані кириличні написи: **Антибогомільський напис** монаха Ананія, **Преславський напис** Павла Хартофілакса і **напис Мостича**. Останній знайдено в 1952 році, він є найдовший серед інших слов'янських графіті.

Найдавніші кириличні рукописи:

— **Савина книга**. Датується XI століттям і з огляду на орфографію вважається однією з найдавніших кириличних пам'яток. Це апракос — збірник євангельських читань на 129 сторінках, має дві приписки, в яких згадується піп Сава (звідки й назва пам'ятки). Зберігається в Москві у фонді Топографічної бібліотеки Центрального архіву. Була видана

+ ВІ НМАштіЧАнсъ
 ННАнсТаГО дО УХДД
 ЗзСамонПБІАБЗБ*
 ПОЛАГАХ ПАМАТГ
 8НИАТ ЕРННБРАТ
 АІСРЪСТ ѢХЗСН
 ННЕМАОУСЗПЗУ
 ИКОЛАРАБЗБЖН
 ѢЛАВЛЗНДПНС
 АХТООТЗСЗТВ
 Y2:Ф4:ННЗАН

Напис царя Самуїла

тричі: в 1899 і 1903 роках В. Щепкіним в Петербурзі і в 1959 році у Граці.

— **Супрасльський рукопис.** Пам'ятка XI століття, складається з 3-х частин, які налічують приблизно 285 аркушів. Знайдена в монастирі в Супраслі біля Білостоку (Польща) професором Бобровським. Перша частина (118 аркушів) зберігається в колишній ліцейській бібліотеці м. Любляни, друга (151 аркуш) — у Варшаві в книгозбірні Замойських, третя частина (16 аркушів) належить академіку

I. Бичкову і знаходиться в бібліотеці Салтикова-Щедріна в Санкт-Петербурзі. Повне видання пам'ятки здійснене С. Север'янином в Петербурзі в 1904 році, перевидана в 1956 році в Граці.

— **Єнинський апостол** походить з XI століття. Відображає особливості староболгарської мови. Знайдений в грудні 1960 року при реставрації церкви св. Параскевії в с. Єнина біля Казанлика в Болгарії, звідки й назва рукопису. Пам'ятка налічує 39 аркушів, які дуже погано збереглися. Видана в 1965 році в Софії К. Мірчевим і Х. Кодовим з фотокопією кожного аркуша, лінгвістичним описом і словником.

Серед найвідоміших південнослов'янських кириличних пам'яток варто назвати також збережені до нашого часу уривки з релігійної літератури.

— **Хіландарські листки** (XI століття). Фрагменти «Повчання» Кирила Єрусалимського, знайдені В. Григоровичем у Хіландарському монастирі на Афоні в 1844 році та подані ним бібліотеці Одеського університету.

— **Листки Ундорльського**. Уривки з Євангелія, які належали книголюбу В. Ундорльському. Переклад XI століття з грецького джерела.

— **Македонський листок**. Фрагмент тексту, який за стилем нагадує твір Екзарха Йоана. Відкритий в Македонії О. Гільфердингом. Зберігається в Санкт-Петербурзі в бібліотеці Академії Наук. Виданий І. Ільїнським в 1906 році.

— **Листки Лаврова** (Зографські) — уривок проповіді з XI століття, переклад з грецького оригіналу, збережений погано. Його знайшов П. Лавров в 1906 році в Зографському монастирі на Афоні, видав у Парижі 1926 року.

Найбільше кириличних пам'яток збереглося з часів Київської Русі.

— **Слуцький псалтир** з XI століття, оригінал не зберігся. Знайдена пам'ятка у 1867 році художником Д. Струком.

вим у м. Слуцьку (Білорусь). Має 5 аркушів, видана І. Срезневським у 1868 році.

— **Реймське Євангеліє** має велику історичну цінність. Написане, очевидно, на початку XI ст. в Києві. Його привезла зі собою до Франції як частину посагу Анна Ярославна — дружина французького короля Генріха I, дочка Ярослава Мудрого, 1049 або 1051 року (щодо визначення дати їх шлюбу існують розходження серед вчених). Тривалий час це Євангеліє зберігалося в соборі м. Реймса на північному сході Франції, і французькі королі аж до 1825 р. під час коронації присягали на ньому. Зараз пам'ятка — в Національній бібліотеці в Парижі.

— **Купріянівські листки** — пам'ятка XI століття, відкрита археологом І. Купріяновим у бібліотеці св. Софії міста Новгорода. Це фрагмент євангельського тексту на 2-х аркушах. За графікою Купріянівські листки нагадують Остромирове Євангеліє.

Найдавнішою пам'яткою, написаною в Києві, є **Остромирове Євангеліє** (1056 — 1057). Книга переписана дияконом Григорієм для новгородського посадника Остромира і складає 294 сторінки, які дійшли до нас у дуже доброму стані і гарно оформленими. Зберігається в бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна в Санкт-Петербурзі. Традиційно цю пам'ятку вважали новгородською, але М. Волков та І. Огієнко спростували цю думку. «... В мові Остромирового Євангелія немає новгородських прикмет. Правда, в одній приписці тут знаходимо «се конъчъ», і це раніше вважали фактом новгородського походження пам'ятки (в новгородській мові часто надибуємо чергування ц і ч). Але приписка ця пізнішої доби, та й на пергаменті видно, що перше підшкребли, і вже потім її написали»*.

* І. Огієнко. Українська культура. — С. 22.

Отже, переписувач цього Євангелія диякон Григорій, очевидно, належав до того духовенства, яке приїхало з Києва до Новгорода. Мова Остромирового Євангелія є виразно давньоцерковнослов'янською, тому що її звукова і граматична будова відповідають східноболгарському оригіналові, незважаючи на давньоукраїнські вкраплення. Перше видання Остромирового Євангелія здійснив І. Востоков у 1843 році, потім двічі (1883, 1889) воно видавалося фотолітографічним способом (в натуральну величину) на кошти купця Савинкова. Всі три видання видрукували в Петербурзі, найкращим вважається останнє.

Пам'ятки пізніших років, писані в Києві, можна з певністю віднести до давньоукраїнських, тому що українські мовні риси проявляються в них досить виразно.

Існують також пам'ятки давньоцерковнослов'янської мови, писані латинським алфавітом. На сьогодні їх відомо лише декілька.

— **Фрейзінгенські, або Мюнхенські, уривки** — пам'ятка кінця Х або початку XI століття. Це три уривки на 9 сторінках, знайдені у м. Фрейзінгені (Баварія) у 1803 році. Зараз зберігаються в Мюнхені. Текст видав В. Вондрак 1896 року у Празі, а 1937 року в Любліні Ф. Рамовш та М. Кос видали уривки фототипним способом з коментарями. За мовними ознаками Фрейзінгенські уривки подібні до моравсько-чеських пам'яток, але на фонетичному рівні мають окремі риси давньоцерковнослов'янської мови та німецькі вкраплення, що опосередковано вказує на місце написання і особу переписувача.

— **Паризький (бонарський) абецедарій** датований XI — початком XII століття. Це глаголична азбука, в якій слов'янські назви букв написані латинкою.

— **Мюнхенський абецедарій** дописаний до латинського рукопису X — початку XI століття. Містить обидві слов'янські азбуки — кирилицю і глаголицю.

ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕДАКЦІЇ

В Київській Русі книжки, які прийшли з південнослов'янських земель, написані давньоцерковнослов'янською, — переписувались; грецькі ж книжки — перекладалися. Як стверджує в «Історії української літератури» академік М. Возняк, перекладна література користувалася більшою популярністю, ніж оригінальна і переписна. Але розуміння самого перекладу дуже відрізняється від сучасного. Перекладач дозволяв собі змінювати твір відповідно до своїх уподобань і намірів.

До перекладачів належали не лише ченці, священики, єпископи, але й князі та княгині. За свідченням літописця, князь Ярослав Мудрий зібрав багато писарів і з ними перекладав книжки з грецької мови на слов'янську.

Перекладна література

Книги Святого Письма і псалтири були першими перекладними книжками в давній Україні і з'явилися на цих землях ще до офіційного прийняття християнства.

Популярністю читачів користувалися також писання Отців Церкви — Іоана (Івана) Дамаскина, Іоана (Івана) Златоустого, Андрія Критського, Єфрема Сиріна, Романа Солодкопівця, найдавніші списки яких датуються XI століттям.

Але найулюбленишими книгами того часу були збірники релігійного або релігійно-світського змісту.

Найбільш відомими і найстарішими (після Остромирового Євангелія) були два «**Збірники Святослава**», переписані у 1073 і 1076 році для чернігівського князя Святослава. Вони містили: фрагменти Святого Письма і писань Отців Церкви, деякі історичні відомості та покажчик «ложних і правдивих книг». Збірник 1073 року зберігся у Московській Патріаршій бібліотеці, а збірник 1076 року — в Публічній бібліотеці в Санкт-Петербурзі.

Давніший збірник оздоблений чудовими мініатюрами, на одній з яких зображені князя Святослава з позолоченою книгою в руках, його жінку та дітей. Повна назва пам'ятки «Збірник від багатьох отців: виклади незрозумілих слів в Євангелії й Апостолі та в інших книгах, зложені коротко на пам'ять і готову відповідь». За своїм змістом це своєрідна старовинна енциклопедія: фрагменти з філософських, історичних творів, з теорії риторики, статті на теологічні теми; два найдавніші в Україні покажчики книг Старого і Нового Завіту — як канонічних, так і неканонічних (апокрифів).

Збірник 1076 року простіший і за мовою, і за змістом. Складається зі статей повчально-релігійного змісту: «Поученія дітям Ксенофonta і Феодори», «Стословець» патріарха Геннадія — про правила християнської віри і морального життя; коротких викладів Святого Письма, статей про молитву, піст. «Стословець» був дуже популярним в той час і навіть став основою для «Повчання дітям» Володимира Мономаха і «Моління» Данила Заточника, а також цілим входив до складу пізніших збірників — «Ізмарагд», «Золотий ланцюг» (XIV століття).

«Збірник Святослава» (1076 рік) подає зразки матеріалу, з якого складалися «Пчели» — дуже популярні в Україні, починаючи з XIII століття, збірники. «Пчели» — це книги «золотих думок», тобто афоризмів зі Святого Письма, писань Отців Церкви та античних авторів, розміщених в алфавітному порядку.

Побутувала і література таких жанрів: мінєї, четиї-мінєї (життя святих за місяцями), патерики (життя святих Отців за країнами) і дуже короткі прологи, подібні до них за змістом. Надзвичайно популярними були апокрифи — неканонічна духовна література, де в захоплюючій формі переповідалися біблійні події, діяння апостолів і святих. Найвідомі-

шими апокрифами були «Ходіння Богородиці по мухах», «Створення світу», «Вірність чоловіка і жінки» (про Соломона).

До світської літератури належали повісті, які мали в сучасному розумінні художній або природничо-науковий характер, але були підпорядковані тодішньому богословському вченню («Стефаніт і Іхналат», «Олександрія», «Троїянська війна», «Варлаам і Йоасаф», «Індійське царство», «Фізіолог», «Шестоднев», «Християнська топографія»).

Оригінальна література

Хоча перекладних творів в XI—XII ст. на Русі було багато, проте важливіше місце належить пам'яткам українського письменства. До нашого часу не дійшли пам'ятки оригінальної літератури з X ст.; з XI ст. дійшло близько 30 рукописів, а з XII ст. — близько 65-ти. Через татарський погром ці твори збереглися лише в копіях XV—XVI ст.

«Слово про закон і благодать» митрополита **Іларіона**. Твір першого Київського митрополита-українця. За жанром це панегірик — похвальне слово київським князям Володимиру Святославовичу Великому і його сину Ярославу Мудрому.

Іншим визначним письменником того часу був **Феодосій (Теодосій) Печерський** — засновник та ігумен Києво-Печерського монастиря. Він також заснував при монастирі бібліотеку. Відомий своїми творами **«Повчання для монашої братії»**, **«Про віру латинську»**.

Знаменитий завдяки своїй **«Повісті минулих літ»** літописець Нестор присвятив ігумену твір **«Житіє Феодосія Печерського»**.

«Повчання дітям» Володимира Мономаха — це заповіт-повчання батька своїм дітям. Твір складається із трьох частин: релігійних правил, вказівок для князя і життєпису самого автора.

Послідовниками митрополита Іларіона в літературі XII століття були письменники-монахи Клим Смолятич («Послання») і Кирило Турівський («Слово в нову неділю по Пасці»).

До часів Володимира Мономаха належить повість **Данила Паломника «Житіє і ходіння Даниїла, Руської землі ігумена»** про подорож у Святу землю. Твір в наш час було перекладено французькою, грецькою та німецькою мовами для вивчення.

Культурним центром Русі XII ст. була Києво-Печерська лавра, в стінах якої був створений **«Києво-Печерський патерик»** — про життя, чуда і подвиги печерських ченців. Це літературна перлина того часу.

Самобутнім твором є **«Слово Данила Заточника»** (або **«Моління Даниила Заточника»**), що має форму прохання прогнаного з княжого двору дружинника. Автор ідеалізує князя, якому виголошує панегірики на зразок **«Пісні пісень»**. Твір дійшов до нас у двох списках — XII і XIII ст.

Але про жоден твір давньої української літератури не написано стільки, як про **«Слово о полку Ігоревім»**. Пам'ятка знайдена у Спаському монастирі м. Ярославля у списку XV або поч. XVI ст. На щастя, рукопис тут же скопіювали, бо оригінал згорів у 1812 р. при пожежі Москви. Це єдиний твір такого жанру серед давніх пам'яток. Дату його написання вчені виводять приблизно як 1187 р., автор невідомий, багато «темних місць» в тексті, але за своєю красою, самобутністю і впливом на всю українську (і не лише українську) літературу **«Слово»** не має собі рівних.

Літописи

Як уже було сказано, культурне життя того часу зосереджувалося в монастирях. Ченці вели записи подій за роками, що дало початок літературно-науковим творам — літопи-

сам. Найбільша збірка літописів, яка дійшла до нас у п'яти списках починаючи з XV ст., — «Іпатіївський літопис». Найдревнішу частину літопису, яка розповідає про події до 1113 року, опрацював чернець **Нестор** і дав їй назву «**Повість минулих літ, звідки пішла Руська земля**».

В XII ст. в Києві постав «**Київський літопис**», який становить другу частину Іпатіївського збірника. До нього ввійшло багато різних уривків з інших літописів. Описує події до 1200 року — боротьбу Русі з половцями, міжусобні війни.

Галицько-Волинський літопис — третя частина Іпатіївського збірника. Головне джерело вивчення історії західноукраїнських земель. Як і попередні частини Іпатіївського літопису, містить заклик до єдності і припинення міжусобиць. Дослідники встановили п'ять його редакцій. За формою — це звід історичних оповідань різних авторів.

До Іпатіївського літопису входив також **Чернігівський літописний звід**, запозичення з якого знаходимо у творах XII ст.

Тут перелічені лише найдавніші і найцікавіші пам'ятки літератури, написаної церковнослов'янською мовою — як давньою, так і української редакції. Така багата і різноманітна література переконливо доводить, що церковнослов'янська мова вийшла за початкові межі свого сакрального призначення і могла задоволити всі потреби духовної культури тогочасного суспільства.

З історії вивчення церковнослов'янської мови

Церковнослов'янська мова як мова літературна від початку свого існування була предметом зацікавлення багатьох вчених.

Не будемо перелічувати всі граматики, які з'явилися за час активного функціонування церковнослов'янської мови,

тому що їх було досить багато, вони виходили в різних країнах і мали неоднакову наукову вартість.

Справжнє зацікавлення літературними пам'ятками і церковнослов'янською мовою почалося з добою слов'янського національного відродження (кінець XVIII — початок XIX ст.). В цей час вчені Німеччини, Австрії (з усіма слов'янськими країнами, що перебували в її складі), Росії (з більшою частиною України, що була під її пануванням) почали видавати знайдені в монастирях і книгозбірнях пам'ятки з коментарями і словниками, зайнялися дослідженням історії, походження і граматики церковнослов'янської мови як джерела інших слов'янських літературних мов. Найбільший внесок у цю справу зробили П. Шафарик, В. Копітар, Й. Добровський, В. Ганка, Ф. Челаковський (Чехія), Ф. Міклошич (Словенія), Ян Колар, Я. Йордан, Е. Смоляр (Німеччина), С. Лінде, Й. Лелевель (Польща), Ю. Крижанич (Хорватія), О. Востоков (Росія), В. Григорович, І. Срезневский, О. Бодянський (Україна), Ф. Буслаєв (Росія) та багато інших.

Зацікавлення слов'янськими старожитностями було настільки великим, що з'явилися навіть геніально виконані підробки, як-от «Рукопис Краледворський і Зеленогірський» В. Ганки. Чеський вчений опублікував його як знайдену ним пам'ятку і лише згодом виявилося, що це фальшивка. І донині науковці сперечаються, чи є оригіналом «Слово о полку Ігоревім», тому що не зберігся рукопис, а тільки копії пізнішого часу.

В Україні ідею слов'янської єдності та національного відродження першими підхопили І. Котляревський, М. Максимович (перший ректор Київського університету), члени «Руської трійці» та Кирило-Мефодіївського братства. Тому немає нічого дивного, що «братчик» П. Куліш разом з І. Пуллюєм стали першими перекладачами Святого Письма

українською мовою. І хоч вони перекладали з грецького оригіналу, очевидним є те, що вони користувалися і церковнослов'янськими перекладами.

Наукові дослідження церковнослов'янської мови належать в першу чергу І. Огієнкові, а також академікові М. Возняку, О. Потебні, С. Грушевському. В наш час церковнослов'янську мову вивчали і описували К. Трофимович, А. Майборода, М. Станівський та багато інших.

Церковнослов'янська мова була і є предметом зацікавлення не лише вчених слов'янських країн. Зокрема, ґрунтовні праці «Спільнослов'янська мова» А. Мейє, «Історія старослов'янської мови» Н. Ван-Вейка, «Підручник зі старослов'янської мови» А. Вайяна, «Морфологія церковнослов'янської мови» А. Шляйхера увійшли до золотого фонду світової славістики.

І в наш час на Заході існують цілі славістичні центри, одним із напрямків праці яких є дослідження церковнослов'янської мови.

КИРИЛИЦЯ

Кирилична азбука складається із 44 букв, 19 з яких використовувалися на позначення специфічно слов'янських звуків. До тих 19-ти зараховуються і лігатури, тобто літери, утворені поєднанням двох знаків.

Кирилиця була створена на основі грецького уставу (уніціалу), пристосованого до потреб слов'янської фонетики і доповненого знаками для специфічно слов'янських фонем. В систему кирилиці увійшли майже всі букви грецького уставу, за винятком тих, які вживалися лише в числовому значенні: *λ, β, γ, δ, ε, Σ, ή, ι, κ, λ, μ, ν, ο, π, ρ, τ, ψ, φ, χ, ω, ς, Ψ, Δ, υ*.

За тими буквами збереглося те ж саме числове і фонетичне значення, що й у грецькій мові.

Частина літер була механічно перенесена на слов'янський ґрунт. Так, на позначення фонеми [i] вживалися *и* та *ї*, фонеми [o] - *о* та *ω*, [φ] - *φ* і *Δ*. Для властивих лише слов'янській мові звуків, які не мали відповідників у грецькому алфавіті, у кирилиці були знаки, споріднені інколи своїм рисунком з буквами глаголиці: *б, ж, ч, ш, ѡ, ц, ј, Ѣ, Ѹ*.

Багато кириличних букв були лігатурами. Крім голосної “**ѹкz**” — **ѹ** [у], лігатурами були букви **щ** (яка поєднувала **ш** і **т**) та **ы**. Голосний [ы], за звучанням близчий до сучасного російського **ы** та бойківсько-лемківського середнього **и**, писався сполученням двох букв **ж** та **и** (**ы**) або **ж** та **и** (**ы**).

Йотовані голосні також були лігатурами. Вони утворювалися з'єднанням з відповідними голосними: **е**, **я**, **иа**, **иї**, **ю** (де 2-й елемент у новій лігатурі був втрачений **ѹ** → **ю**). Вживалися йотовані голосні після голосних, приголосних і на початку слова. Після приголосних вони вказували на м'якість попереднього приголосного. На початку слова і після голосних йотовані букви позначали цілий склад [je], [ja], [ju], [je^h], [jo^h].

ѧ [а] **ѧзз** — походить з грецького уставу, написання мало змінилося до нашого часу.

Ӗ [б], [б'] **Ӗукы** — створена, ймовірно, для глаголиці, в кирилиці зазнала певних графічних змін.

Ѡ [в], [в'] **Ѡфдѣ** — запозичена з грецького письма. На час запозичення друга літера грецького алфавіту **Ѡ** («бета») читалася як [в] («віта»), тому була прийнята Кирилом і Мефодієм саме в цьому звуковому значенні.

Ѿ [г] **Ѿаголи** — запозичена з грецького письма. Передає постійно твердий задньоязиковий дзвінкий **г** [г], який у словах слов'янського походження не вживається перед голосними переднього ряду **і**, **и**, **е**, **я**, **ꙗ**, **Ꙙ**: **годз**, **ѿумъно**, **ѿинити**. У словах іншомовного походження **г** може виступати перед будь-якими голосними: **ѿона**.

Ѡ [д], [д'] **ѿобро** — запозичена з грецького письма.

Ӗ [е], **Ӗ** ['e] **ѿєсть** — за походженням грецька літера. Вживалася після позиційно м'яких і напівм'яких приголосних: **ѿоле**, **ѿеко**. В процесі історичного розвитку мови **е** втратив свою властивість пом'якшувати попередні приголосні звуки і в пізніших списках відповідав звичайному [е]. Натомість

літера **е** завжди позначала [јe] — на початку складу і після голосної: **еєтъ**, **жнгтие**. В пам'ятках зустрічається рідкісна помилка — вживання **е** після приголосної.

Ж ж [ж'] **жнвѣте** — створена шляхом запозичення з коптського письма. Кириличне **ж** — спрощений варіант глаголичного **њ**. Як і інші шиплячі, **ж** позначала завжди м'який звук, і тому після неї не було потреби вживати йотовані голосні та інші спеціальні позначення м'якості.

З з [з'] або [дз'] **зѣло**, **З з** [з] **земля** — в глаголиці були дві різні літери для позначення [з] і [дз'], а в кирилиці спочатку не було спеціальної позначки для [дз']. Графічний знак **з** походить із грецького письма.

И и (згодом **И и**) [i] **иже**; або **ї** **ижен** — обидві букви запозичені з грецької, передавали голосний [i], перед яким виступали м'які та позиційно напівм'які приголосні. На початку складу або перед [j] наступного складу могли позначати звук [jъ] або відповідно — [ъ]¹. Встановити чітку систему вживання тої чи іншої літери, за винятком їхніх числових значень, дуже важко, тому що кожен переписувач керувався своїм власним принципом. Наприклад, в Савиній книзі **и** вживається після приголосних і на початку слова, а буква **ї** — після голосного звука. А в Супрасльському рукописі, як правило, вживається **и**, а буква **ї** — тільки після **и**: **тре^їтнї**. В Остромировому Євангелії **ї** зустрічається лише в кінці рядка, якщо бракувало місця для **и**.

һ [r'] (г'ервъ) — відповідає глаголичному **μ**, числового значення не має, вживається факультативно, лише в окремих словах. Див. «Правила вимови звуків».

К к [k] **како** — запозичена з грецького письма. Як і після **г**, після **к** у словах слов'янського походження не писалися голосні переднього ряду і йотовані.

¹ ^Δ — знак напруженого звука

Л л [л], [л'], [լ], [լ'] людніє — буква грецького походження.

М м [м], [м'] мыслите — запозичена з грецького письма.

Н н [н], [н'], [ն'] нашъ — запозичена з грецького письма.

О о [о] онъ — запозичена з грецького письма. Означала довгий звук [о] паралельно з літерою **ω** (омега), з тою різницею, що **ω** вживалася у словах запозичених, а **о** — в слов'янських. Але це розрізнення було непослідовним: **іѡаннъ, отець - ωтєць.**

П п [п], [п'] покон — запозичена з грецького письма.

Р р [р], [р'], [ր], [ր'] ръци — запозичена з грецького письма.

С с [с], [с'] слово — запозичена з грецького письма.

Т т [т], [т'], [տ'] твердо — запозичена з грецького письма.

Ѹѹ, ҀҀ [ѹ], [Ҁ] ѹкъ — запозичена з грецького письма. Має два варіанти написання лігатури.

Ф ф [ф], [ֆ'] ферть — запозичена з грецького письма і початково вживалася тільки в словах іншомовного походження, оскільки сам звук [ф] у слов'янських мовах на той час не існував. Переписувачі книг ввели букву **ф** і засвоїли її вживання у грецьких словах, наприклад, **φαρμακη**, **φιλιппи**. Але жива розмовна мова спричинила помилкове написання букв **п і в** замість **ф** (тобто так, як ці слова читалися): **просфорж** (Супр.), **пїнїккїз** замість **фенїккїз** (Син. Пс.). Аналогічне походження і протилежної правописної заміни — написання слов'янського **ф** на місці грецького **π**: **пօффира** - **форфира** (Зогр., Асс.), **սկօփին** - **սկօփիճ** (Сав.). **Х ҳ** [ҳ] ҳѣрз — запозичена з грецького письма. Позначала постійно твердий звук.

Ѡѡ [ѡ] ѿгъ — грецького походження (див. літеру «О».)

Ѱѱ [ѱ'т'] ҹи — лігатура, утворена з літер **ш** і **т**. Позначала тільки м'який звук і вживалася лише у слов'янсь-

ких словах. Інколи замість **щ** писали **шт**: **свѣща** - **свѣшта**.

Ц [ц'] **ци** — походить, ймовірно, зі самарянського різновиду староєврейського письма. Позначала завжди м'який звук.

Ч [ч'] **черкъ** — створена, напевне, Костянтином, принаймні Чорноризець Храбр стверджує, що Костянтин створив 14 літер «по словѣнскѹму языку». **Иже сѧ: б, ж, з, ц, ч, ш, щ, з,** **б**».

Ш [ш'] **ша** — (див. літеру «Ч»).

З [ъ], [ѣ], [ѣ] **иѳз**; див. **б**.

Ы [ы], [ѣ] **иѳры** див. **ї**.

Ь [ъ], [ѣ], [ѣ] **иѳь** — літери **з** і **ь** позначали надкороткі (коротші від нормально коротких) **о** та **е**. Через те їх називають голосними неповного творення, редукованими, надкороткими. Літери, напевно, створені Костянтином, принаймні так стверджує Чорноризець Храбр (див. літеру «Ч»).

Ѧ [ѣ] **иатъ** — позначала довгий звук, перед яким стояв напівл'який приголосний. Звук [ѣ] походить з дифтонга (див. відповідний розділ фонетики). Походження графеми невідоме.

Ю [ю], [у]; **Ѩ** **иа** [ja], [а]; **Ѩ** **ие** [je]; **Ѩ** **иꙗ** [jø]; **Ѩ** **иꙗ** [jq] — йотовані голосні лігатури слов'янського походження, утворені злиттям голосних **ъ**, **а**, **е**, **ѧ**, **ѧ** з **ї**. Послідовність передачі йотації голосних не є первинною рисою кириличного письма. У найдавніших пам'ятках ці букви або взагалі не зустрічаються, або вживаються дуже рідко. Так, у Савиній книзі трапляються випадки написання **ѿ** замість **ѧ**. Отже, у глаголиці та кирилиці не було спочатку різниці у передачі йотованих голосних, це пізніше удосконалення кириличної графіки.

Ӆ **ѧ** [ѣ] **ѧс** (юс малий); **Ӯ** **ѧ** [q] **ѧс** (юс великий) — утворені, можливо, шляхом вдосконалення глаголичних літер.

҂ є [кс] єн — вживається у грецьких запозиченнях. Як і **Ψ**, в глаголиці відсутня.

Ψ ψ [пс] ψн — запозичена з грецького письма. Вживалася лише у грецьких словах: **ψаламъ**.

Ѳ θ [т], [ф] θηта — запозичена з грецького письма. Писалася на місці грецького придихового [th] і вимовлялася у слов'ян як непридиховий [т] або [ф]. Звідси плутанина у вживанні **Ѳ**, **Ѳ.**, **Ѳ:** ви^Ѳдани^Ѳ - ви^Ѳгани^Ѳ - ви^Ѳфани^Ѳ.

Ѷ ϕ [i], [в] ижница — запозичена з грецької. Часто в пам'ятках замість **ѷ** вживається **ы**, рідше **ѹ** або **ю** (со^Ѹнагога, кю^Ѹрнн^Ѹнин^Ѹ).

ОСНОВНІ ПРАВИЛА ЧИТАННЯ І ВИМОВИ ЗВУКІВ

Вимова більшості звуків церковнослов'янської мови в процесі історичного розвитку не зазнала змін і відповідає тій, що вказана у транскрипціях до алфавіту, крім деяких, переважно голосних, на які буде звернено особливу увагу нижче.

Голосні звуки

Літера **єсть** (є) вимовлялася як [je] тільки на початку слова і після голосного, після приголосного **є** вимовлялось як [e]:

єўлїє [je], **блаженъ** [e].

Виняток становлять: 1) імена, запозичені з єврейської мови, де на початку слова **є** читається як [e]: **єдомъ**, **єдемъ**, крім імені **єлисаветъ** — [je];

2) деякі грецькі імена та географічні назви, де на початку слова **є** звучатиме як [e]: **єрагъ**, **єд. ѹопї**, але **єрмолайн** [je], **єгупетъ** [je];

3) у слові **подемши** **є** читається як [je], а не [e], тому що це межа префікса і кореня, на якій ще не ставився апостроф на позначення відокремленої вимови.

Юси. Ці звуки є прикметою давньоцерковнослов'янської мови. Вимовлялися вони так: юс великий — ж [q] — як польський або французький носовий звук о; юс малий ѧ — як [e], тобто носовий звук е (або відповідні йотовані звуки). Носовий характер вимови юси втратили дуже рано (Х—XI ст.), тому в пам'ятках української редакції їх слід читати, відповідно, як: ѧ, ѧ — ['a], [ja], ж, ӂ — [ju] або ['y]. Графічно звукові [ja] може відповідати ѧ, ѧ, ѧ, ѧ, зрідка ӝ, а ж може бути записаний під впливом вимови як ѹ або ӂ.

Автори даного підручника дотримуються етимологічного написання у прикладах до правил, але вже у словнику подані всі можливі варіанти запису: ѧзва, ӝзва, ѧзва; ѧжда, ӱзда. Слід мати на увазі, що в пам'ятках закономірності у вживанні графічних знаків юсів немає.

Буква «ять» (ӝ) спочатку вимовлялася подібно до німецького [ä]. Поступово на українському ґрунті вона стала вимовлятися як звук, подібний до [e] та [i], а в пізніших пам'ятках і сучасній українській мові на місці давнього ӝ маємо звук [i] (в пам'ятках графічно — ӝ). Хоча стародавні писарі не знали граматики, вони ніколи не змішували ӝ i e — отже, їх вимова відрізнялася: ӝл’єкъ (сучасне хліб), нєко (сучасне небо).

Натомість спостерігаємо в давніх пам'ятках вживання літери ӝ на позначення йотованого [a], що свідчить про давню близькість звучання ятя і звука [ja]: ӝко [ja] дївїтї ѧк вѧт’ма [i] (Ассем. Єв.)

... се есть кръвъ моѣ [ja] новаго завѣтъ [i] (Мар. Єв.)

Літера «інжица» (ѷ) вимовлялася по-різному, залежно від позиції: на початку слова як [i] — ѷпатїн, ѷпостїль; в середині слова як [и] — ӗгѷпетъ, ӗмѷрна; після голосних як [v] — ӗвѷфратъ, ӗвгӗнїн, і тільки після о у слові мѹсїн — як [j].

Літера «**иже**» (и) в пам'ятках української редакції читається як [i] і тільки в нижчеподаних випадках — як [ɪ]:

- 1) на початку слова: **има**, **иже**, **негз**;
- 2) після голосних і перед ними: **монхъ**, **кри**, **змин**, **беззаконие**;
- 3) в наказовому способі дієслів під наголосом: **помолімся**, **проймъ**, **хваліта**. В ненаголошенному складі у тому ж випадку — як [i]: **віднте**, **плачнте** (плачте);
- 4) у словах, що починаються колишньою заперечною часткою **ни-**: **ниже**, **никто**, **никогда**.
- 5) у відмінкових закінченнях іменників:

— жіночого роду (зокрема, 2, 3, 7 відмінках однини іменників з основою на *a і 3, 7 відмінках однини іменників з основою на *u; 1, 4, 5 відмінках множини іменників з *a-основою): **дъши**, **землъ**, **цѣркви**, **дъши**;

— чоловічого роду (зокрема, у 7 відмінку однини, 1, 4, 5 множини): **на врачн**, **на мечн**, **можн**; **конн**, **мытарн**.

Якщо «**иже**» графічно передається як і, то, відповідно, так і читається — [i].

Редуковані «**ерз**» (з) та «**ерь**» (ъ)

Так само, як невідома точна вимова ꙗ, невідома і первісна вимова з і ъ. Після їх занепаду у слабких позиціях у позиціях сильних вони перейшли у звуки повного творення, а саме: з — в [o], а ъ — в [e]. Наприклад, **сона** — **сонз**, **день** — **день**.

До XIX ст. включно з писався для позначення твердого кінцевого приголосного в слові (**сче́дз**), а ъ у багатьох слабких позиціях залишився донині — як знак пом'якшення приголосного.

Літера ы завжди відповідає звукові [i] в його російській вимові — тобто його артикуляція зміщена до заднього ряду.

Приголосні звуки

Літера «глаголи» (г) у церковнослов'янській мові читається як [г], а не [г̄]. Подвійне гг у словах грецького походження читалося за грецьким правописом як [нг]: ἀγγελъ [ангел], εβαγγελиe [нг]. Але це правило не стосується єврейських імен з подвоєним гг: агген [г̄].

Буква «ксн» (х) читалася завжди як [кс] — алеандръ, **«пн» (Ѱ)** — як [пс] — Фаломъ. Стосовно літери «**ѧ, ѩ**» (ѧ, ѻ) важко сказати, який звук вона позначала початково, оскільки пізніше переписувачі замінювали її і на [ф], і на [т]: виңтезда, виңтанна, виңдеемъ, агадъї, агадїстъ. Давня літера щ відповідає у вимові українському [шч].

ЧИСЛОВЕ ЗНАЧЕННЯ БУКВ

Жодна зі слов'янських азбук не використовувала для записування чисел арабських і римських цифр, а за зразком візантійського письма букви мали числове значення. Глаголиця, порівняно з кирилицею, була більш послідовною в цифровому використанні літер. Тобто порядок числового значення букв глаголиці відповідає їх азбучному порядкові. Тим часом в кирилиці числове значення мають тільки запозичені з грецького алфавіту букви (з інших тільки ѿ використовується в значенні 900, пізніше, під впливом глаголиці, для позначення цього числа почала вживатися буква ѹ). Тому порядок числового значення букв кирилиці не відповідає їх азбучному порядкові.

Але спосіб числового застосування букв у глаголиці та кирилиці одинаковий. Буква, яка позначала число, писалася під титлом, збоку біля неї ставилися одна або дві крапки: ѿ = 1, ѿ. = 2 і т. д.

Для позначення чисел від 11 до 19 на першому місці писалася цифра другого десятка, а на другому — десять: ѿ. = 11 (єдинъ на десятъ), ѿ. = 12 (дванаадцять) і т. д.

У складених числівниках розташування букв таке ж, як і в назві числа:

.кк. = 22 (.к. = 20, .к. = 2)

.їїї. = 134 (.ї. = 100, .ї. = 30, .ї. = 4)

Тисячі позначають тими ж літерами, що й одиниці, тільки перед ними внизу ставився спеціальний знак ꝑ, який вказував, що позначене ним число переводиться в розряд тисячі: .ꙑг. = 3000 (.г. = 3). Див. табличку.

	Одиниці	Десятки	Сотні
1.	ѧ.	ѧ.	ѧ.
2.	ѧ.	ѧ.	ѧ.
3.	ѧ.	ѧ.	ѧ.
4.	ѧ.	ѧ.	ѧ.
5.	ѧ.	ѧ.	ѧ.
6.	ѧ.	ѧ.	ѧ.
7.	ѧ.	ѧ.	ѧ.
8.	ѧ.	ѧ.	ѧ.
9.	ѧ.	ѧ.	ѧ.

Дуже великі і рідко вживані числа мали специфічні позначення, які швидко вийшли з ужитку і від них збереглися тільки назви: **тмà** (10.000); **легенж** або **нєвідз** (100.000); **лєшдрz** (1.000.000); **врнж** (10.000.000); **колоð** (100.000.000); **тма темz** (1.000.000.000). Див. табличку на с. 67.

ДІАКРИТИЧНІ ЗНАКИ

Діакритичні (надрядкові) знаки були запозичені з грецької мови, де вони на той час вже також майже повністю втратили своє значення. Найпоширенішими у церковнослов'янському письмі були: титло, паєрик (паєрок або єтиця), камора.

Ⓐ — тмà (10.000),

Ⓑ — лгишњ або низ'єдъ (100.000),

Ⓛ — леодръ (1.000.000),

Ⓜ — вранж (10 леодръ),

Ⓖ — колобда (10 вранъ),

Ⓜ — тмà тімz (10 колодъ).

Паери(о)к, або єртиця, спочатку мав форму півкола, а в пізніших пам'ятках — апострофа і вживався замість пропущених на письмі ѣ і ȝ: многz (многz), дѣл (дзва), миѣ (мънѣ), кѣто (кътo), вѣтхz (въсѣхz).

Камора мала форму маленького півкола, апострофа або похилої вліво рисочки і писалися праворуч або над буквою, яка означала м'який або пом'якшений приголосний. Найчастіше вона вживалася для позначення м'якості сонорних [р, л, н], рідше губних [б, п, в, м], інколи — після [г, к, х] в запозичених словах: вол^га, вол^а, мор^е, коńь, кон^ь, сънимz, к`есарь, агг^елz, раг^иниль.

Титло, як згадувалося, надписувалося над буквами-цифрами, але основною його функцією було позначення скорочення слів. Титло було найчастіше вживаним діакритичним знаком. Воно мало вигляд:

Скорочені написання застосовувалися лише для часто вживаних і добре відомих слів: аг^елz — ангелz, б҃ца — богородиця. Часто при скороченому написанні слів окремі пропущені букви надписувалися над словами і покривалися титлом у вигляді круглої дужки: нер^имz — нерѹсилmz, пр^оркz — пророкz; такі виносні букви полегшували правильне читання слів.

Цікаво, що у грецькій мові існувало 15 канонізованих «священних» слів, які записувалися у скороченому вигляді під титлами. Церковнослов'янська мова значно розширила межі вживання скорочень.

Титло було чи не єдиним діакритичним знаком, який справді був необхідний. Його вживання було зумовлене потребою в економному використанні дорогої пергаменту і часу переписувача книги. У кінці цієї частини підручника доданий словничок титлування.

За зразком грецької мови у церковнослов'янському письмі вживалися також запозичені знаки для наголосів, придихів і довгот, які писалися над голосними. Вони були механічно перенесені на слов'янський ґрунт і не мали жодного значення. Їх характер був сутто декоративний і виражав тодішню правописну моду. Знаки довгот, наголосів і придихів виглядали таким чином: т̄ (гравіс), очішчені́ (акут), т̄коέ (циркумфлекс), нойі́мз (довгота), або (придихи або «духи»).

У всіх пам'ятках слов'янської писемності ці знаки вживаються рідко і непослідовно, бо фактично вони були зайвими. Тільки глаголичні Київські листки засвідчують послідовність їхнього вживання.

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ І ГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ

Розділових знаків у сучасному розумінні не було. Система пунктуації була дуже простою. Найуживанішим знаком була крапка — нижня, середня, верхня. Вона писалася в кінці слів, речень, а також при букві-цифрі. А в кінці розділів чи уривків писали стишицю, або статтю: комбінацію крапок, рисочек, хрестиків: . • ∙ ∙ ∙ ∙ .

Зрідка вживалася двокрапка в значенні крапки або крапки з комою (Київські листки, Сав. кн.), а також, за аналогією з грецькою мовою, — крапка з комою у ролі знака питання (Зогр. Євангеліє).

Найдавніші церковнослов'янські рукописи написані суцільним письмом, тобто без інтервалів між словами. Великі букви вживалися лише на початку розділів, а не речень. Вони були видовжені нижче рівня рядка. Їх малювали червоною фарбою і прикрашали орнаментом. Всі букви писалися старанно в рамках рядка і окремо одна від одної. Спосіб такого писання називається уставом (див. зразок на с. 70).

Характерним для глаголичних пам'яток є вертикальне написання букв. А літери кириличних рукописів мають нахил вправо. Дві кириличні пам'ятки — Супр. і Лавр. рукописи — мають вертикальне письмо.

У більшості церковнослов'янських пам'яток букви нанизані на нижній лінії рядка, а в декількох глаголичних і кириличних рукописах утворюють висяче письмо: рівняються під верхньою лінією рядка.

Обидві слов'янські азбуки розрізняються стилювими особливостями почерків. Глаголиці притаманні заокруглення і кільця, вертикальні та горизонтальні симетрії. Для кирилиці характерна геометрична простота, більший вияв симетричності, букви мають прямокутну рамку, побудовані з прямих ліній або прямих у сполученні із заокругленнями.

Але, незважаючи на ці відмінності, обидві слов'янські азбуки мають багато спільних рис, а саме: подібне написання: *л, ю, ц, ȝ, ѧ, ф, ѧ, ε, ж*; одинаковий спосіб написання [шт'], [ш'], [ч'], по дві різні букви для [o], по кілька букв для [i], однакове числове значення частини букв і одинакові діакритичні знаки. Така схожість не може бути випадковою і свідчить про генетичну спорідненість кирилиці і глаголиці.

Зразок уставного письма Х ст.
(Остромирове Євангеліє)

Словничок скорочень під титлами

Охоплює більшість з можливих варіантів скорочень під титлами. Всі написання взяті з пам'яток. Відмінкові та дієслівні форми подаються в основній статті, лише при потребі пояснюються в дужках.

А

- агглз, анхлз, анхн, агглн —
Ангел(и)
аггльський — ангельський
аплз, аплз, аполн — апостол
апльський — апостольський
амн, амнь — амінь
архаггльський — архангельсь-
кий
архагглз — архангел

Б

- бз, бгз, ба (Бога), ббн
(Богові), бже, бѹ, бмь —
Бог
бжн, бжї, бжїн, бжнє —
Божий, -i, -e
бжтво — Божество
бжтвенный — божествен-
ний
блго — благо
блгнз, блгвенз, блгословенз —
благословен, -ний, -а
блгсви — благослови
блгть, блгдftь — благод-
дать
блженз — блажен, -ний
блгочтнш — благочесно
бцл, бцд — Богородиця
бї — (быть форма
минулого часу) — бути

В

- влка, влк, влдка, влдкахз
(владиках) — Владика
влца — Владичиця
воскрнє — воскресіння
вз врема оно — в той час
(вз врема оно)

Г

- гъ, гдъ, гдъ, гїн, гїї
(Господеві), гїн (Господи),
гмь (Господом) — Господь
гнъ — Господній
гнз, гз, гнома, гдноу,
гспдиноу, гноу, гна —
володар (господинз)
глатн, глаахж, г(ла)хж
(глаголлаахж), глеетз (гла-
голеетз), глааша, глєши,
глга, гла, глж, глжше,
глжште, гласта (гла-
голаста), глжшти — говорити
(глаголати)
глз, глѹ, глл, глмь —
слово (глаголз)
гїй — глава
гла — голос (глагз)

Д

- дблз, дбдовз (давидовз),
дбдовз, дбз, длз, дб —
Давид
дбн, дбница — Діва, дівиця

ДВІЦТВО — дівицтво

ДХІЗ, **ДХІОВНИЙ** (духовний),
ДХІОМЗ, **ДХІМЗ**, **ДХІОВН** — дух
ДШІА, **ДШІН**, **ДШІЖ**, **ДШІЯ**,
ДШІАМЗ — душа
ДНЬ — день

Є

ЕУЛІЕ, **ЕВАНГЕЛІЕ** — Євангеліє
ЕСТЬ — є

ЕУЛІСТЗ — євангеліст

ЕПІПЗ, **ЕПІКПЗ**, **ЕПІКОПЗ** —
 єпископ

ЕПІСТОЛЬО — єпископство

ЕМЗ, **НЕРСЛІМЗ**, **НІМА** (**НЕРОУСА-
 ЛІМ**), **ЕРСМІХЗ** (**НЕРОУСА-
 ЛІМІХЗ**), **НІЛЗ**, **НІМЗ**, **НІРМЗ**,
ЇЕРЛІНМЗ, **ЕРСЛІМЗ**, **ЇЕРЛІМЗ**,
ЕРСЛАМА — Єрусалим

I, Н

ІЛЬ, **ІНЛЬ** — Ізраїль

ІЛВА (**ІЗРАИЛЕВА**), **ІНЛЬСКІЙ**, **ІУ**
 (**ІЗРАИЛЕВЗ**) — Ізраїлів, із-
 раїльський

ІЗЛІНГФНННЗ — ізраїльтянин
 Н. В. **ІСЗ**, **ІСЗ**, **ІІ**, **НІІ**, **ІНІС**; Р.

В. **ІСА**, **НІСА**, **НІСА**; Д. В. **НІСОНН**,
НІСВН, **НІСВН**; Кл. В. **НІСЕ**, **НІСЕ**;
 О. В. **ІСОМЬ** — Ісус

ІСВЗ, **ІСВОУ** (Д. В.) — Ісусів

ІХА — Ісуся Христа

НІЦРКВЕ — Ісусової Церкви

K

КОЦ, **КІЦ**, **КІ** — кінець

КРІТЗ — хрест

КРІШЕНІЕ — Хрещення

КРІНТЕЛЬ — Хреститель

Л

ЛЮСКІЙ — людський

ЛІБ — літа

M

МРІА, **МРІЛ** — Марія

МТН — Мати

МЛГЫНА — милостиня

МЛСТЬ, **МЛГЬ** — милість

МЛРДІЕ — милосердя

МЛСРДОВА (Р. в.) — милосерд-
 ний

МТРЬ, **МТРЕ** — митар

МЛНЦЗ — Немовля (младе-
 нецз)

МЛТВА — молитва

МЧННКЗ, **МІКА** — мученик

МІЗ — місяць

МРЗ, **МРСТЬ** — мудрий, муд-
 рість

Н

НБО, **НБЕЕ** — небо

НБСКЫ, **НБСКЗ**, **НБНЫЙ**,

НБСКОУМОУ (Д. В.), **НБСКЫХЗ**

(М. В. мн.), **НБСКЫЛ** (Н. В.
 мн. ж. р.) — небесний

н̄е — нема (н̄еєтъ, н̄еєть)

нинѣ — нині

неділя — неділя

О

оїз, оїь, оїд, оїюг, оїе —
Отець

оїь, оїескъ — отчий

оно — воно, це (оно)

П

пам'ять

премудрість — премудрість

престол — престол

праведний

праведник — праведник

преподобний

Предтеча — Предтеча

завжди (присно)

писано

пресвятій

пророкъ, пріка, пріка, пріка (Р.
в.), прікамъ, промъ (О. в.) —
пророк

по по пâ (по пасцѣ) —
понеділок по Пасці

по — піст

Р

реч — сказав (рече)

різдво, різдвяний — Різдво,
Різдвяний

С

сіз, сїы (Н. в. мн.), сїаго (Р.
в.) сїалго, сїое (сер. р.),
сїымн (О. в. мн.), сїмъ (О.
в.), сїйимъ (Д. в. мн.),
сїйиңз (Р. в.) — святий

сїостн (Р. в.) — святість

сїнтель, сїль — Святитель

сїнти — святити

сїенник — священик

сїдце, сїце, сїдцемъ (О. в.),
сїдци (Н. в. мн.) — серце

сїз, сїл (Р. в.), сїе (Кл. в.), сїке
(Н. в. мн.), сїюг (Д. в.) —
Син

сїнце — Сонце

спас, спсе (Кл. в.), спсена (Р.
в.), спн, спсн (спаси), спстн,
спетз (спасетз) — Спас, спсти, спасений

спення — Спасіння

страдь — Страсть

сїбсє — з небес

сїбсї сїл (сїбсїстз сїл) —
збулося

сїт — субота

Т

трїца — Трійця

тройчн — Троїчний

тріть, трітое — Трисвятий,
-е

О

о^чтль — учитель
о^чнникъ, о^чнини, о^чнин-
чекъ — учень, учнів
(присв. прикм.)

Х

Х^с, Х^з, Х^соз, Х^сз, Х^рт^соз, Х^л
(Христа), Х^оу (Христу), Х^н
(Христи) — М. в.) —
Христос
Х^рт^совъ, Х^вз — Христовий
Х^рт^ининъ — християнин

Ц

царь, царъ, царица, царство,
царство, царство, царстви,
царкий, царкъ, царстви,
царстви, царю (Дав. в.) —
Цар, цікар, цариця, царство,
царський, цікарство, ці-
карський
церкъ, церковъ, церкве (Н.
в. мн.), церкви (Род. в.),
церкви — церква

Ч

чикъ, чікъ, чікъ, чівікъ,
чівка — чоловік
(Род. в.) чіка, чіка
(Дав. в.) чікоу, чівкоу
(Оруд. в.) чівкомъ

чівчъ, чівічъ, чівіческій,
чікъ, чікай, чічъ, чікаго,
чікоумоу — чоловічий
чіть — честь
чітенъ, чітныи, чітныи —
чесний
чітыи — чистий
чин

Ѡ

Евангеліє від:

ѡ лѹч — отъ луки
ѡ ма^д — отъ мати^ди
ѡ ма^л — отъ марка
ѡ нол — отъ иона

ЧАСТИНА III

ФОНЕТИКА

Фонетика — це розділ мовознавства, який вивчає звукову систему мови, способи утворення звуків та їх властивості.

Цей розділ вимагає ознайомлення з деякими спеціальними термінами.

Відкриті і закриті склади. Якщо склад закінчується приголосним звуком, то він називається закритим, якщо голосним — то відкритим.

Сильна і слабка позиція звука. Якщо звук у слові стоїть у позиції, де повністю проявляються його характеристики (наприклад, наголосений голосний), то така позиція називається сильною. І навпаки — якщо звукові характеристики не виявляються чітко (наприклад, оглушення приголосного в кінці слова), то така позиція називається слабкою.

Сонорні звуки — [*p, l, m, n, j*] — це приголосні звуки, які за способом свого творення і функціями в складі займають проміжне місце між голосними і приголосними. В певних позиціях вони і донині є складотворчими, тобто виконують роль голосного в складі. Зокрема, серед сучасних слов'янських мов приголосні *p* і *l* зберегли цю функцію у чеській, словацькій, сербській, хорватській, словенській мовах.

Редуковані, надкороткі, або звуки неповного творення. У церковнослов'янській мові такими були *z i ſ*.

ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ФОНЕТИКИ

Церковнослов'янська мова належить до мертвих мов і не існує у своїй первінній звуковій формі. Ми маємо можливість вивчати її лише за письмовими пам'ятками, які походять не з часів Кирила і Мефодія, а з дещо пізнішого часу — X—XI і подальших століть.

Але незважаючи на те, що пам'ятки кирило-мефодіївської доби не дійшли до нашого часу, ми, використовуючи порівняльно-історичний метод, можемо на підставі пам'яток X—XI століття майже точно відтворити первісну фонетичну будову давньоцерковнослов'янської мови. Справа в тому, що ці пам'ятки переважно є копіями оригінальних списків IX століття і подають відомості про найдавніший письмово зафікований стан мови. Ускладнює дослідження церковнослов'янської мови і те, що вона ніколи не була абсолютно єдиною, уніфікованою, бо існували відмінності і в передачі звуків у кирилиці та глаголиці, і розбіжності у місцевих редакціях, і механічні помилки переписувачів.

Отже, фонетична система церковнослов'янської мови відтворюється методом реконструкцій з урахуванням мовних явищ праіndoєвропейської, праслов'янської, балтійських та інших іndoєвропейських мов.

РЕКОНСТРУКЦІЯ ФОРМИ

Як уже йшлося вище, праслов'янські та праіndoєвропейські форми слів відтворюються методом реконструкцій. У порівняльно-історичному мовознавстві прийнятий певний спосіб запису відтворених слів. Реконструкції подаються за допомогою пристосованої латинської графіки і позначаються * перед словом або фонемою: *ordlo, *ā.

Інші транскрипційні знаки

Дужка під голосною — нескладовий голосний звук: ѹ, Ӧ.

Дужка над голосною — знак короткої тривалості звука: ā, ē, ī, ū, ū.

Горизонтальна риска над голосною — знак довгої тривалості звука: ā, ē, ī, ū, ū.

Кружок під буквою, яка позначає сонорний звук, — знак складотворчого приголосного: Ը, Ը, Ծ, Ծ.

Гачок під голосною — знак носового резонансу голосного звука: Ӧ, Ӧ.

Скісна риска праворуч вгорі біля приголосної — знак м'якого приголосного звука: л', н'.

Апостроф праворуч вгорі біля приголосної — знак напівм'якого приголосного: б', з'.

ø — нуль звука, тобто його відсутність.

Знак > між словами, морфемами або звуками означає «одне змінилося на друге»: *ordlo > ڻalo.

Знак < означає «одне розвинулося з другого»: ڻalo < *ordlo.

Квадратні дужки — фонетична транскрипція: [a], [естъ].

Латинські літери, пристосовані для праслов'янських реконструкцій:

*x — [x]

*y — ы

*c — [ц]

*č — ѣ

*ž — [ж]

*q — ж

*č — [ч]

*ę — ѧ

*š — [ш]

*dž — [дж]

*dz — [дз]

ъ, ь латинських відповідників не мають

Приклади з грецької мови подаються буквами грецького або деколи латинського алфавіту, приклади зі сучасних слов'янських мов — відповідною слов'янською графікою, а з інших іndoєвропейських мов — латинською.

ПЕРІОДИЗАЦІЯ

У 2-й половині IX століття фонетична система давньоцерковнослов'янської мови відображала праслов'янську фонетичну систему, яка, в свою чергу, сформувалася на основі прайдоєвропейської. І в такому стані давньоцерковнослов'янська фонетика проіснувала до X століття. У цьому першому періоді розвитку церковнослов'янської мови діяв закон відкритого складу, який визначав розташування звукових одиниць у складі в порядку нарastaючої звучності. Також у межах самого складу відбувалося взаємопристосування артикуляцій (вимови) звуків, яке до певної міри обмежувало можливості поєднання звуків.

Другий період розвитку фонетичної системи тривав від Х до кінця XI століття. Його найважливішою ознакою був початок тенденції до занепаду єрів (ъ, ь) та інші зміни звукової будови мови, пов'язані з цим явищем.

На той час церковнослов'янська мова поширювалася на всіх територіях розселення слов'ян. Оскільки цей слов'янський ареал був дуже великий, а книги переписувалися вручну, то місцеві особливості вимови чи словозміні неминуче відбивалися на письмі. Тому від кінця XI ст. церковнослов'янська мова існувала у національних варіантах (редакціях). І це можна назвати третім періодом її розвитку.

СИСТЕМА ГОЛОСНИХ

Початково система голосних церковнослов'янської мови складалася з 11 фонем, які за місцем творення і ступенем

піднесення спинки язика до піднебіння можна класифікувати таким чином:

Ряд	передній	непередній	
		середній	задній
високе	[i] — і, ї	[ы] — ы	[у] — ү, ӯ
середньо-високе	[ъ] — ь	[ъ] — з	
середнє	[e] — е [ɛ] — ɛ		[o] — о, ѡ [ɔ] — ɔ
низьке	[ä] або [ě] — ѣ		[a] — а

Голосні ү і о вимовлялися з витягнутими вперед губами. Тому вони називаються лабіалізованими голосними (від латинського *labium* = губа). Решта голосних були нелабіалізованими.

За способом творення розрізнялися ротові і носові голосні. Голосні ʌ і ʒ називалися носовими, бо при їх вимові повітря вільно проходить через ніс, а всі решта голосні були ротовими.

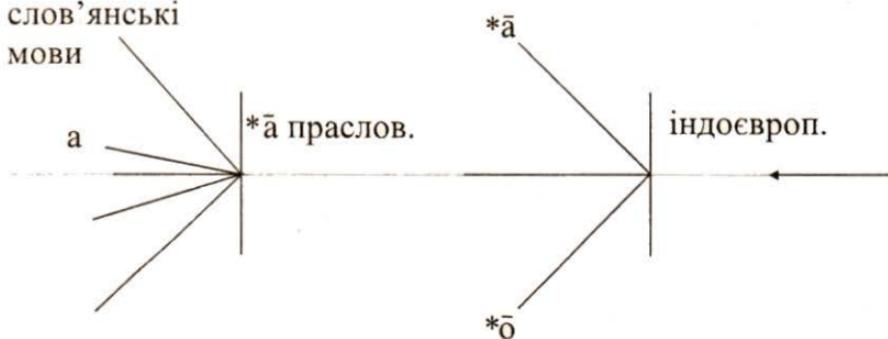
Голосні фонеми церковнослов'янської мови розрізняються також за тривалістю звучання. За цією ознакою можна виділити три групи фонем: довгі (и, ы, ү, ӯ, ѧ, ѫ, ѣ), короткі (е, օ), редуковані, або надкороткі (з, ь). Голосні ɛ, օ були короткими історично, але вже в церковнослов'янській мові ця їх короткість практично не відбивалася. Тільки редуковані були помітно коротшими від інших звуків.

Нижче подаються характеристики голосних звуків церковнослов'янської мови в їх порівняльно-історичному

розрізі. Наочною схемою, за якою легко зрозуміти такий підхід до історії походження звуків, є схема, запропонована професором К. К. Трофимовичем:

$$\boxed{a < *ā < \begin{array}{l} 1. *ā \\ 2. *\bar{o} \end{array}}$$

сучасні
слов'янські
мови

Голосний [а] був звуком заднього ряду низького піднесення: *а*^з*з*, *да*^з*з*, *мати*. А після м'якого або пом'якшного приголосного звук [а] передавався лігатурою *иа*: *еолиа*. На початку складу або слова лігатура *иа* передавала йотований звук [ja]: *дѣлачи*, *тѣлъжко*. Звук [а] походив із праіндоєвропейського *ā, *ō, *ē (див. табличку).

Первісний *a* < *ā був у коренях слів після твердих приголосних, деяких м'яких, в дієслівних суфіксах *-ати* і в закінченнях іменників жіночого роду (*мати*, *стата*, *жена*, *овиця*).

Голосний *a* < *ō був у дієслівних основах зі значенням тривалості або повторюваності дії, а також у коренях тих іменників, де у споріднених індоєвропейських мовах було [о]: *да*^з*з*, *родити* - *раждати*, *ходити* - *хаждати* (див. табличку).

Голосний *a* < *ē був у позиціях після *j, *ž, *č, *š.

Праслов'янська	Церковно-слов'янська	Сучасні слов'янські мови	Іndoєвропейські мови
<i>a < *ā *māti</i>	МАТН	болг. майка серб. мати укр. мати пол./чеськ. matka	лат. māter санскр. mātár
<i>*stāti</i>	СТАТИН	укр.стати серб.стати пол. stanoc̄ чеськ. stati	лат. stāre
<i>a < *ō *darъ</i>	ДАРХ	болг./серб./хорв. дар чеськ. dar укр./рос./блр. дар	лат. dōnum гр. δώρον
<i>*dъva</i>	ДВЕА	болг./серб./хорв./ укр./рос./блр. два пол./чеськ. dwa, dva	лат. duō гр. δύω
<i>a < *ē *kričati (< *krikēti)</i>	КРИЧАТИН	пол. krzyczeć чеськ. kříčetí укр. кричати блр. крычаць	
<i>*ležati (*legēti)</i>	ЛЕЖАТИН	болг. лежа серб. лежати чеськ. ležeti укр. лежати	
<i>*stojati (< *stojēti)</i>	СТОЯТИН	болг. стоя серб. стајати укр. стояти	лат. stetī, stātum

Голосний [o] був звуком заднього ряду середнього піднесення і вживався виключно після твердих приголосних, а також на початку слова.

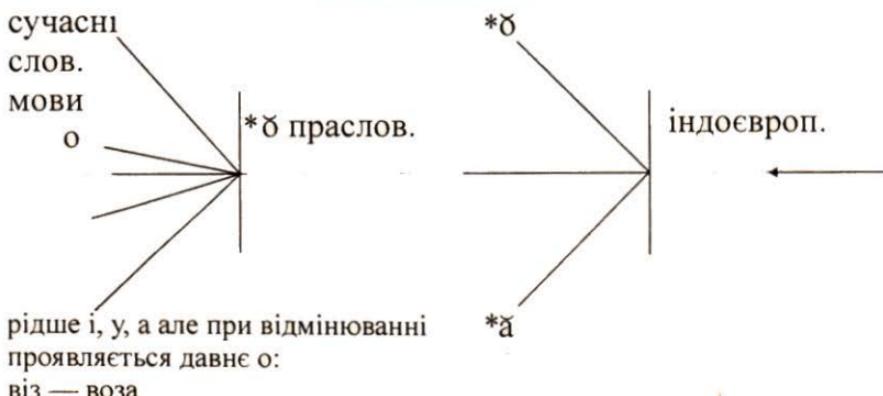
[o] походить з праїndoєвропейського *ō і *ā, що підтверджується фактом: в інших іndoєвропейських мовах слов'янському [o] відповідає [a] або [o]. Існує версія, що церковнослов'янський [o] був відкритий і своєю артикуляцією наблизався до артикуляції [a]. Це засвідчують слова запозичені в церковнослов'янську мову з латинської:

поган(ннх) — лат. pāgānus,
тотона — гр. σατανας.

І навпаки: слов'янське [о] греки передавали через [а]:
 peiragastos — **πνροցστъ**,
 dzákanon — **Законъ**,
 s'klabēnoí — **словѣнъ**

(тут грецькі слова подані у латинській транскрипції)

$$\text{о} < *\delta < \begin{array}{l} 1. *\delta \\ 2. *\check{a} \end{array}$$

Праслов'янська	Церковно-слов'янська	Сучасні слов'янські мови	Іndoєвропейські мови
о < *о *domъ	домъ	болг. дом пол. dom рос. дом	лат. domus гр. δόμυς
*око	око	болг./укр. око пол. oko	лат. okulus
о < *ā *vozъ	возъ	серб./рос./блр. воз пол. wóz	лит. vāžys (санги) давньоірл. vagn (віз)
*осъ	ось	болг. ос пол. os рос. ось	лит. aśis лат. axis

Існує версія про походження о з *ě, який стояв у позиції перед ү/v. Це підтверджують приклади з грецької і німецької мови:

лат. novus (о з е перед v),

гр. νέφος, νέος, нім. neu, слов. мови — новий, nowy.

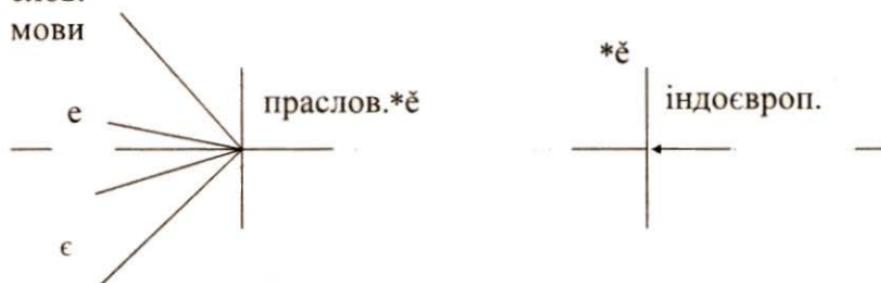
Голосний [ɛ] — звук переднього ряду середнього піднесення, який стояв у позиції після м'якого, напівм'якого і твердого приголосного (крім задньоязикових *г*, *к*, *х*, тому що викликав би чергування), причому твердий приголосний відразу ж ставав напівм'яким: *полε*, *чело*, *народε*, *жена*. Йотація [e] на початку слова і складу в пам'ятках передається непослідовно: *житніε* — *житніε*, *еєтъ* — *еєтъ*.

Звук [e] у церковнослов'янській мові походить з праіндо-європейського *e.

Праслов'янська	Церковнослов'янська	Сучасні слов'янські мови	Іndoєвропейські мови
e < *ě *bērō з праіндо-європейського *bhērē	Берж	укр. беру серб. берем пол. bierzesz	лат. ferō гр. φέρω лит. bertiū

ε < *ě < *ě

різні
слов.
мови

Голосний [i] — звук переднього ряду високого піднесення.

Графічно передавався такими літерами: *и*, *ї*, *н*, причому як у значенні [i], так і в значенні [й]. Приголосні перед [i] були м'якими, напівм'якими, а тверді набували позиційної напівм'якості: *кон'н*, *ж'нвъ*, *градъ* — *град'н*.

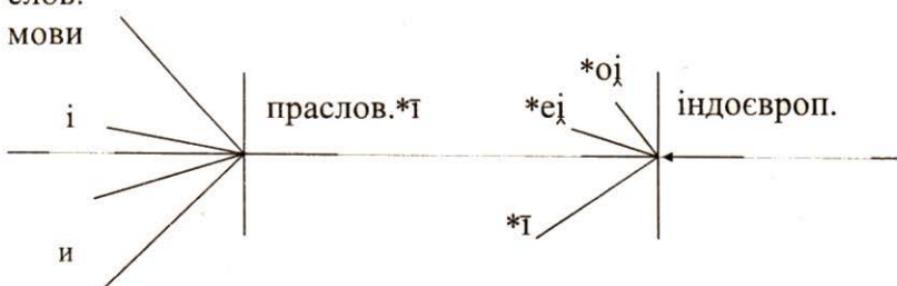
В певних позиціях — на початку слова і в кінці слова після голосної літери і — і міг позначатися звук [j] (тобто українське [й]) або [ji] — (ї): **имати** — [imat'i], [jmat'i], **край** — [краj], **добрый** [добраj].

Праслов'янський *i був довгим звуком і походив з дифтонгів *ej, *oj, та звука *i, а в позиції на початку слів для позначення [ji] або [j] походив з *jъ і *jū.

сучасні

слов.

мови

Праслов'янська	Церковно-слов'янська	Сучасні слов'янські мови	Індоєвропейські мови
i < *i *piti	пнчн	укр. пити серб. пити пол. pić	лат. bibere
j < *i, в позиції після j, тобто з *ji *živъ	жнкz	болг. жив пол. žywy укр. живий блр. жывы	лит. gývas лат. vivus
i < *oj (можливо *oj < *aj) *ti	тн	укр. ти серб. ти пол/чеськ. ty хорв. ti	гр. τοι
індоєвр. *bherois	берн	рос. бери укр. беріть серб. бери	гр. φεροις лат. ferois
i < *ej	кнкz тнкz нтн	хорв. kriv укр. кривий рос. кривой пол. krzywy	лит. kreivas лит. teišus лит. eiti

Професор К. К. Трофимович у своєму «Практикумі з порівняльної граматики слов'янських мов» подає ще такі варіанти походження [i]:

1) i < *ins (у кінці слів):

гости — гот. *gastins* (знах. мн.)

2) i < *ē (у кінці слів з інтонацією циркумфлекса, тобто з висхідною інтонацією):

мати — лит. *motē̄*

3) «В праслов'янській мові і могло виникати з γ (< з іndoєвропейського *ū) в позиції після j: *šiti < *sjuti, лит. *siūti**.

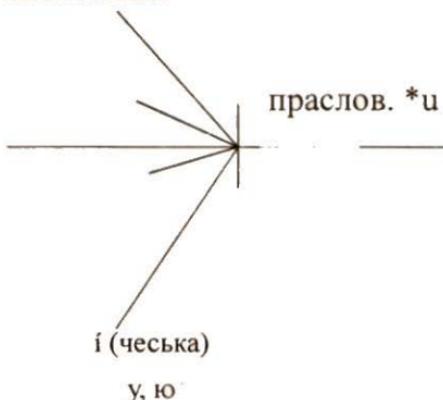
Голосний [γ] — дифтонгічного походження (з *ou, *āu, *ēu), який передавався графічно, як ογ, ӯ:

y < *oy < *āu

y < *oy < *ōu

y < *oy < *(j)ēu

сучасні
слов. мови

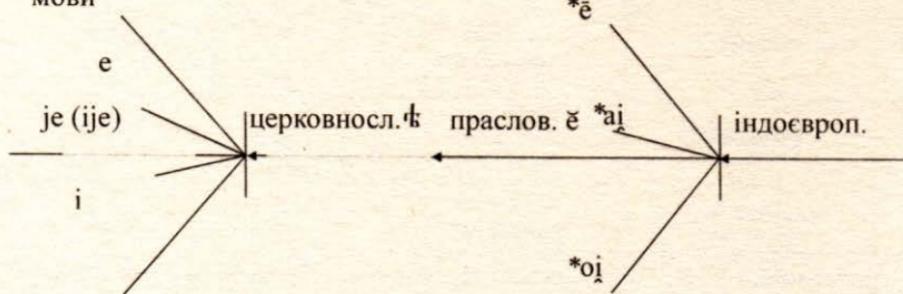
* Трофимович К. К. Практикум з порівняльної граматики слов'янських мов. — Львів, 1960. — С. 19.

Праслов'янська	Церковно-слов'янська	Сучасні слов'янські мови	Індоєвропейські мови
*u < *δu, *ǎu *suchъ < *sausos	ѹꙗ	укр. сухий блр. сухі бол. сух пол. suchy	гр. αυος < ουνος
*uchо	ѹꙗ	болг. ухъ пол. ucho	лат. auris лит. ausis нім. Auge
*u < *j(ěu) *pljutja < *pleu	плюти	серб. плућа чеськ. plíce пол. pluca	гр. πλευμων
*l'udije	людніє	укр./рос. люди чеськ. lídé серб. људи хорв. ljudi	нім. Leute

Голосний ꙗ — звучав як [e^a], походив з *e і дифтонгів:
 ꙗ < *ě < *ē
 ꙗ < *ě < *a i
 ꙗ < *ě < *o i

сучасні
слов.

мови

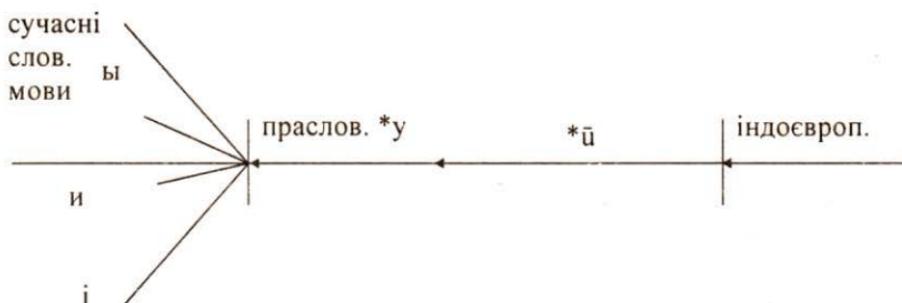
Праслов'янська	Церковно-слов'янська	Сучасні слов'янські мови	Іndoєвропейські мови
*ě < *ē *deti	ѧѣти	укр. подіти рос. девать пол. dzieć хорв. djeti	лит. dėti
*sěmę	ѹѣмѧ	укр. сім'я серб. семе рос. семья пол. siemie	лат. sēmen prus. semen
*ě < *aj, *oj *lěvъ < *laiuōs	ѧѣвъ	укр. лівий рос. левый хорв. lijev серб. лев	лат. laevus гр. λαειφος
*kъoīna	ѹѣна	укр. ціна рос. цена пол. cena серб. цена хорв. cijena	лит. kaina гр. ποιη
*rōkai	ѹжѹѣ	укр. руці пол. ręce серб. руци	лит. rankāi

Крім того, як пише К.К.Трофимович у «Практикумі...», «...у праслов'янській мові кожне подовжене е змінюється згодом на є»*, що відбувається в сучасних чергуваннях: *plesti / sъplětati — плести / сплітати.

Голосний [ы] походить з праслов'янського *у, якому в інших іndoєвропейських мовах відповідає ю. На слов'янському ґрунті цей ю втратив лабіальній характер у вимові і перейшов в *ӯ [ы]:

ы < *у < *ӯ

* Там же, с. 19.

Праслов'янська	Церковно-слов'янська	Сучасні слов'янські мови	Індоєвропейські мови
*y < *ū *dymъ	дымъ	укр. дим рос. дым хорв. dim пол. dum	лат. fumus скр. dhūmas
*y < -*uns, -*ons, -*onts (у кінці слів) *syny *vīky *bergъ < *bhēronts	Зн. в. множ. сыны блзкы активний дієприкметник тепер. часу (коротка форма) бергы	укр. синів, вовків рос. берущий пол. bierzący	гр. λυκούς < ψήκων гр. φέρων, φερντος
*y < *ōn (в кінці слів) *kamōn	камы	укр. камінь рос. камень пол. kamień	гр. ἄκμων

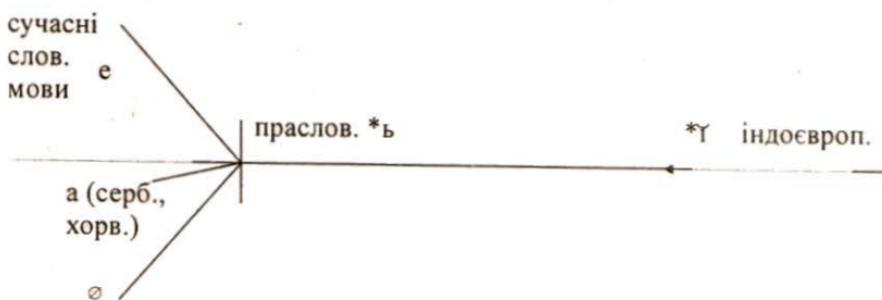
Останній випадок відбуває давнє чергування в цих типах основ **ěn* // **ōn*, де **ōn* > **ū* > **y*: kaměn: *kamōn > *kamū > *каму. Цікаво, що сучасні слова, наприклад, російське камень чи польське kamień, знову прояснюють давній звук **e* в первісній формі. Як бачимо з прикладів, праслов'янський голосний [ы] виник на місці **y* лише там, де він стояв у кінці слова або перед наступним приголосним, що й відбито у сучасних чергуваннях:

*sъlati — *posylati
słać — posyłać
слати — посылати

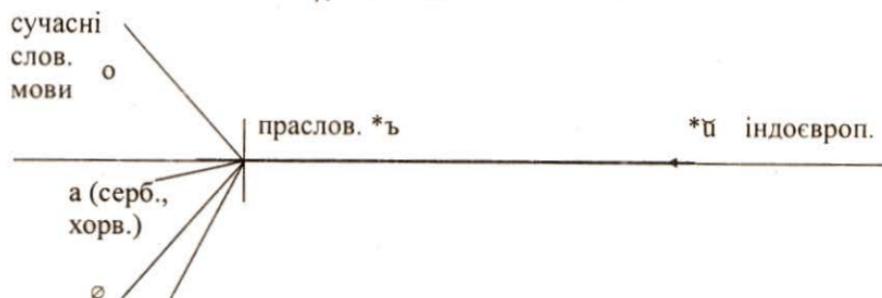
Редуковані голосні

Голосний [ъ] був редукований, тобто дуже короткий звук, нелабіалізований, переднього ряду; [ъ] — редукований, нелабіалізований голосний заднього ряду. Вони походили, відповідно, з *і та *и:

льнъ (льон) лат. līnum, гр. līnon

мзхъ (мох), лат. mūscus

В період становлення слов'янської писемності в другій половині IX і X столітті у македонських діалектах з і ъ, очевидно, вимовлялись неоднаково. Більш коротко в слабкій позиції, а саме:

- 1) в кінці багатоскладових слів: **домъ, несечъ, пжтьъ;**
- 2) у складі, який передує складові з голосним повного творення: **тъма, зъло;**

3) у складі, який передував складові зі сильним *з і ѿ*: **дъньсьь**.

Менш коротко ці звуки вимовлялися у сильній позиції, коли вони стояли:

1) перед складом з *з і ѿ* у слабкій позиції: **дънь**, **сънъ**;

2) в наголошенному складі **шължъ**, **тъмънъ**.

У «Київських листках» (глаголичній пам'ятці Х століття) знаки графічної передачі редукованих голосних ще використовуються правильно. Але пам'ятки XI століття відбивають зміни у вимові *з і ѿ*, які згодом розвинуться у процесі їх кількісного (квантативного) розвитку.

В IX — X столітті настають ці зміни, а саме: втрата (послаблення до нуля звука) редукованих у слабкій позиції і перехід (подовження) в сильній позиції у голосні повного творення. Про втрату редукованих у слабкій позиції свідчить їх відсутність (пропуск), наприклад, у Зографському рукописі — **кто** (замість **къто**), **зло** (замість **зъло**); у Маріїнському Євангелії — **два** (замість **дъва**), **пцѣтє** **са** (замість **пъцѣти** **са**).

Пропуски *з і ѿ* в кінці слів трапляються рідше, оскільки переписувачам було легше запам'ятати, що там повинен бути якийсь знак. В кінці слів *з і ѿ* перетворюються в знаки, які показують твердість або м'якість кінцевого приголосного. Але в Ассеманієвому Євангелії та декотрих інших пам'ятках *з і ѿ* часом відсутні і на кінці слова: **прид** (замість **придъ**), **придєт** (замість **придѣтъ**), **свобод** (замість **свободъ**).

У мові переписувачів Ассеманієвого Євангелія і Синайського псалтиря редуковані *з і ѿ* у слабкій позиції втралися, і вони вживали їх за традицією наздогад.

Також не існує системи вживання редукованих у слабкій позиції, і тому трапляється написання ь замість ї перед наступним напівм'яким приголосним:

дъвѣ (замість **дзвѣ**) — але **дѣва**,

зълѣ (замість **злѣ**) — але **зѣла** (Зографське Євангеліє).

Подібні приклади знаходимо і в Савиній книзі.

Першими редуковані у сильній позиції перейшли в голосні повного творення у пам'ятках македонського і західноболгарського походження: ї — о, а ь — е.

Наприклад:

днесь — замість **дньось**,

шедъ — замість **шьдъ**,

народо ь — замість **народъ ь** (Зограф. Євангеліє, Ассем., Маріїнське).

В деяких кириличних пам'ятках не відбита заміна редукованих голосними повного творення (українські пам'ятки). Проте в пізніших граматиках церковнослов'янської мови вказується, що ї має звукове значення лише перед двома приголосними, а ь вживається лише для пом'якшення звуків: **въ** **плоти** — **бо** **плоти**, **песъми**.

Носові голосні

Носові голосні утворилися у праслов'янській мові з індоевропейських дифтонгів (див. табличку). Вперше зробив висновок про носовий характер вимови звуків, які позначалися ѡ, ѧ, відомий російський славіст О. Х. Востоков. Доказом носової вимови [Q] і [e] є їх чергування у споріднених словах зі сполученням звуків з м і н (**семѧ** — **семена**), а також наявність в індоєвропейських мовах відповідних сполучень голосних о, е з носовими приголосними (див. таблички 1, 2 на с. 92).

Табличка 1

Праслов'янська	Церковно-слов'янська	Сучасні слов'янські мови	Іndoєвропейські мови
* ę < *-en, *-em перед приголосн. *svētъ < *k'uentas	свѧтъ	пол. święty укр. святий серб. свети	лит. šventas
* ę < * ȡ̄, * ȡ̄' перед приголосн. *раметь	памѧть	пол. pamiętać укр. пам'ять болг. памет	лит. at-mintis (спогад) лат. mēns, mentis гот. gamunds (пам'ять)
* ę < *-ēn, *-ēm в закінченнях Зн. в. одн. *tē < *tçem	тѧ	пол. cieć	санскр. tvām
* ę < *-jōns, *-jāns, *-jōnts у закінченнях дієприкм. тепер. часу *знає < *g'nojōns або *g'nojōnts	знаꙗ	рос. знає пол. znając	

Табличка 2

Праслов'янська	Церковно-слов'янська	Сучасні слов'янські мови	Іndoєвропейські мови
* q < *on, *om, *an, *am перед приголосн. *berqtъ < *bheronti *qgъlъ < *angulos	бергтъ жгълъ	пол. biorą укр. беруть серб. беру пол. węgiel укр. вугиль	гр. φερούτι лат. angulus
* q < *ām дієприкм. ж. р. у Зн.в. одн. *berqtјe < *bherontiām	бергштъ	пол. biorącą рос. берущую	гр. φερουσαν
* q < * ȡ̄, * ȡ̄' (перед приголосн.) doti < *dъmti (*dъmę < *dm̄ti)	дѧти	пол. dać укр. дути	

В певних позиціях носові могли чергуватися між собою або зі сполученнями, з яких вони походили (див. «Чергування»). До нашого часу носові голосні збереглися тільки у польській мові, але вони не завжди відповідають характеру і місцю праслов'янських носових, а залежать від внутрішньої системи польського вокалізму.

СИСТЕМА ПРИГОЛОСНИХ

Праслов'янська мова успадкувала з праіndoєвропейської такі приголосні: сонорні [р], [л], [м], [н], проривні [б], [п], [д], [т], [г], [к], фрикативні [с] і [з], нескладовий [і] і нескладовий [u-] (деякі вчені припускають, що в праіndoєвропейській мові [і] та [j], [u] та [v] не розрізнялись). У системі праіndoєвропейської мови були відсутні шиплячі, африкати, фрикативний [х], а звук [ф] з'явився аж у кирило-мефодіївську епоху.

У поданій табличці приголосні за місцем творення (артикуляції) поділяються на губні і язикові. А за способом творення вони бувають: проривні, фрикативні, африкати, складні, носові та плавні.

	Приголосні		Губні	Передньо-язикові	Середньо-язикові	Задньо-язикові
Шумні	Проривні	дзвінкі глухі	б п	д т		г к
	Фрикативні	дзвінкі глухі	в (ф)	з, з', ж' с, с', ш'	j	ч
	Африкати	дзвінкі глухі		(дз') ч', ц'		
	Складні	дзвінкі глухі		жд' шт'		
Сонорні	Носові		м	н, н'		
	Плавні			p, p', л, л'		

ІСТОРИЧНІ ЗМІНИ У ФОНЕТИЦІ

Однією з характерних особливостей церковнослов'янської мови є однотипність у структурі складів: всі склади будувалися за законом зростаючої (або висхідної) звучності. У праслов'янській мові раннього періоду існували як відкриті, так і закриті склади. Ця система була успадкована з індоєвропейської мови. Згодом на праслов'янському ґрунті у фонетиці почали відбуватися два паралельні, визначальні для всього наступного історичного розвитку мови процеси: закон відкритого складу і палatalізація.

Закон відкритого складу полягає ось у чому. В кожному складі є складотворчий звук. Ним у праслов'янській мові міг бути голосний або сонорний приголосний **р, л** (якщо у складі не було голосного). Оскільки він має найсильнішу звучність, то він закінчував склад. Всі подальші фонетичні зміни у системі мови пов'язані з дією цього закону. Це явище трансформувало не тільки закриті склади, які ставали відкритими, але й складні дифтонги. Все, що суперечило закону відкритого складу, зазнавало змін. Відбулися такі фонетичні зміни:

- 1) втрата кінцевих приголосних;
- 2) спрощення груп приголосних;
- 3) зміна межі складу;
- 4) поява протетичних приголосних;
- 5) монофтонгізація дифтонгів;
- 6) поява носових голосних;
- 7) зміна в групах **օφ-**, **օл-** на початку слова, **-օֆ-**, **-օլ-**, **-էֆ-**, **-էլ-** між приголосними;
- 8) зміна **-զբ-**, **-զլ-**.

Паралельно з законом відкритого складу у праслов'янський період відбувалася палatalізація, тобто пом'якшення приголосних. В науці виділяють три історично послідовні палatalізації (див. нижче). Палatalізація (пом'якшення) під

впливом **j** називалася йотацією. Розрізняють йотацію приголосних перед **j** і голосних та м'яких приголосних після **j**.

Друга група фонетичних змін, які відбулися, за Я. Ван-Вейком, в болгарський, або давньоцерковнослов'янський, період, це були явища, пов'язані з падінням редукованих. Внаслідок цього знову стали можливими закриті склади і нисхідні дифтонги. Тенденція до палаталізації ослабла і почався зворотній процес, тобто ствердіння деяких пом'якшених звуків. В окремих мовах відбулася втрата **j** (j) перед голосними.

Третя група фонетичних змін відбулася пізніше і по-різному проявилася в окремих мовах. Це, наприклад, такі зміни: зближення деяких голосних переднього, заднього і середнього ряду, що призвело до їх повного збігу (**ъ** і **ь** в слабкій позиції, **и** - **ы**, **р** - **р'**, **л** - **л'**), в болгарській мові – змішування **е** і **о**, **ѣ** і **а**.

До найдавніших, ще іndoєвропейського походження, фонетичних явищ належать кількісні та якісні чергування голосних.

Не всі історичні зміни у праслов'янській фонетиці однаково важливі для церковнослов'янської мови. Детальніше зупинимось лише на тих, які мають значення при вивченні правопису і словозміні.

Спрощення груп приголосних

Цей процес, який відбувався під дією закону відкритого складу, завершився ще в праслов'янську епоху. Однак у церковнослов'янській мові при відмінюванні слів у певних позиціях з'являється той давній приголосний, який випав. При спрощенні переважно випадав перший приголосних зі збігу двох-трьох. Перелічимо основні групи, де це відбулося:

1. Групи **ен**, **ан**, **иң**, **тн**: втрачався 1-й приголосний.
Наприклад:

енж < *sърпъ, але **спати**

важти < *vēdqnti, але **увахдити**

2. Групи **вт**, **бт**, **пт**, **кт**: випадає також перший звук, який проявляється потім у формах теперішнього і кількох минулих часів дієслів:

гребж < *grebtī, але 1 ос. одн. тепер. часу **гребж**

живж < *givti, але 1 ос. одн. тепер. часу **живж**

тепж < *tepti, але 1 ос. одн. тепер. часу **тепж**

3. Групи **пс**, **бс**, **кс**, **дс**, **тс** — випав, як і в попередніх, 1-й приголосний:

аорист **чиcъ** < citsъ,

2 ос. одн. теп. часу **даси** < *dadsi

оса < *opsa

ось < *oksъ

Ці групи приголосних можна перевірити тільки на матеріалі інших іndoєвропейських мов, бо на церковнослов'янському тлі це спрошення непомітне.

4. У групах **дм**, **тм** випали **д** і **т**:

дамъ < *dadmī

врѣмѧ < *vertme

Солучення **дм** збереглося лише у числівниках **седмъ**, **седмыи** та похідних від них. Це ще одне свідчення архаїчності числівника як частини мови. Адже він зберігся майже незмінним у всіх слов'янських мовах. На думку багатьох вчених, основні словотворчі процеси у числівників завершилися ще в дописемну епоху.

5. Солучення **дл**, **тл** спростилися в **л** лише у групі говорів, які стали основою південно- і східнослов'янських мов (тому церковнослов'янська мова це спрошення фіксує).

А в західнослов'янських мовах **дл** і **тл** збереглися:

рало < *ordlo, укр. рало, пол. radło і чеськ. rádlo

велз < *vedlъ, укр. вів, пол. wiodł, чеськ. vedl

ило < *sadlo, укр. сало, пол. sadło, чеськ. sadlo

Після падіння редукованих у давньоцерковнослов'янській мові з'явилися нові групи **дл**, **тл** (див. «Зміни в групах *tort, *tolt»).

6. У сполученні *skn випав середній звук:

блескжти < *bl̥sknötí, але **блеск**

тнинжти < *tisknötí, але **тискати**

7. У групах **тс**, **тш**, **тχ**, **тк**: якщо т належав до префікса, то міг спрощуватись, хоч пам'ятки засвідчують написання і з т, і без нього:

отжпижтъ, але й **отготжпачъ**

ошедши, але й **отшедзиши**

охождаше, але й **отхождаше**

окровенне, але й **откровенне**

8. У формах аориста **ρ**, **κ** перед **с**, **χ**, **ш** випадали: **ρέχъ**, **ρέсте**, **ρέша**, **μρέχъ** (від **μρέгти**), пор. з тепер. часом (**λέζε**) **ρεкж**, **μρж**.

9. Група **бк** — випав другий приголосний:

обоко < *obvolko, **обазати** < *obvezati, **облатъ** < *obvolstъ, **обладати** — **владати**.

10. При складоподілі спростилися групи двох одинакових приголосних:

ει → ε, ɔɔ → ɔ

εи < *jessi

нѣсъ < нессъ (одночасно подовжився попередній голосний **ε → є**)

безаконїє < бе3законїє

Зміни у сполученнях *tort, *tolt, *tert, *telt, *ort, *olt¹

Сполучення голосних о, е з плавними г, ɪ також змінилися під дією закону відкритого складу. Ці зміни почалися ще у праслов'янську епоху, а завершувалися вже на етапі розвитку окремих слов'янських мов (тобто після занепаду редукованих). Тому у всіх трьох слов'янських мовних групах маємо різні результати. Як вважають вчені, спочатку зазнали розпаду дифтонгічні групи *ort, *olt на початку слова. В них характер зміни залежав від інтонації. Якщо наголос був висхідним, то в усіх слов'янських мовах результат однаковий: [*o] ставав довгим і переходив в [*a], а склад відкривався за рахунок перестановки приголосних. Отже:

*órt > *ōrt > *rat

*ólt > *ōlt > *lat

*órdlo — *рало*

*olnъjī — *ланни*

Якщо інтонація була спадною, процес розпаду цих груп відбувався неоднаково в різних слов'янських діалектах. У південній групі мов і майбутніх словацькій та чеській мовах відбулись такі ж зміни, як і при висхідній інтонації: *ort > *rat, *olt > *lat. А на території сучасних східних і західних (за винятком словацької) мов, де ці зміни були непослідовні, розвиток груп *ort, *olt пішов таким шляхом: *ort > *rat, *olt > *lot: *oldiī > *ладни*, болг. ладия, пол. łódź, рос. лодка.

Зміни у групах *tort, *tolt, *tert, *telt в середині слова також залежали від інтонації, і хоч механізм зміни дифтонгів був подібним, але результат у різних слов'янських мовах був теж неоднаковий. У церковнослов'янській мові ці зміни виглядали так:

¹ Під т мається на увазі будь-який приголосний, крім р і л.

*tōrt > *tart > *trat

*porṣe > **праш**

*tōlt > *talt > *tlat

*goldъ > **гладз**

*tērt > *tērt > *trēt

*bersa > **берза**

*tēlt > *tēlt > *tlēt

*melko > **мліко**

У східнослов'янських мовах зміни цих груп привели до появи т. зв. повноголосся, тобто:

*tort > *toṛt > tor^ot > *torot

*tolt > *tołt > tol^ot > *tolot

*tert, *telt > *teṛt, *tełt > teret, telet > *teret, *telet

*vorna > **ворна**, укр. ворона

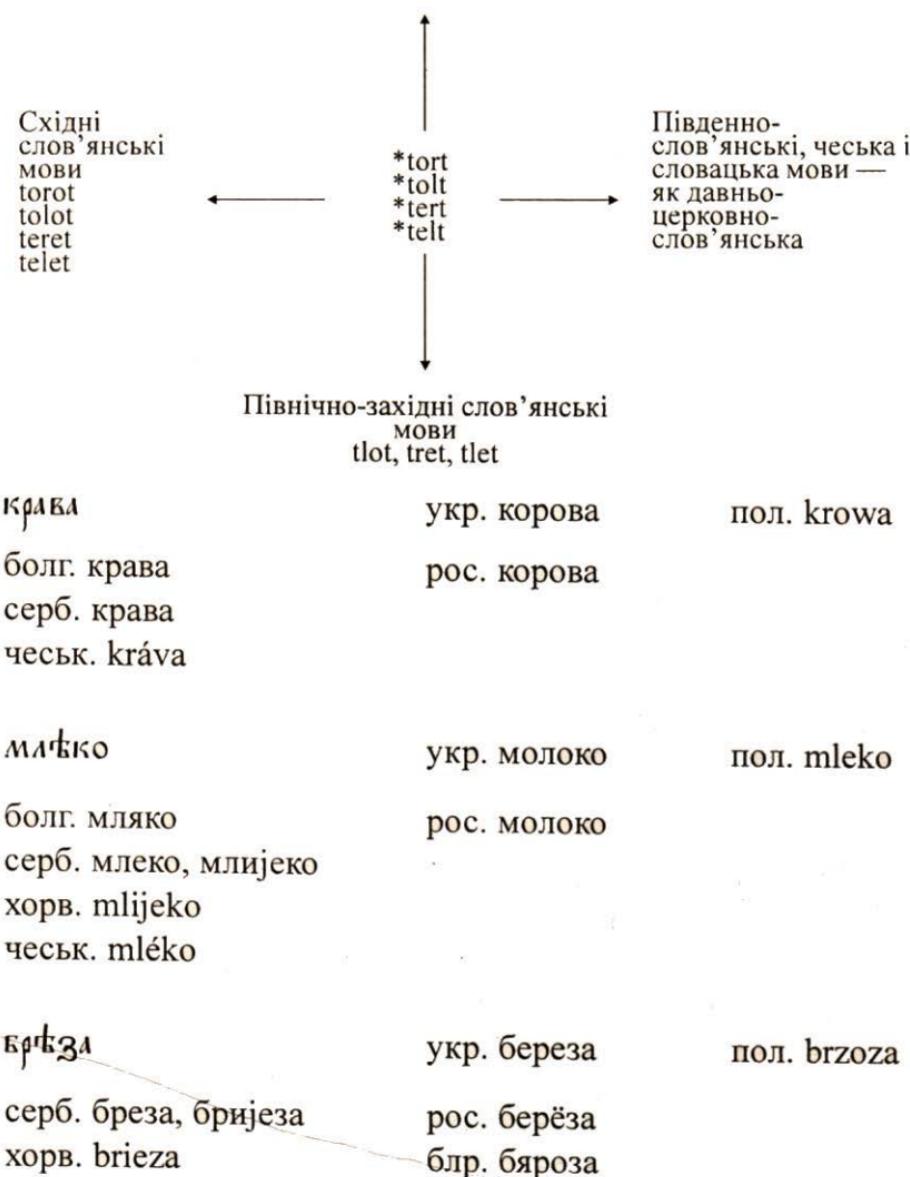
*berza > **берза**, укр. береза

*solma > **солма**, укр. солома

Якщо у цих групах був редукований голосний, то зміни в них почалися найпізніше, уже в писемний період, тому ці зміни можна спостерігати за пам'ятками. Якщо ь, ь стояв перед плавним, то відбувалася метатеза: tъrt > trъt і т. д. Тому в давньоцерковнослов'янській мові маємо: **слеза**, **бръвно**, **влжка**, **прѣтъ**. Після занепаду редукованих у церковнослов'янській мові (після XI ст.) ь, ь у сильній позиції прояснилися: **слеза**, **брѣвно**, **волжка**, **перѣтъ**. Інколи це прояснення не було фонетично закономірним, а за аналогією, як у слові **слеза**. У слов'янських мовах на сьогодні маємо різні результати цих змін, бо фонетичні процеси в них залежали від інтонації.

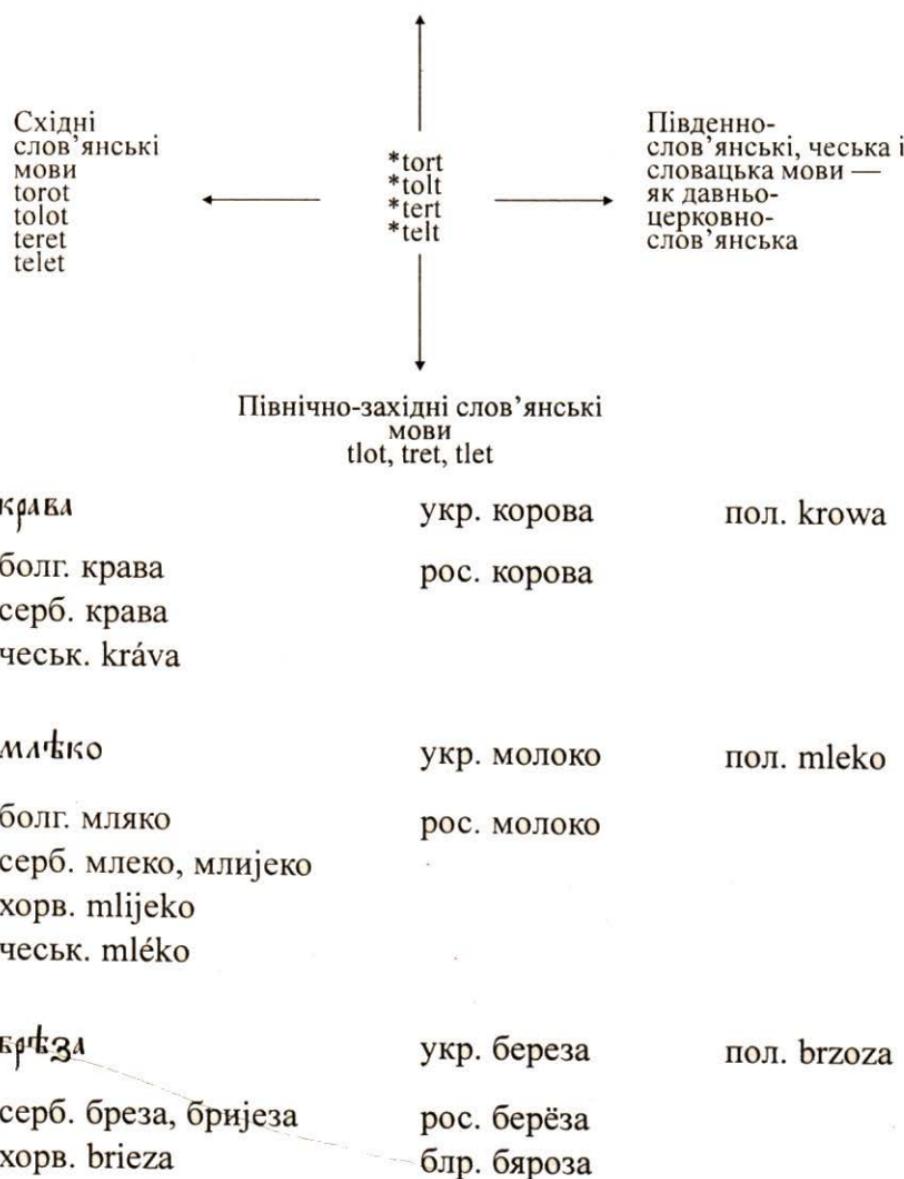
Загально зміни в групах tort, tolt, tert, telt, trъt, tlъt, і т. д. можна показати за такою схемою:

Давньоцерковнослов'янська
trat, tlat, tr̄et, tl̄et

А на індоєвропейському фоні процес змін у групах *tr̄tъ, *tr̄tъ, *tl̄tъ, *tl̄tъ виглядатиме так:

Давньоцерковнослов'янська
trat, tlat, trět, tlět

А на індоєвропейському фоні процес змін у групах *trъt, *tr̥t, *tlъt, *tl̥t виглядатиме так:

Праслов'янська	Давньоцерковно-слов'янська	Сучасні слов'янські мови	Іndoєвропейські мови
*bг̊vъ < *bг̊v̥s	БРѢВЬ (Зн. в. одн.)	рос. бровь укр. брова пол. brwi (г нескладове) серб. брви	лит. bruvís санскр. bhruh (брода)
*kг̊xъ < *kr̥sa	КРѢХА	рос. кроха, крошить укр. крихта, кришити серб. крхки пол. kruchy	лит. krùsti (тovкти)
*kr̥stъ < *kr̥stōs	КРѢСТЪ	рос. крест чеськ. krst хорв. křst серб. крст болг. кръст	
*bг̊vъno < *bг̊v̥n̥o	БРѢВЬНО	рос. бревно серб. брвно	галльське briva (міст) нім. Brücke (міст)
*pl̥tъ < *pl̥t̥s	ПЛѢТЬ	укр. плотъ блр. плоць пол. płęc (стать) чеськ. plet' (шкіра)	лит. pluṭā (груба шкіра)
*bl̥sk < *bl̥sk	БЛѢСНІЖТИ	рос. блеснуть укр. блиснути	лит. blizgēti (мерехтити)
*bl̥xa < *bl̥sa	БЛѢХА	укр. блоха пол. pchła	лит. blusá (блоха)

Пом'якшення приголосних

У праслов'янській мові існувала тенденція до пом'якшення приголосних перед голосними переднього ряду (і, ی, є, ѧ). При цьому губні і передньоязикові приголосні вимовлялися напівм'яко, тобто їхня артикуляція дещо зміщувалася до середньої частини піднебіння. А приголосні заднього ряду г, к, χ пом'якшувалися і переходили у нові за місцем і способом творення звуки [ж'], [ч'], [ш'] або [з'], [ц'], [ւ']. Це фонетичне явище дістало назву *палаталізації*.

(перехідне пом'якшення приголосних звуків). Палatalізації поділяються на три історичні періоди.

Перша палatalізація

Процес заміни твердих задньоязикових приголосних на м'які (палатальні) шиплячі приголосні [χ] → [ш'], [κ] → [ч'], [γ] → [з'] → [ж'] в позиції перед голосним переднього ряду (а саме: ь, є, і < *i, eɪ, ē < *ē) прийнято називати першим перехідним пом'якшенням (палatalізацією) задньоязикових приголосних. Перехідним воно називається тому, що в результаті його утворився приголосний нової якості. Наприклад:

[γ] → [ж']

врагъ - враже, вражьска

книга - книжьника

можж - можешн

[κ] → [ч']

ржка - поржчинти

отроокъ - отроча

кого - чего

както - чътко

[χ] → [ш']

доуχъ - доуше

струхъ - страшьна

ходъ - шъдъ

В сучасних слов'янських мовах донині збереглися результати цієї палatalізації, хоч сам її процес закінчився ще в докирило-мефодіївську епоху розвитку праслов'янської мови:

рука — ручка, пол. ręka — rączka, серб. рука — ручица
нога — ніжка, пол. nogą — nóżka, серб. нога — ножни

блоха — блошиця

муха — мушка

могти — можу

бігти — біжу

одяг — одежа

книга — книжка

рос. отрок — отрочество

Вивчення цього фонетичного процесу дає змогу краще розуміти сучасну граматику української та інших слов'янських мов, зокрема чергування приголосних при відмінюванні та дієвідмінюванні, при словотворенні. Також воно дає змогу усвідомити зв'язки між слов'янськими та іншими іndoєвропейськими мовами і відшукати етимологічні ланки між словами однієї мови, які сьогодні вже не здаються однокореневими.

члдо < *kēdo

нім. Kind

жена < *gēnā

лат. gens — рід, плем'я, gēnūs — рід

гр. γένος — народження

давньообр. genna — жінка

гот. qino — жінка

чъто, лат. quid

четыре — лит. keturi, лат. quattuor

За результатами палatalізації етимологічно спорідненими є, наприклад, такі слова сучасної української мови: ціна — каятися, хто — що, кого — чого, чад — кадити, горіти — жар, коса — чесати, початок — кінець. Поява -а-

зумовлена чергуванням кореневих голосних (див. «Чергування голосних»).

Друга палatalізація

Коли перше перехідне пом'якшення г , к , х , охопивши всі можливі позиції, закінчилось, під дією закону відкритого складу у праслов'янській мові утворилися нові голосні переднього ряду $\check{\text{е}}$ ($\check{\text{ф}}$) < * oij , * aij , $\text{i} < \text{oij}$.

Перед цими новоутвореними голосними відбувалася зміна приголосних г , к , х не у шиплячі, а у свистячі [з'], [ц'], [т']. Тільки у західних діалектах праслов'янської мови [х] → [ш]. Це явище називається другою перехідною палatalізацією задньоязикових приголосних. Вона відбувалася переважно в кінці слів і охопила такі частини мови:

а) іменні, у відмінкових формах іменників, коротких прікметників, займенників:

[г] → [з] → [з']

дро^гж - дро^з^ф

нога - ноз^ф

бр^гж - бр^зн

[к] → [ц']

ржка - ржц^ф

вльк - вльц^ф

велик - велицн

[х] → [т']

снажа - снажт^ф

пасто^хж - пасто^тж^ф, пасто^тжн

[х] → [ш'] (зах. сл.)

мо^хж - мо^шж^ф

б) у дієслівних формах при утворенні наказового способу:

[г] → [з']

жегж - жъзн

могж - мозн

лагж - лазн

[к] → [ц']

пекж - пъци, рекж - ръци

Групи *kv, *gv

Пом'якшення задньоязикових г, к, χ могло відбуватися і в тому випадку, якщо між г, к, χ і дифтонгічними є або ї стояв приголосний. Прикладом зміни задньоязикових в цій позиції можуть служити початкові сполучення *gvě < *gvo і та *kvě < *kvoj. Доля цих сполучень по-різному склалася у трьох слов'янських мовних групах. У церковнослов'янській мові це пом'якшення виглядало таким чином:

*gvězda > звѣзда, тобто *gv > зв

*květъ > цвѣтъ, тобто *kv > цв

Третя палatalізація

Процес заміни твердих задньоязикових приголосних у м'які (палатальні) свистячі під впливом попереднього голосного переднього ряду можна визначити як третє перехідне пом'якшення (палatalізацію) задньоязикових приголосних г, к, χ. Інколи цей процес вважають різновидом другої палatalізації, оскільки, результати їх часом бувають однакові. Деякі вчені називають її «бодуенівською» палatalізацією із іменем видатного славіста І. Бодуена де Куртене, який заснував цю теорію. Він же зауважив, що у багатьох випадках, де палatalізація мала всі умови для здійснення, вона не відбулася. Припускається, що це могло залежати від місця наголосу. Наведемо декілька прикладів перехідної третьої палatalізації:

*овъка > **овъца**

*рѣтіка > **рѣтица**

*въснъ > **въсь** (форми **въхъ**, **въхѹ** засвідчені у пам'ятках новгородської редакції)

давньонім. *kuning > **кънаズъ**

Заміна г, к, х на [з', ц', т'] після ь, ѫ, а не відбувалася, якщо після задньоязикових стояв приголосний або ы і ь. В результаті цього в однокорінних словах відбувалися чергування: г/[з'] (с'), к/ц', х/т':

дѣнгнѣжти - **дѣнзати**

стъгна (вулиця) - **стъза**

кънагынн - **кънаズъ**

въскликнѣжти - **въскликнѣти**

отағчнѣжти - **отағчнѣти**

лика - **лице**

Утворені на місці г і к свистячі з' і ц' в положенні після голосного переднього ряду чергаються з шиплячими ж і ч:

кънаズъ - **кънаже** (Кл. в.)

отъцъ - **отъче**

птица - **птичка**

Це свідчить про те, що заміна задньоязикових на шиплячі перед голосними переднього ряду відбулася швидше, ніж заміна г, к, х на свистячі. В позиції перед голосними переднього ряду задньоязикові приголосні після ь, ѫ, а не могли перейти у свистячі, тому що ще раніше в цій позиції під дією наступних голосних переднього ряду відбулася їх заміна на шиплячі.

Палatalizacija г, к, х спостерігалася не тільки після названих голосних переднього ряду, але також і після р < *ъг < *іг (тобто після р переднього ряду).

отъврѣзати - **отъврѣгнѣжти**

мъцати - **мъкнѣжти**

Однак палаталізація після *р* була непослідовною, тому поряд з **отквітти** зустрічається форма **отквігти**, **вистрізати** - **вистрігти** і т. д.

Третя палаталізація спостерігається як у коренях слів, так і в суфіксах:

а) іменникових **-ък-** (-*з*, -*л*, -*ε*), **-нк-** (-*з*, -*л*, -*ε*):

гоньць, льгтьць, отьць, мышьца, ѿльце; въдница, лѣвица, мѫченница, пъшеница, синца, лине;

б) у дієсловах з суфіксом **-а(тн)**:

викланати (кликижти), нарицати (рекж).

Палаталізація задньоязикових приголосних та її результати*

Задньоязикові г, к, х	I		
	Перед голосними й, ʌ, ε, ɪ < eɪ, ɸ < ē	Іndo- європейські мови	Сучасні слов'янські мови
Г	дрѹже ложити книжка жена жлагъ	давньопр. genна (жінка) гот. qino (жінка) нім. gelb (жовтий) лит. geltaс (жовтий)	укр. друже укр. положити укр. книжка серб. жена пол. żona чеськ. žena пол. żółty
К	притча мѫчинти отроcha чъто четыре	лат. quid (шо) лит. keturi (четири) лат. quattuor (четири)	укр. притча серб. прича укр. мучити рос. что укр. четыри серб. четири пол. cztery
Х	машька страшъна грешъна шъдъ		укр. мушка укр. страшний укр. грішний рос. прошедший

* З цих трьох таблиць можна зробити одну, розмістивши їх вздовж сторінки, щоб краще зрозуміти їх зміст. Так само див. с.137-138.

Задньоязикові г, к, х	II		
	Перед голосними ф < *oij, *a ij, i < oj		
	Церковно- слов'янська мова	Індо- європейські мови	Сучасні слов'янські мови
Г	но ^з ф бр ^з н зв ^з дь зърно злать	лат. grānum гот. gran (зернина) лат. gener (зять)	укр. нозі серб. нози пол. nodze укр. на березі укр. зять пол. zięć
К	цѣна рѣци пъци рѣцѣ цѣмъ	лит. káina (ціна)	рос. цена укр. ціна серб. цијена чеськ. сена серб. реци серб. руци укр. цим
Х	мѹсі снѧсѣ пастѹсї		укр. мусі пол. musze чеськ. mouše укр. на пастусі (Mísc. v.)

Задньоязикові г, к, х	III		
	Після голосних і, ы, а		
	Церковно- слов'янська мова	Індо- європейські мови	Сучасні слов'янські мови
Г	пѣнѧзь кѡнѧзь	д. в. nîm, pfenning герм. kuning (князь)	пол. pieniedzy
К	овьца пѣтница вѣнѣць тѣдьце	санскр. *avika (вівця) лит. vainikas (вінок) нім. Herz (серце)	укр. вівця болг. овца пол. owca укр. птиця укр. вінець серб. венац рос. серце
Х	вѣсь		укр. весь

З палatalізаціями зв'язаний такий правописний момент у церковнослов'янській мові, а саме: у словах слов'янського походження після г, к, х ніколи не писалися голосні переднього ряду, а після шиплячих не міг стояти ꙗ, тому що він виник пізніше.

Йотація

В доісторичну епоху розвитку фонетичної системи праслов'янської мови відбувся один з найдавніших і найважливіших процесів: вплив j на голосні та приголосні залежно від їх позиції. Праслов'янський *j < *j̥ початково міг стояти як після голосних, так і після приголосних. У найдавнішу епоху приголосні перед j зазнавали під його впливом асиміляції, тобто їхня артикуляція наближалася до місця творення j. Результати цієї асиміляції, внаслідок якої j втрачався, були різними залежно від місця творення попереднього приголосного. За К. К. Трофимовичем, розрізняються три типи пом'якшення:

- 1) неперехідне;
- 2) перехідне;
- 3) поява вставного (епентетичного) l.

Розглянемо кожен процес окремо.

1. *Неперехідне* пом'якшення охопило сонорні приголосні, тобто г, л, н. Новоутворені приголосні мали інше місце творення, близче до j:

- *nj > *n'j > ň > [ň] *vonja > вонꙗ, *konja > конꙗ
- *lj > *l' > [l']
- *volja > волꙗ глаголати - глаголиⱕ (< *glagolja)
- *rj > *r' > [p']
- *burja > бурꙗ творити - твориⱕ < *tvorja

2. *Перехідне* пом'якшення давало якісно новий приголосний:

- *sj > š
- *pisjɔ > пишж

*sjuti > **шніти** (лит. siuti)

*nositi > *nosjо > **ноші**

*nosja > **ноша**

*zj > ž

*mazješi > **мажеші**

*vozjо > **вожж**

*nozjos > **ножъ**

*kj > č

*plakjо > **плачж**

*mylkjо > **мълчж**

sěkja > **сѣка**

*gj > ž

lъgja > **лъжка**

*logjo > **ложе**

*chj > š

*suchja > **сѹшса**

*duchja > **дѹшса**

Описані випадки йотації є, ȝ, κ, ғ, χ дали майже однакові фонетичні результати у всіх слов'янських мовах. Натомість зміни приголосних *tj, *dj, а також груп *st, *zd, *sk, *zg+j викликали різні рефлекси, що було однією з підстав поділу слов'янських мов на три групи.

У давньоцерковнослов'янській та церковнослов'янській мовах:

*tj > [ш't'] *světja > **свѣшта**

*dj > [ж'd'] *medja > **межда**

*skj > [ш't'] **искати - иштж, плескати - плешиж**

*stj > [ш't'] **крысти - крьштение**

*zgj, *zdj > [ж'д'] *prigvozdjenъ — **пригвожденъ**
мозгъ — **изможданъ** (<*izmozgjenъ)

Групи *slj, *znej, *drj, *trj

Асимільовані сонорні з **j** пізніше вплинули на попередній приголосний так само, як них впливав **j**:

*slj → *šl', *znej → *žn', *drj → ždr', *trj → štr'

*mysljenije → **мысленне** (**мыслити**)

Але цей вплив не завжди був послідовний.

*sъblaznjenъ → **съблажненъ** (**съблазнити**)

*umqdriq → **умъждріж** (**умъждити**)

*sъmotriq → **съмоштряж** (**съмотрити**)

Приклади непослідовних вживань:

умъждріж — **умъждріж**

съмоштряж — **съмотряж** і т. д.

3. Поява вставного (специфічного) I.

У сполученнях губних з **j** (*bj, *pj, *mj, *vj) для полегшення вимови між ними з'являвся вставний плавний м'який **I**, що не суперечило законові висхідної звучності складу. Отже:

*bj > *bl': *lubjq > lubl'q > **любліж**

*pj > *pl': *kupjq > kupl'q > **купліж**

*mj > *ml': *zemja > zeml'a > **земля**

*vj > *vl': *loviti > lovl'q > **ловліж**

Ця зміна в усіх слов'янських мовних групах відображеня на початку коренів, а в кінці основ у західнослов'янських мовах **I** після губних не зберігся. Деякі вчені вважають, що в мові предків західних слов'ян взагалі не виникав вставний **I** в кінці коренів: там, на їх думку, був тільки **j**, який втратився, пом'якшивши попередній губний.

У болгарських пам'ятках і в сучасній болгарській мові вставного **I** також нема в кінці основ. Наприклад:

*zemja > **земля**

болг. земя, серб. земља

пол. ziemia, чеськ. země

укр., рос. земля

kupl'q > **куплю**

пол. kupję

болг. купя

укр. куплю

Однак існують окремі слова у західнослов'янських мовах, у яких є вставне I в кінці основи. Нез'ясоване, однак, його походження: чи воно збереглося як релікт, чи виникло пізніше, можливо, за аналогією. Наприклад: пол. grobla (гребля), grępla (чесалка), kropla (крапля), kroplowy, kroplisty; чеськ. krampl'a (чесалка).

Чергування голосних

Доля іndoєвропейських довгих і коротких голосних відображенна в спільнослов'янських чергуваннях голосних звуків.

Чергуванням називається закономірна зміна звуків, яка відбувається при словотворенні або відмінюванні в одній і тій же морфемі (корені, префікси, суфікси, закінчення).

Праслов'янська мова успадкувала з іndoєвропейської епохи чергування голосних, які згодом видозмінилися відповідно до змін самих іndoєвропейських голосних у праслов'янській мові. Ці чергування могли бути кількісними і якісними.

Кількісними називаються чергування одинакових за якістю (місцем творення), але різних за тривалістю звучання (довготою) звуків (наприклад, ī/í, тобто довгого і короткого голосного одної якості).

Якісними називаються чергування одинакових в кількісному відношенні (за довготою), але різних за якістю (місцем творення) голосних звуків (наприклад: ī/ě — двох ко-

ротких голосних різного творення — верхнього і середнього піднесення).

Якщо при чергуванні відбуваються не тільки якісні, але й кількісні зміни, то йдеться про кількісно-якісне чергування.

Кількісні чергування голосних

1. ***ő//*ö** > **o//a**

Це чергування характеризувало діеслівні основи зі значенням нетривалої одноразової дії (короткий голосний) і тривалої, часом повторюваної дії (довгий голосний); це ж саме чергування властиве також відповідним віддіеслівним іменникам. У праслов'янській мові пізнішого періоду *[ő] > [o], а [*ö] > [a], тому в церковнослов'янській мові маємо o//a:

носити - принашати

гвоздь - пригваждати

рождј - раждај

просити - выпрашати

горѣти - гарѣ

2. ***ě//*ë** > **ɛ//ѣ**

Морфологічне значення цього чергування таке ж, як і попереднього. У праслов'янській мові пізнішого періоду [*ě] > [ɛ], [*ë] > є, тому в церковнослов'янській це чергування мало вигляд ɛ//ѣ:

плести - саплѣтати

гнетъ - оугнѣтати

лѣтѣти - лѣтати (про чергування є//а див. нижче)

секира - сѣкѣ

несж - нѣсъ

3. **ѣ//*í** > **ъ//и**

Те ж саме морфологічне значення, що й у попередніх.

Згодом [*i] > [ъ], а [i] > [и], тому в церковнослов'янській мові чергування ї/ї змінилося в ъ/и:

- мърж - оумираіж
- ръцин - нарнцатн
- стълатн - Застылатн
- пъсатн - написатн
- бъратн - сбратн

4. *ү/*ӯ > з//ы

Те ж саме морфологічне значення. У церковнослов'янській з [*ү] маємо [з], а з [*ӯ] — [ы], тому це чергування у пізніший період виглядає так: з//ы.

- сылатн - посылатн
- сыпатьн - Засыпатьн
- Ззватн - призываітн
- дымж - надымлаіж

Якісні чергування

Серед успадкованих праслов'янською мовою якісних чергувань найпоширенішими були:

1. *ě//*ö > ε//օ

Це найбільш поширене чергування голосних не лише у слов'янських, а й в усіх індоєвропейських мовах. Вважається, що воно виникло як позиційне чергування внаслідок пересування наголосу з кореня на сусідній склад — до початку чи кінця слова (причому початковим був ступінь [*ě]. Ступінь [*ě] переважно властивий первинним дієслівним основам, а ступінь [*ö] — віддієслівним іменним формам і вторинним дієслівним основам). Наприклад:

- берж - сэборз
- стелж - столз
- нести - ноша, носнты
- ведж - воднты

ПЛЕСТИ - ПЛОТЖ

ЛЕЖАТИ - ЛОЖЕ

Це чергування менш прозоре у тих випадках, коли [e, o] входили до складу дифтонгів, які на праслов'янському ґрунті зазнали значних змін (див. «Чергування, викликані монофтонгізацією дифтонгів», с.116).

2. *ě//*ō > ꙗ//ꝑ

Це по суті те ж саме якісне чергування, яке на ступені довготи дало інші результати в церковнослов'янській мові:

*ě > *ě > ꙗ

*ō > ꝑ

сѣдѣти - сид

влѣкж - влачити

притѣкати - растячати

влѣзти - влезити

погрѣбати - грабити

стѣгж - стражъ

Оскільки перед голосним переднього ряду ꙗ задньоязикові приголосні зазнавали палatalізації, то чергування голосних ꙗ//ꝑ закономірно викликало і чергування приголосних:

жарж - гарж (*-gēr-/-*gōr-, а -*gēr- > -ž'er)

чадж - кадило (-*kēd-/-*kōd-, а -*kēd > *č'ed)

3. *ū//*eū > ꝑ//ꝑ, ов

Морфологічне значення цього кількісно-якісного чергування аналогічне до попереднього.

Наявність [*ū] характеризувала первінні дієслівні основи, а дифтонг [*eū] > ꝑ або ов — основи віддієслівних іменних форм і вторинні дієслівні основи:

дѹхнѣти - дѹхж, дѹшнти

сѹхнѣти - сѹхж, сѹшнти

бздѣтн - бѹднти
краж - сакроѹшнти

4. *ě//*ī > ε//ъ

Це чергування спочатку супроводжувало дієслівне формотворення. В науці вважається, що *ī (ъ) є результатом редукції [*ě] в ненаголошенні позиції. Тому спочатку це було кількісне чергування, яке перейшло у якісне. Воно було властиве дієслівним кореням з первинним [*ě].

берж - бърдн
стелнти - стѣлнти
рекж - ръцн
жегж - жъзн

5. У праслов'янській мові [*ě] було характерне як для дієслівних, так і для іменних основ, а [*i] було притаманне дієслівним основам зі значенням одиничної нетривалої дії. Згодом *ě > *ě > ꙗ, тому в праслов'янській мові пізнішого періоду це чергування виглядало так:

*ě//*i > є//ъ > ꙗ//ъ:

свѣтнти, свѣтъ - свѣтѣтн, освѣнжти (рано встати, побачити світанок, серб. осванути – розвиднітись)

блѣск - блѣснжти

6. *ү//*օ > զ//օ

За значенням і походженням це чергування аналогічне до попереднього:

зѣватн - зօвз
рѣватн - րօվզ

Чергування, викликаніmonoфтонгізацією дифтонгів

Під дією закону відкритого складу відбулася monoфтонгізація дифтонгів. Але зміни цих дифтонгів були різні, залеж-

но від їх позиції у слові. Частина з них дала один звук, частина залишилася поділена на два звуки між попереднім і наступним складом, що призвело до чергувань голосних або голосних з приголосними.

У результаті всіх фонетичних процесів на рівні складу і окремих фонем праіndoєвропейські дифтонги на слов'янському ґрунті утворили своєрідні ланцюжки чергувань. Рефлекси багатьох дифтонгів і окремих звуків загубилися ще у праслов'янську або кирило-мефодіївську епоху, тому в певних ланцюжках деякі ланки ми можемо відтворити тільки у формі гіпотез. У сучасних слов'янських мовах вже чітко не простежується взаємозв'язок споріднених форм, тому їх спільне походження може видатися незрозумілим. Нашому сучасникові навряд чи здадуться однокореневими слова: лемех і ламати, скеля і колоти, пам'ять і поминати, звук і дзвін, nauка і звикнути, діти і доїти, сміття і мести, вінок і повивати, трава, отрута і страва, плем'я і плід, хворий і хиріти, пхати і пшоно, клубок і кубло.

Чергування, викликані монофтонгізацією дифтонгів, тісно переплітаються зі звичайними чергуваннями голосних, переважно з основним іndoєвропейським чергуванням **o//e** (причому різної довготи). Тому при розгляді таких чергувань серед вчених немає єдності. Одні розглядають чисто дифтонгічні чергування, наприклад, **om(on)//em(en)**, а інші беруть їх у широкому фонетичному аспекті, враховуючи всі позиційні зміни фонем. Подаємо найважливіші з цих груп чергувань за професором К. К. Трофимовичем:

*e^{ij}:o^j(ai)^j > ꙗ: $\ddot{\imath}$ (або и):ъ

*eu^u:ou^u(au)^u > ꙗ: \ddot{u} :ъ

*er:or: ȝ > ꙗ: \ddot{y} : \ddot{r} : \ddot{o} або ꙗ: \ddot{y} : \ddot{z} : \ddot{o}

*el:ol:l — аналогічно до *r

*en:on:n > ꙗ: \ddot{x} :ън(ън)

*em:om:m — аналогічно до *n

Результати цих чергувань залежали від позиції дифтонга в слові. Якщо дифтонг опинявся перед голосним або між голосними **i**, **j**, то він або залишався незмінним, або під впливом **j** змінювався голосний. Тому ці ряди чергувань не зовсім повні, наприклад:

* kajna > **цѣна** (ai → ꙗ, а перед ꙗ *k > ң), але * kajati > **кайтн**.

Приклади:

- *kueittī > **цвиcти**
- *kuoitos > **цвѣтъ**
- * kuitetъ > **цвѣтъ**
- *viti — *vъjоj — *povoj > **внѣти, виж, повон**
- *beudti > **блюсти**
- *boqditi > **боядитн**
- *buđeti > **бадѣтн**
- *merti > **мрѣтн**
- *moriti > **моритн**
- *sъmrъtъ > **съмрътъ**
- *myreši > **мъреши**
- *umarjati > **ѹмарјатн**
- *umirati > **ѹмирјатн**
- *velěti > **велѣтн**
- *volja > **вола**
- *dovyleti > **довълєтн** (рос.-довлеть)
- *domti > **дѣтн**
- *dъmq > **дэмж**
- *žeti > **жѣтн**
- *žъnq > **жынж**
- *stremę > **стремж**
- *stromъ > **стромж** (чеськ. strom «дерево»)
- *strъtъ > **стрымъ** (стрімкий, польськ. stromy)
- *zvonъ > **звонж**
- *zvѣkъ > **звукъ** (звук, польськ. dzвiek)

Ланцюжки чергувань

Оскільки кожний з пари звуків, які чергувалися, міг також чергуватися з іншими звуками, то утворилися ланцюгові чергування. Наприклад: *і//*ї//*ē//*ě//*ō//*ő > ɪ//и//ɛ//ε//ɔ//ɑ.

Переважно не всі ланки цього чергування можна відтворити для кожного конкретного кореня, однак у більшості випадків майже всі ступені відновлюються:

ы//ї//ɛ//ε/о **рычи** - **наричати** - **издрѣкати** - **рекж** - **рокз**, **пророка**

ы//ї//ε//о **бѣрати** - **сѣбѣрати** - **берж** - **сѣборж**
 ы//ѹ//ов//ав **слышати** - **слюхъ** - **слово** - **слава**
 з//օ//ѹ **дыхнѣти** - **дыхати** - **доуχъ**
 з//օ//ы **звѣти** - **зовж** - **призывати**

Чергування приголосних

Чергування приголосних, на відміну від чергування голосних, ще в іndoєвропейській прамові не відігравало жодної морфологічної ролі, тобто не служило для розрізнення форм і значень слова. У праслов'янській мові виникають нові чергування, які є наслідком різних фонетичних процесів: палatalізації, йотації, асиміляції і дисиміляції за місцем творення.

Наведемо приклади чергувань:

г//з **врагъ** - **вражн**, **нога** - **ноzn**
 г//ж **страгж** - **стража**, **богъ** - **боже**
 к//ч **отрокъ** - **отроchъ**, **плакати** - **плачъ**
 к//ц **рекж** - **рычи**, **вѣкъ** - **вѣци**
 х//ш **доуχъ** - **доуша**, **пахати** - **пашж**
 х//с **доуχъ** - **доусн**, **моухъ** - **моусн**
 ст//шт' (ш') **вазвѣстити** - **вазвѣштж**, **острѣнти** - **изоштренж**
 ЗА//ЖД' **прнгвозднти** - **прнгвождж**

ЗГ//ЖД' розга - рожднє, мозгъ - можднти
ІК//ШТ' никати - ніштж

В//ВЛ' ловити - ловліж

Б//БЛ' любити - любліж

П//ПЛ' топити - топліж

М//МЛ' ломити - ломліж

Т//ШТ' свѣтъ - свѣштж

Д//ЖД' видаѣти - виждж

В одному часовому розрізі неможливо відокремити чергування в чистому вигляді від решти фонетичних процесів, тому даний перелік може не збігатися з переліком чергувань в іншій літературі. Якщо розглядати чергування приголосних на широкому історичному фоні, то їх буде значно більше, але вони не відіграють у мові такої важливої ролі.

ЧАСТИНА IV

МОРФОЛОГІЯ

Морфологія — це розділ мовознавства, який вивчає частини мови, їх словозміну і словотвір. У церковнослов'янській мові є десять частин мови, як і у всіх сучасних слов'янських мовах: іменник, прикметник, займенник, числівник, дієслово, прислівник, прийменник, частка, вигук, сполучник. Частини мови поділяються на відміновані, невідміновані і службові.

Відміновані	Невідміновані (повнозначні)	Невідміновані службові
Іменник	Прислівник	Прийменник
Займенник	Форми дієслова: супін, інфінітив	Сполучник
Числівник		Частка
Прикметник		Вигук
Дієслово		

Іменники, прикметники та особові займенники становлять групу *імен*, яка має свій тип відмінювання. окремо стоять займенники та кількісні числівники (*єдиниця*, *два*, *оба* і т. д.), які становлять *займенниковий* тип відмінювання. Членні форми прикметників і дієприкметників творять третій, змішаний, тип відмінювання. Імена мають сім

відмінків, три роди (чоловічий, жіночий, середній) і три числа (одніна, двоїна, множина). Відмінки мають назви, але для зручності в граматиках церковнослов'янської мови використовують їхній порядковий номер:

1. Називний *хто?* *що?*
2. Родовий *кого?* *чого?*
3. Давальний *кому?* *чому?*
4. Знахідний *кого?* *що?*
5. Кличний (як звертання)
6. Орудний *ким?* *чим?*
7. Місцевий *на кому?* *на чому?*

Для зручності варто запам'ятати, що у двоїні 1, 4, 5 відмінки мають однакові форми, 3 такий, як 6, а 2 такий, як 7. Поділ іменників на істоти та неістоти на ранньому етапі церковнослов'янської мови не існував, а виник пізніше (і помітний лише в 4-му відмінку іменників чол. роду).

Однина і множина у церковнослов'янській мові мали те ж саме значення, що й у сучасних мовах. Двоїна вказувала на наявність двох або парних предметів чи осіб, і числівник *два* не потрібно було вживати.

Ще й досі двоїна існує у словацькій, верхньолужицькій та нижньолужицькій мовах, а її залишки маємо також у південно-західних говорах української мови.

ІМЕННИК

Початково у мові кирило-мефодіївської епохи існувало 6 відмін (типові відмінювання) залежно від останнього звука давньої основи. Згодом ці типи відмінювання в міру дій мовних законів уподібнювались один одному і змішувалися. На ці зміни буде вказано у кожному конкретному випадку.

Відміни іменників були такі:

1. З основою на *-*ő*, *-*jő*.

До неї належали іменники чоловічого роду на *z*, *ь* та середнього роду на *o*, *e*: *рабъ*, *дѣло*, *врачъ*, *ран*, *поле*.

2. З основою на **-*й**. Сюди належали нечисленні іменники лише чоловічого роду, які закінчувалися на **-з**: **сынъ, домъ**.

3. З основою на **-*а, -*ја**.

До цієї відміни належать іменники жіночого роду на **-а, -та** і декілька іменників чоловічого роду з тим самим закінченням: **душа, жена, старшинна**.

4. З основою на **-*і**. До цієї відміни належать іменники чоловічого і жіночого роду, які в Н. в. одинини закінчувалися на **-ъ**: **гость, путь, kostъ**.

5. З основою на **-*ы (-ы)**. Це невелика група іменників жіночого роду, в яких при відмінюванні проявлялася праоснова: **свекры, церкы, смокы**.

6. Іменники всіх родів, з основами на приголосні **-*ен, -*ес, -*ет, -*ег**, які колись закінчувались на проголосний. Сюди належали іменники всіх родів, які при відмінюванні проявляли свою праоснову: **камы, имѧ, неко, отроcha, дзиhi, мати**.

Іменники з основою на **-*о, -*јо**

До кожної відміни подано перелік найбільш вживаних іменників. До цієї відміни належали іменники чоловічого роду твердої групи: **рабъ, волкъ, душъ, отрокъ, столъ, болгаринъ, гражданинъ, жидобинъ, римлянинъ, пастыръ, финикъ, апостолъ, искускъ, христосъ, ученикъ, слухъ, мѣхъ, брагъ, братъ, линъ, чловѣкъ, лисъ, сѣнгъ, прадъ, песъ, орелъ, цвѣтъ, страхъ, грѣшникъ, должникъ, сотникъ, хребетъ, неджгъ, облакъ, дроугъ, кѣсъ, полкъ, куръ, вранъ, роптъ.**

Чоловічого роду м'якої і мішаної групи: **жатель, мытарь, ерен, кран, ран, отецъ, мѣжъ, огнь, кнѧзъ, вождъ, фарисен, свидетель, предатель, учитель, юнецъ, врачарь, страхъ, вон, кличъ, звон, приключин, старецъ, житель, телецъ, змин, ножъ, ворль, пастыръ.**

Середнього роду: дѣло, гѣло, шатро, мағо, чадо, сѣвеғтило, цѣсағтво, винно, злато, иго, кѣзево, поле, оғченіе, знаменне, море, ложе, точило, зерно, лѣто, чресло, осѣрніе, лицѣ, сокровищѣ, сердце, жилище, лицѣвніе, число, колѣно, вѣко, мағко, блато, пиво, днѣво, чловѣчъство, солище, зелніе, пристанніе, терніе, копніе, обиленіе, оденіе.

Іменники чоловічого роду цього типу діляться на тверду (рабъ), м'яку (конь) і мішану (князъ) групи. До останньої належали іменники з основою на шиплячий і свистячий.

Зразок відмінювання

Тверда група

Однина	Двоїна	Множина
1. рабъ	1, 4, 5. раба	1. рабы, рабовъ
2. раба	2, 7. рабъ	2. рабы, рабовъ
3. рабъ, пізніше рабомъ	3, 6. рабома	3. рабами
4. раба, столъ		4. рабы
5. рабе, болче		5. рабен
6. рабомъ		6. рабы
7. на рабѣ, на болѣ,		7. рабѣхъ
въ страстѣ, въ боѣ		

Іменники у 4-му відмінку церковнослов'янської мови вже мали розрізнення істот і неістот. Іменники-істоти мали закінчення такі самі, як у родовому (2-му), а неістоти — як у 1-му. Кінцеві приголосні основи г, к, х перед є чергувалися з ж, ч, ш, а перед Ѳ — із з, ц, т. Тому слід запам'ятати, що після шиплячих Ѳ не писався, а тільки є або н.

Як і в українській мові, іменники з суфіксом -ин втрачають цей суфікс при утворенні форми множини: жидовинъ — жидове, римлянинъ — римляне, граїданинъ — граїдане.

М'яка і мішана група

Одніна

1. країн	конь	кнѧзъ	отецъ	братъ
2. країна	кона	кнѧзъ	отца	брата
3. краю, -еви	коню	кнѧзю	отцѹ	брата
4. країн	конь	кнѧзъ	отца	брата
5. краю	коню	кнѧже	отче	брата
6. краємъ	конемъ	кнѧземъ	отцемъ	брачемъ
7. в країн	конн	кнѧзѣ	отцѣ	брачн

Множина

1. країн	конн	кнѧзн	отецн	брачн
2. країн	конь	кнѧзъ	отецъ/евъ	брать
3. краємъ	конемъ	кнѧземъ	отцемъ	брачемъ
4. країн	коня	кнѧзн	отецн	брачн
5. країн	конн	кнѧзн	отецн	брачн
6. країн	конн	кнѧзн	отецн	брачн
7. на країнхъ	коннхъ	кнѧзѣхъ	отцѣхъ	брачнхъ

Двоїна

1, 4, 5. країн	кона	кнѧзъ	отца	брата
2, 7. краю	коню	кнѧзю	отцю	брата
3, 6. краємъ	конема	кнѧзема	отцема	брачема

До мішаної групи належать іменники на шиплячий і свистячий. Особливістю їхнього відмінювання є також те, що в них інші, ніж у м'якої групи, закінчення Кл. в. одн.; однакове закінчення **-и** для 1, 4, 5, 6 відмінків множини. В 7-му відмінку множини іменників м'якої групи могло бути

трояке закінчення **-нχз**, **-εχз**, **-ɸχз**. Проте слід пам'ятати, що закінчення **-ɸχз** не могло з'являтися після шиплячих звуків, тому що шиплячі — це наслідок першої палatalізації, а **ɸ** з'явився на місці дифтонга пізніше.

А саме: іменники мішаної групи на шиплячий мають закінчення **-χ** (**браχ**), на **ɸ**, **l**, **n** — **-ю** (**царю**), на свистячий **-ε** (**отчε**).

Іменники на **-тель**, **-арь**, мають у Н. в. множини закінчення **-є**, як іменники 4-ї (*i) відміни: **чнтельє**, **царє**.

Іменники середнього роду

Одніна	Двоїна	Множина
1. лице , сокровище , село	1, 4, 5. лици , селі	1. лица
2. лица , села	2, 7. лицоу	2. лица , сердецъ , села ложен (виняток)
3. лицъ , селъ	3, 6. лицема , селома	3. лицимъ
4. лице , село		4. лицы
5. лице , село		5. лицы
6. лицемъ , селомъ		6. лици , селы
7. в лицѣ , сокровищѣ , селѣ		7. лицѣхъ , сердцахъ , селѣхъ

Іменники середнього роду відмінюються за трьома зразками: на **-о**, (**село**, **нго**, **вѣко**), на **-ε** з попереднім шиплячим, свистячим (**лице**, **сокровище**), **-ε** (**давнє** **-їε**) з попереднім м'яким приголосним (**море**, **ѹченїє**, **поле**). Приголосні **г**, **к**, **χ** перед закінченнями **ѣ**, **и** зазнають палatalізації **ѹхо** — **ѹсѣ**, **око** — **оцѣ**, **ѹши** (двоїна), очі (двоїна).

До цього типу відмінювання належать і ті іменники, які не мають форми однини: **братя**, **ѹста**.

Іменники з основою на *-й(ъ)

До цієї групи належать нечисленні іменників чоловічого роду з праіндоєвропейською основою на *й, що закінчувалися на -ж: **колж**, **долж**, **домж**, **кратж**, **меж**, **полж**, **сынж**, **чинж**, **берж**, **ннзж**, **гадж**, **дарж**, **гадж**, **ледж**, **садж**, **сідж**, **гроздж**, **рідж**, **санж**, **станж**, **ձдж**, **гребж**.

Відмінювання у давній церковнослов'янській мові

Одніна	Двоїна	Множина
1. сынж	1, 4, 5. сыны	1. сынове
2. сыновј	2, 7. сыновов	2. сыновъ
3. сынови	3, 6. сынъма	3. (сынъмъ , сыномъ)
4. сынж		4. сыны
5. сыновј		5. сынове
6. сынъма		6. сынъмы
7. сыновј		7. (сынъхъ , сыномъхъ), домъхъ

У дужках подані форми не зафіксовані у пам'ятках, а відтворені за аналогією.

Відмінювання у церковнослов'янській мові

Одніна	Двоїна	Множина
1. сынж	1, 4, 5. сыни	1. сыны
2. сына	2, 7. сыновј	2. сыновъ
3. сынъ	3, 6. сынъма	3. сынъмъ
4. сына		4. сыны
5. сыне		5. сынове
6. сыномъ		6. сынъмы
7. сынѣ		7. сынѣхъ

Більшість з них ще у праслов'янську втратили свою відміну і потрапили під вплив іменників з основами на ***о**. Але вони, в свою чергу, вплинули на іменники 1-ї відміни, тому маємо:

- Р. в. **родъ** замість **рода**
 Д. в. **богови** замість **богов**
 О. в. **слюхъмъ** замість **слюхомъ**
 Н. в. мн. **дѹховѣ** замість **дѹхи**
 Р. в. **г҃рѣхъвъ** замість **грѣхъ**
 М. в. **дѣржъвъ** замість **дѣржъ**
 апостолыи замість **апостолы і т. д.**

У зв'язку з цими взаємопливами деякі мовознавці зараховують іменники *ъ-відміни до твердого різновиду 1-ї відміни. В сучасній українській мові, як наслідок маємо подвійні закінчення іменників чол. роду: Іванові — Івану, пана — цукру, днів — коней.

Іменники з основою на *-а, *-я

Діляться на тверду і м'яку групи. До них належать іменники жіночого, чоловічого і спільногороду.

жена, ржка, вода, добробота, кончинна, десна, риба, муха, пасха, доска, дѣва, воєвода, владыка, слуга, зима, цѣна, сноха, сестра, болна, бѣчела, спрота, ближніка (роднч.), жінка, старѣшнна, гора, хвала і т. д.	Земля, чаша, пустынна, Змія, принчча, вола, тронца, богородица, дѣвица, темниця, сїдїа, юноша, предтеча, велиможа, птица, капла, кожа, мрѣжа, свѣща, тѣча, соуша, гадца, дрѣводѣла, нужда, риза, вечера, ладїа, одѣжда, кутиодїа, стихїа, межда
---	---

До цього типу відмінювання належали іменники зразка **богыніа**, **господыніа** (давня форма **богынн**, **господынн**) **кормчин**, **молинн**, збірний іменник **братїа**.

Тверда група (І тип)

Одніна	Двоїна	Множина
1. ржка , вода	1, 4, 5. ржцѣ , водѣ	1. ржкы , воды
2. ржкы , воды	2, 7. водъ , ржкъ	2. ржкъ , водъ
3. ржцѣ , водѣ	3, 6. ржкама , водама	3. ржкамъ , водамъ
4. ржкж , водоюж		4. ржкы , воды
5. ржко , водо		5. ржкы , воды
6. ржкоюж , водоюж		6. ржками , водами
7. на ржцѣ , водѣ		7. на водахъ , на ржкахъ

ІІ тип — на шиплячий і свистячий

Одніна	Двоїна	Множина
1. овьци , чаша	1, 4, 5. овьци , чашн	1. овьцин , чашн
2. овьца , чашн	2, 7. овьцъ , чашъ	2. овьцъ , чашъ
3. овьцин , чашн	3, 6. овьцима , чашлама	3. овьцимъ , чашламъ
4. овьцж , чашж		4. овьцин , чашн
5. овьце , чаше		5. овьцин , чашн
6. овьцеюж , чашеюж		6. овьцими , чашлами
7. на овьцин , чашн		7. о овьциахъ , о чашахъ

ІІІ тип відмінювання — м'яка основа
з суфіксом **-ынн** (**-ынга**)

Одніна	Двоїна	Множина
1. пѣстрына (-н)	1, 4, 5. пѣстрыни	1. пѣстрынн (-иа)
2. пѣстрыни (-иа)	2, 7. пѣстрыю	2. пѣстрынь
3. пѣстрыни	3, 6. пѣстрынама	3. пѣстрынамъ
4. пѣстрынж		4. пѣстрыни
5. пѣстрыне		5. пѣстрыни
6. пѣстрыненж		6. пѣстрынамн
7. въ пѣстрынн		7. пѣстрыннахъ

У дужках Наз. в. подані давні закінчення.

IV тип відмінювання — м'яка основа з попереднім плавним або *j*

Однина	Двоїна	Множина
1. змина, земля	1, 4, 5. змии, земли	1. змии(-иа), земли(-иа)
2. змии, земли	2, 7. змии, земли	2. змии, земль
3. змии, земли	3, 6. змияма, земляма	3. змияма, земляма
4. змий, землій		4. змии, земли
5. змие, землє		5. змии, земли
6. зміеї, землеї		6. зміямі, землямі
7. на змии, земли		7. зміяхъ, земляхъ

Різниця між твердою і м'якою групами полягає в тому, що у тих відмінках, де у твердій групі є *-ы* та *-ѣ* (2, 3, 7), у м'якій групі буде *-и*, а в о. в. одн., відповідно, буде *-оіж*, *-еіж*. Іменники *корчий*, *братий*, *стіхий* відміняються за зразком *змии*.

У 5 відмінку однина має два закінчення: *-о* для твердого зразка, *-е* — для м'якого і мішаного. Відмінкові закінчення м'якої групи йотуються. У род. відмінку мн. у деяких іменників з'являється вставне *-е*:

Земля — *Земель*

притча — *притчен*

сідй — *сіден*

А перед *-ѣ* у дав. і місц. відмінках одн. іменників цієї відміни задньоязикові приголосні кореня *г*, *к*, *х* переходятять у *з*, *ц*, *ч*, а *иѣ* та *ик* змінюються на *иц*: *нога* — *нозѣ*; *мъха* — *мъсѣ*; *пасха* — *пасцѣ*; *доска* — *досцѣ*.

За I типом відмінюються також іменники чоловічого роду такі, як: *воєвода*, *владыка*, *слуга*, *ільда*.

За зразком II типу відмінюються іменники жіночого роду, що закінчуються на: -жа, -жда, -ша, -ча, -ща: **мрежа**, **ніжда**, а також — чоловічого роду: **вельможа**, **юноша**, **предтеча** та іменники з основою на свистячий приголосний: **тємниця**, **риза**, **tronца** — у род. відм. — **tronцы**, дав. відм. — **tronцѣ**. Тобто, такі ж закінчення, як у твердому типі у род. і дав. відмінках: 2 -ы, 3 -ѣ.

Так, як III тип, відмінюються іменники на -та з попереднім плавним л, р, н: **волта**, **вечерта**, **богиня**.

А IV тип є зразком для відмінювання іменників із закінченням -та з попереднім голосним: **ладїта**, та чол. роду: **кормчинн**.

Іменники з основою на -ї (ъ)

До цієї групи належать іменники чол. і жін. роду, які закінчувалися на -ї(*і). Іменників чоловічого роду було всього декілька: **гвоздь**, **голжь**, **господь** (цей іменник досить скоро перейшов у I відміну — з основами на *о, *jo) **гость**, **звѣрь**, **огнь**, **златъ**, **медвѣдь**, **татъ**, **червъ**, **жгль**, **дреколь**, **лакть**, **лось**, **ногтъ**, **люди** (множ.) **болъ**, **пжть**, **печать**, **тестъ**, **гортань**.

Серед іменників жіночого роду до IV відміни належали: **весъ**, **ночь**, **вещъ**, **заповѣдъ**, **рѣчъ**, **икорѣ**, **тварь**, **челадъ**, іменники зі суфіксами -ость, -аль, -ль, -знь, -нь, -снь, -тель, -ть, -ѣль: **печаль**, **солъ**, **сѣнь**, **мѣдростъ**, **баснь**, **мысль**, **сѣть**, **свиrelъ**, **гадъ**, **иересь**, **вѣдъ** (знання), **власть**, **ось**, **мѣдъ**, **сѣчъ**, **брانь**, **жизнь**, **область**, **добрость**, **жердъ**, **ржкоjть**, **месть**, **нагость**, **память**, **хотъ**, **прназнь**, **пѣдъ**, **честъ**, **страстъ**, **хытростъ**. За типом жін. роду відмінюються такі іменники, які мають тільки форму множ. або двоїни: **перси**, **мощи**, **гѣли**, **носари**, **дѣти**, **штрафки** (сміття).

Одніна		Двоїна		Множина	
чол. рід	жін. рід	чол. рід	жін. рід	чол. рід	жін. рід
1. п'ять	кость	1, 4, 5. п'ятн	костн	1. п'ятнє	костн
2. п'яти	костн	2, 7. п'ятн	костню	2. п'ятнин	костен, костнн
3. п'ятн	костн	3, 6. п'ятнам	костьма	3. п'ятнемъ	костемъ
4. п'ять	кость			4. п'ятн	костн
5. п'яти	костн			5. п'ятнє	костн
6. п'ятнамъ	костннж			6. п'ятнамн	костьмин

Різниця у відмінюванні іменників обох родів спостерігається тільки у закінченнях орудного відмінка однини і називного відмінка множини:

6. одн. - емъ > - ьмъ (чол. рід)	1. мн. - нє (чол. рід)
- ни (жін. рід)	- н (жін. рід)

Внаслідок збігу закінчень у найбільш вживаних відмінках почалося змішування відмінків іменників чол. роду з основою на *і і на *jo (м'якої групи), що в сучасній мові дало один зразок відмінювання.

Наприклад, іменник *господь* має такі форми:

Одніна

1. **господь**
2. **господн**, **господта**, **господа**
3. **господю**, **господоу**(-**евн**)
4. **господа**
5. **господн**
6. **господемъ**
7. в **господѣ**

Особливо виразно показує цей перехід проміжна форма *господа* у 2-му відм. одн.

Двоїна

1, 4, 5. **гостода**

2, 7. **гостодъ**

3, 6. **гостодема**

Ці закінчення є свідченням взаємовпливу між відмінами.

Іменники жіночого роду з основою на *-й (-ы)

До цієї відміни належать іменники тільки жіночого роду: **любы**, **длы**, **бѣкы**, **неплоды**, **свекры**, **матры**, **кры** (**кровь**), **хоржы** (**хорбговь**), **тыкы**, **смоокы**, **царькы** (**церковь**), **брады**, **жарны**, **локы**, **цѣлы**, **бры**, **тазы**, **желы**, **плѣббы**.

Одніна	Двоїна	Множина
1. любы, церковь (-и)	1, 4, 5. церкви	1. церкви (цркжви)
2. любке, церкве (цркжве)	2, 7. церквию	2. церквиен, церквих
3. любки, церкви (цркжви)	3, 6. церквами	3. церквамъ
4. любокъ, церковъ		4. церкви
5. любокъ(-ви), церкве(-ви)		5. церкви
6. любовни, церк(о)вию		6. церквамъ
7. любки, любке, церкви, церкве		7. церквахъ

У дужках подані давня церковнослов'янська форма іменника **церковъ** та деякі пізніші закінчення, які з'явилися в результаті змішування відмін. Іменники цієї відміни в результаті переходу довгого *и→ов успішно влилися в іншу відміну. В деяких іменниках згодом змінилася і форма називного відмінка: **кры** - **кровь**, **хоржы** - **хорбговь**, **царькы** - **церковь**, **любы** - **любовь**.

Іменники з основою на приголосний

Сюди належали іменники всіх трьох родів, у яких давня основа закінчувалася на приголосний. Вони поділялись на такі типи:

1. **Основа *-ен.** Належать іменники чоловічого і середнього роду, які в називному відмінку закінчуються на -нь або -я, а при відмінюванні прояснюється давня основа: **камень** (**камы**), **день**, **имя**, **сім'я**, **врім'я**, **тем'я**, **плем'я**, **юлень**, **корень**, **ремень**, **гребень**, **степень**, **брем'я**, **рим'я** (**рамы**), **пламень** (**пламы** — давня форма).

2. **Основа на *ет.** Це іменники середнього роду, що позначають переважно молодих істот: **жреб'я**, **овчя**, **теля**, **ковзя**, **блізна**, **дітка**, **отроча**, **тагна**. У всіх непрямих відмінках цих іменників також проявляється давня основа (праоснова).

3. **Основа на *ес.** Сюди належать іменники середнього роду з закінченням -о в однині, що потім дало змішування їх з основою на *о: **небо**, **чудо**, **коло**, **дерво**, **глово**.

4. **Основа на *ер.** Сюди належали тільки 2 іменники жіночого роду: **мати** (**матеръ**), **діти** (**д(з)церъ**).

*-ен основа

Одніна	Двоїна	Множина
1. камень, день, имя	1, 4, 5. камени, дни, имена	1. камені(е), дніе, імена
2. камене(и), дне, имене(-и)	2, 7. камен(і)ю, днію, дню, имень, -ю	2. каменін(ен), днін, іменя
3. камени, дни(-еви), именн	3, 6. каменъма, деньъма, именъма	3. каменемъ
4. камень, день, имя		4. камени
5. камено, дно, има		5. камене
6. каменемъ, днемъ, именемъ		6. каменъми, деньъми, іменъми
7. камене(-и), дни, именн(-и)		7. каменехъ, днехъ, іменехъ, -фхъ

***-et основа**

Однина	Двоїна	Множина
1. отро́чка	1, 4, 5. отро́чката(-и)	1. отро́чата
2. отро́чкы	2, 7. отро́чкы	2. отро́чата
3. отро́чка	3, 6. отро́чкемъ	3. отро́чатемъ
4. отро́чка		4. отро́чата
5. отро́чка		5. отро́чата
6. отро́чкемъ		6. отро́чаты
7. отро́чката(-и)		7. отро́чатыхъ

***-es основа**

Однина	Двоїна	Множина
1. тѣло	1, 4, 5. тѣлесѣ(-и)	1. тѣлеса
2. тѣлесе	2, 7. тѣлесъ	2. тѣлесъ
3. тѣлеси	3, 6. тѣлесемъ	3. тѣлесемъ
4. тѣло		4. тѣлеса
5. тѣло		5. тѣлеса
6. тѣлесемъ, тѣломъ		6. тѣлесы
7. тѣлеси(-е)		7. тѣлесехъ(-ехъ)

***-er основа**

Однина	Двоїна	Множина
1. мати дци	1. материн, дциерин	1, 4, 5. матери
2. матерє(-и) дциере	2. матерїн(-ен), материх, дциерх(-ен, їн)	2, 7. матерє(-ио)
3. материн дциерин	3. матеремъ	3, 6. матерема
4. матеръ, дциеръ	4. материн	
5. мати, дци	5. материн	
6. матернж, дциернж	6. матерымн	
7. матерн(-е) дциерн(-е)	7. матерехъ	

За зразком **день** відмінюються іменники **корень**, **кремень**, **елень**, **степень**, **жмень**, **ремень**.

На зразок **ім'я** — відмінюються іменники середнього роду: **ім'я**, **врим'я**, **письма** (р. в. **писмене**), **плем'я**; **рамо** (**рамене**). м. одн. **рам'я**, мн. **рам'яхъ**; **тіло**.

Так, як іменник **тіло**, відмінюються іменники середнього роду: **чудо**, **дерево**, **коло**, **неко**; **слово**, **-е** тільки в значенні Сина Божого має закінчення I відміни у 5 відм. — **слове**. Іменники **око**, **ухо** мають особливе відмінювання — як **тіло** або **віко**. Форми двоїні такі:

око, оче	ухо, ушес
1, 4, 5. очи	1, 4, 5. уши
2, 7. очни	2, 7. ушни
3, 6. очима	3, 6. ушими

А у М. одн. маємо **оці** або **очі**.

Іменники з давньою основою на ***et** (зразок **отроchA**) — це іменники середнього роду, які виражают назви молодих істот чи здрібнілі імена, наприклад: **тигні**, **осла**, **коzла**, **внучка**. Іменник **дітка** у множині відмінюється, як іменник кості: **діти**, **дітін**, **дітімъ**, **дітімн**.

Змішування різних типів відмінювання в церковнослов'янській мові

Тенденція до змішування відмінкових форм різних основ іменників проявилася ще в давньоцерковнослов'янській мові. Оскільки іменники з основою на ***o** і ***y** в називному відмінку закінчувалися однаково — на **и**, то в першу чергу стали взаємозамінюватись їхні відмінкові закінчення. На українському ґрунті це спричинило появу єдиного зразка відмінювання для іменників чоловічого роду, але з паралельними формами: сину — синові, коню — коневі,

коней — але вовків. Так само в давньоцерковнослов'янській мові слова **коњ** і **гостъ** належать до різних відмін (основи на ***ō** і на ***i**), але за зовнішньою схожістю відбувається змішування у їхньому відмінюванні.

Схематично ці складні взаємні процеси можна зобразити так:

Основа ***ō** ↔ основа ***ī**

основа ***ō** ↔ основа ***i**

основа ***jō** ↔ основа ***ō** ↔ основа ***ī**

основа ***es** ↔ основа ***ō**

}

— один тип відмінювання в українській мові (ІІ відміна іменників).

М. Возняк дослідив ці та інші взаємовпливи між відмінами, на підставі чого ним була складена порівняльна табличка (див. табличку).

Однина			
1. волкъ	коњъ	пътъ	жена
2. волка	коннъ	пътнъ	жены
3. волкъ, волковнъ	коњю, коњевнъ	пътнъ	женѣ
4. волкъ, волка	коњъ, кона	пътъ	женъ
5. волче	коњю	пътнъ	жено
6. волкомъ	коњемъ	пътемъ	женою
7. волцѣ	коннъ	пътнъ	женѣ

Множина			
1, 5. волци, волкове	коннъ	пътъе, пътнѣ	жены
2. волкъ, волковъ	коњъ	пътенъ, пътнй	женъ
3. волкомъ	коњемъ	пътемъ	женамъ
4. волкы	коњѣ	пътнъ	жены
6. волкы	коннъ	пътъмнъ	женамнъ
7. волцѣхъ	коннъхъ	пътнъхъ	женѣхъ

Двоїна

1, 4, 5. волка	кона	п'ятн	женів
2, 7. волків	коню	п'ятню, п'ятни	женів
3, 6. волкома	конема	п'ятъма	женама

Однина

1. д'яла	кость	матн	ім'я
2. д'яшів	коєти	матерє, матерн	ім'єре, іменн
3. д'яши	коєти	матерн	іменн
4. д'яшию	кость	матеръ, матерє	ім'я
5. д'яше	коєти	матн	ім'я
6. д'яшено	коєтыю, коєтни	матеръю, матерню	іменемъ
7. д'яши	коєти	матерн	іменн

Множина

1, 5. д'яшів	коєти	матерє, матерн	імена
2. д'яши	коєтын, коєтни	матеръ	іменъ
3. д'яшамъ	коєтемъ	матеремъ	іменымъ, іменемъ, іменомъ
4. д'яшів	коєти	матерн	імена
6. д'яшами	коєтыми	матеръми	імены
7. д'яшахъ	коєтахъ	матеръхъ	іменыхъ, іменехъ

Двоїна

1, 4, 5. д'яши	коєти		іменн
2, 7. д'яшию	коєтыю, коєтни		іменів (іменъ)
3, 6. д'яшама	коєтыма		іменьма, іменема,

іменома

На думку академіка М. Возняка на ґрунті церковнослов'янської мови почалося майбутнє розділення української і

російської мов. Наприклад, у творах української редакції маємо пом'якшені задньоязикові приголосні: **дѣвци**, **дорози**, **кожѹги**; а у творах, писаних на території майбутньої Московщини, вже від найдавніших часів (XI ст.) ці форми пишуться без пом'якшення — тобто так, як вимовлялися: **дѣвки**, **на дорогѣ**, **кожѹхѣ**. Кличний відмінок зник на цій території теж приблизно в той самий час, а в українській мові він існує до сьогодні.

Сучасний український тип відмінювання іменників чоловічого роду (з твердою і м'якою групою) виник з давніх чотирьох типів у церковнослов'янській мові (див. попередню схему). Відмінювання іменників жіночого роду в сучасній українській мові відбувається за двома типами. Але ділиться на три підгрупи: тверду, м'яку, мішану, які й походять зі старих церковнослов'янських трьох відмін жіночого роду. Відмінювання іменників середнього роду майже не зазнало змін, тільки іменники з *es-основою (**телеса**, **небеса**) перейшли до простішого типу відмін (**поле**, **море**). Нечисленні іменники середнього роду з розширенням основи залишилися в окремій відміні донині.

ЗАЙМЕННИК

Займенники в церковнослов'янській мові поділяються за значенням на ті самі групи, що й в українській мові:

1. Особові: **а^з**, **ты**, **мы**, **вы**, **он^з**, **она**, **оно**, **они**.
2. Зворотній: **с^я**.
3. Присвійні: **мон**, **вашъ**, **нашъ**, **твои**, **свои...**
4. Відносні: **ни^же**, **егоже**, **которыи**, **таковъ...**
5. Питальні: **к(ъ)то**, **ч(ъ)то**, **кын**, **чүн**, **коликъ**, **какъ**, **каковъ**, **которыи...**
6. Вказівні: **с^ин** (**с^ин**), **и^н**, **и^е**, **тон**, **та(^и)**, **то(^и)**, **он^з**, **-а**, **-о**, **ов^з**, **-я**, **-о...**

7. Неозначені: **нѣкто**, **нѣкыи**, **нѣціи**, **онсіи**, **инъ**, **никто(жє)**, **ничто(жє)** — відповідають сучасним означальним.

8. Займенникові прикметники (вживаються як неозначені, часом як питальні та відносні): **имъ**, **такъ**, **-а**, **-о**, **какъ**, **всакъ**, **дрѣгъ**, **весъ**, **таковъ**, **толицъ**, **многъ...**

За способом відмінювання займенники діляться на іменниковий і прикметниковий тип відмінювання.

Особові займенники

Перша, друга особа

Однина		Множина		Двоїна	
Перша ос.	Друга ос.	Перша ос.	Друга ос.	Перша ос.	Друга ос.
1. язъ	ты	1. мы	вы	1. вѣ	1, 4, 5. ба
2. мене	тебе	2. наизъ	басъ	2, 7. наю	2, 7. бию
3. мнѣ, мн	тебѣ, ти	3. наимъ	бамъ	3, 6. наима	3, 6. бама
4. мене, мѣ	тебе,	4. наизъ, ны	басъ, вы	4. на	4. ба
5. не існує	ты	5. не існує	вы		
6. мною	тобою	6. наими	бами		
7. мнѣ	тебѣ	7. наизъ	басъ		

Третя особа

Однина

Чол. рід	Жін. рід	Середн. рід
1. онъ, иже	и, она, также	е, оно, еже
2. иегъ	еа	еигъ
3. иемъ	ен	емъ
4. и, его	ю, юкъ	е
6. имъ (ізъ иимъ)	иижъ, ею	имъ
8. емъ (бзъ иемъ)	ен	емъ

Множина

Чол. рід	Жін. рід	Середн. рід
1. и (они), иже	и, иже, оны	и, иже, она
	2. иXз	
	3. иMз	
4. и, иXз	и	и
	5. не існує	
	6. иMи	
	7. иXз	

Двоїна

Чол. рід	Жін. рід	Середн. рід
1. иже, она	иже, онѣ	иже, онѣ
	2, 7. ию	
	3, 6. иma	
4. и	и	и

Зворотній займенник

2. себе	6. собою
3. себѣ, си	7. себѣ
4. себѣ, си	

При відмінюванні присвійних займенників перша частина заменника (**мо-**, **ваsh-**, і т. д.) залишається незмінною, а відмінюється частина **-и**, яка є за походженням особовим займенником.

Присвійні займенники

Однина

Чол. рід	Жін. рід	Середн. рід
1. мон	мо ^ж	мо ^є
2. мо-е ^г ш	мо ^є ш ^а	мо ^є ш ^о
3. мо-е ^м о ^у	мо ^є н	мо ^є м ^о
4. мо-н, мо-е ^г ш	мо ^є ж, мо ^ж	мо ^є , мо ^є ш ^о
6. мо-нмъ	мо ^є нж, мо ^є н	мо ^є мъ
7. мо-е ^м мъ	мо ^є н	мо ^є мъ

Множина

Чол. рід	Жін. рід	Середн. рід
1. мон	мо ^ж	мо ^є
	2. мо ^є ж ^з	
	3. мо ^є мъ	
4. мо ^ж	мо ^ж	мо ^є
	6. мо ^є мъ	
	7. мо ^є ж ^з	

Двоїна

Чол. рід	Жін. рід	Середн. рід
1, 4, 5. мо ^ж	мо ^ж	мо ^ж
	2, 7. мо ^є н	
	3, 6. мо ^є мъ	

За цим зразком відміняються: тво^н, наш^ь, ваш^ь, івон,
чін, -та, -е.

Вказівні займенники

СЕН (сїн) м'яка група
Однина

Чол. рід	Жін. рід	Середн. рід
1. сен, сїн	сїла	се, сїе
2. сегш	сєж	сегш
3. семъ	сен	семъ
4. сен, сего	сію	се, сїе
5. не існує		
6. симъ	сено	симъ
7. семъ	сен	семъ

Множина

Чол. рід	Жін. рід	Середн. рід
1. си, сїн	сїл	сїл
2. силяхъ		
3. симъ		
4. сїл, силяхъ	сїл	сїл
5. не існує		
6. симъ		
7. силяхъ		

Двоїна

Чол. рід	Жін. рід	Середн. рід
1, 4. сїл	сїн, си	сїн, си
2, 7. сено		
3, 6. симъ		

За зразком **сен** відмінюються займенники, які закінчуються на **и**: **нашъ, вашъ, сицъ, всъ, виа, чиі**.

тон (твірда група)

Однина

Чол. рід	Жін. рід	Середн. рід
1. тон (тъ)	тана	то, тое
2. тогш	тоа	тогш
3. томъ	тон	томъ
4. того, тон	тъю, тъ	тое
5. не існує		
6. тѣмъ	тон	тѣмъ
7. томъ	тон	томъ

Множина

Чол. рід	Жін. рід	Середн. рід
1. ты, тїн	ты, тыа	та, тана
2. тѣхъ		
3. тѣмъ		
4. ты, тыа, тѣхъ	тыа	та, тана
5. не існує		
6. тѣмн		
7. тѣхъ	тѣхъ, тыхъ	тѣхъ

Двоїна

Чол. рід	Жін. рід	Середн. рід
1, 4, 5. та	тѣ	тѣ
2, 7. тон		
3, 6. тѣма		

За зразком тон відмінюються займенники, які закінчуювалися на **з**: онъ, -а, -о, объ, -а, -о; тонъде.

Питальні займенники к(з)то, ч(ь)то

1. като, потім ктò	чъто, потім чъто
2. когш	чесш, чесогш
3. комыч	чесомыч
4. кого	чъто, чесо
6. кымж	чимъ
7. комъ	чесомъ, чемъ

кын (який?)

Однина

Чол. рід	Жін. рід	Середн. рід
1. кын	ката	кое
2. коғш	коәл	коғш
3. коемъ	коен	коемъ
4. кый, коғө	кою	кое
6. кымъ, комъ	коен	кою
7. коемъ	коен	коемъ

Множина

Чол. рід	Жін. рід	Середн. рід
1. кын, кон	кыл, ком	ката
2. кынхъ, конхъ		
3. кымъ, комъ		
4. кыл, кынхъ, конхъ	кыл	ката
6. кымни, комни		
7. кынхъ, конхъ		

Двоїна

Чол. рід	Жін. рід	Середн. рід
1, 4, 5. кым, ком	кын	кон
2, 7. кыеню		
3, 6. кынма, конма		

За зразком **кто** відмінюються займенники: **кождо** (род. **когшждо**), **колиқа**, **толиқа**, **еліқа**; за зразком **что** — **ничто(же)**. За зразком **кын** відмінюються **некын**, **кынждо**.

*Відносні займенники відмінюються, як тон: **иже**, **таке**, **еже**, **которын**, **таковз**.*

Неозначені займенники відмінюються за зразками:

никто(же) — як **кто**

дисица, егерз — як іменники

*Займенникові прикметники твердої групи (на **з**) відмінюються, як тон, а м'якої групи (на **ь**) — як тон: **амъ**, **вәлкз**, **весъ...***

ПРИКМЕТНИК

Прикметники в давньоцерковнослов'янській мові мали дві форми — членну (довгу) і нечленну (коротку): **новын** - **новз**. Нечленні прикметники відмінювалися як відповідні іменники, а членні мали свій особливий тип відмінювання, подібний до займенникового.

Відмінювання нечленних прикметників

Тверда група

Одніна

Чол. рід	Жін. рід	Середн. рід
1. нова	нова	ново
2. нова	новы	нова
3. новоу	новѣ	новоу
4. нова, -а	новж	ново
5. нова, -е	нова	ново
6. новомъ	новомъ	новомъ
7. новѣ	новѣ	новѣ

Множина

Чол. рід	Жін. рід	Середн. рід
1. нови	новы	нова
	2. нова	
3. новомъ	новамъ	новомъ
4. новы	новы	нова
5. нови	новы	нова
6. новы	новами	новы
7. новѣхъ	новахъ	новѣхъ

Двоїна

Чол. рід	Жін. рід	Середн. рід
1, 4, 5. нова	новѣ	новѣ
	2, 7. новоу	
3, 6. новома	новама	новома

За цим зразком відмінюються всі прикметники, які закінчуються на твердий приголосний: **благъ**, **добръ**, **плавъ**, **благъ**, **сыръ**. Як і в іменниках, тут відбувається чергування задньоязикових **г**, **к**, **х** перед голосними переднього ряду (в кл., дав. і місц. відм.):

благъ - **блажъ**, **благъ**, **блазъхъ**

великъ - **величе**, **велицъ**, **велицъхъ**

многъ - **мнозъхъ**, **мнозъ**

М'яка група

До неї належать прикметники, які закінчуються на **-ъ**, **-шъ**, **-щъ**, **-чъ**, **-инъ**: **божинъ**, **тощъ**, **рыжъ**, **отечъ**, **чуждъ**, **зміннъ**, **велиннъ**.

Однина

Чол. рід	Жін. рід	Середн. рід
1. инъ божинъ	инна божна	инне божне
2. инна божна	инни божни	инна божна
3. иню божню	инни божни	инню божню
4. инъ божна, божинъ	иню божню	инне божне
5. инъ, -е божинъ	инна божна	инне божне
6. инемъ божнемъ	инено божнено	иннемъ божнемъ
7. инни божни	инни божни	инни божни

Множина

Чол. рід	Жін. рід	Середн. рід
1. снни Божни	снна(н) Божня	снна
2. сннь	сннь	сннь
3. сннемъ	сннамъ	сннемъ
4. снна(н)	снна(н)	снна
5. снни Божни	снна(н) Божня	снни
6. снни Божни	сннамн	снни
7. снннхъ	сннахъ	снннхъ

Двоїна

Чол. рід	Жін. рід	Середн. рід
1, 4, 5. снна	снни	снни
	2, 7. снню	
3,6. сннема	сннама	сннема

Декілька часто вживаних прикметників, а саме: **испльнь**, **свободъ**, **суггубъ**, **разлнчъ**, **ѹдобъ** – зовні схожі на короткі прикметники м'якої групи. Але вони ще в давньоцерковнослов'янській мові втратили відмінювання і залишилися закам'янілими формами, виконуючи в реченні функцію прислівника. Про це свідчать пам'ятки. Але їх однокорінні прикметники (**полнъ**, **свободенъ**, **суггубенъ**, **разлнченъ**, **ѹдобенъ**) — відмінюються.

Відмінювання членних прикметників

Повні прикметники складаються з власне прикметника і займенника-члена відповідного роду (**и**, **та**, **є**):

новъ + и → новыи

нова + та → новата

ново + є → новое

Під час відмінювання змінюється лише займенникова частина. Хоча спочатку відмінювалися обидві частини: **добра — єго**. А на межі основи і члена відбувається з часом стягнення голосних **ын** → **ы**, **ам** → **а** і т. д.

Тверда група

Однина

Чол. рід	Середн. рід	Жін. рід
1. новыи	новое	новата
2. новаго	нового	новым
3. новемоу	новомоу	новѣн
4. новаго	новое	новажъ(ыю)
5. новыи	новое	новата
6. новымъ		новоижъ(ю)
7. новѣемъ		новѣн

Множина

Чол. рід	Середн. рід	Жін. рід
1. новыи	новата	новыи(та)
2. новыиъ		
3. новыимъ		
4. новымъ	новата	новымъ
5. новыи	новата	новыи(та)
6. новыими, новыми		
7. новыихъ, новыхъ		

Двоїна

Чол. рід	Середн. рід	Жін. рід
1, 4, 5. новага	новін	новін
2, 7. новому		
3, 6. новыима, новымыма		

М'яка група

Однина

Чол. рід	Середн. рід	Жін. рід
1. пішши	пішшиє	пішшия
2. пішшагш (пішшагш)		пішшия
3. пішшемш		пішшиен
4. пішши, -аго	пішшиє	пішшажж(үю)
5. пішши	пішшиє	пішшия
6. пішшинмь		пішшиеж(ею)
7. пішшемь		пішшиен

Множина

Чол. рід	Середн. рід	Жін. рід
1. пішши	пішшия	пішшия (пішшиялла)
2. пішшихш		
3. пішшинмз		
4. пішши, -алла, -иҳз	пішшия	пішшия, пішшиялла
5. пішши	пішшия	пішшия (пішшиялла)
	6. пішшинми	
	7. пішшихш	

Двоїна

Чол. рід	Середн. рід	Жін. рід
1, 4, 5. пѣшама	пѣшін	пѣшін
2, 7. пѣшому		
3, 6. пѣшина		

За зразком повних прикметників відмінюються порядкові числівники.

Ступені порівняння прикметників

В церковнослов'янській мові вищий ступінь порівняння прикметників творився за допомогою двох суфіксів: **-ыш-** та **-чиш-**. При цьому виникали чергування кінцевих приголосних кореня **г**, **к**, **х**. Першим, давнішим, способом утворювався вищий ступінь порівняння від:

1) прикметників, які складалися з основи і закінчення: **хъдъ** - **хъждін**, **хъждши**, **хъжде**; **лютъ** - **люштін**;

2) прикметників зі суфіксами **-ык**, **-ок**, **-ек**, які притворенні форми вищого ступеня втрачали цей суфікс:

высокъ - **вышін**

сладокъ - **слаждін**, **слаждши**, **слажде**

Другим способом утворювалися форми вищого ступеня від всіх інших прикметників:

1) від безсуфіксальних основ з колишньою висхідною інтонацією:

новъ - **новѣши**, **слабъ** - **слабѣши**;

2) від суфіксальних основ на **г**, **к**, **х**, які перед **ѣ** переходили у шиплячі, і цей шиплячий, в свою чергу, змінював **ѣ** на **ѧ**: **млгжкъ** - **млкѧчн**, тобто **-чиш-** → **-нш-**.

Окремі прикметники утворювали ступені порівняння від іншої основи (суплетивний спосіб):

	Чол. рід	Середн. рід	Жін. рід
БЛАГІ	ЛОУЧНН	ЛОУЧЕ, ЛОУЧЬШЕ	ЛОУЧЬШН
ДОБРІ	ОУННН	ОУНЬШЕ, ОУНЕ	ОУНЬШН
ВЕЛИКІ	БОЛНН	БОЛЕ, БОЛЬШЕ	БОЛЬШН
	ГОРНН	ГОРЬШЕ	ГОРЬШН
ЗОЛІ	ПОУШТНН	ПОУШТЬШЕ,	ПОУШТЬШН
		ПОУШТЬЕ	
МАЛІ	МЕНННН	МЕНІЕ, МЕНЬШЕ	МЕНЬШН
	МНІЕН	МЕНІЕ	

Найвищий ступінь зустрічається в пам'ятках дуже рідко і утворювався від вищого ступеня порівняння за допомогою префікса **нан-**: **нанижнн**, **намляжднн**. Найвища якість передавалася не формою прикметника, а описовим способом: **з'єло мждрь**, **пр'єдобра**.

Зразок відмінювання прикметників у вищому ступені порівняння

Однина

Чол. рід	Жін. рід	Середн. рід
1. чист'їн	чист'їнши	чист'їє, -їнше
2. чист'їнша	чист'їнши	чист'їнша
3. чист'їншъ	чист'їнши	чист'їншъ
4. чист'їнша	чист'їншъ	чист'їє, -їнше
5. чист'їн	чист'їнши	чист'їє, -їнше
6. чист'їншемъ	чист'їншю	чист'їншемъ
7. (вз) чист'їнши	чист'їнши	чист'їнши

Множина

Чол. рід	Жін. рід	Середн. рід
1, 5. чистінши	чистінша, и	чистінша
2. чистіншъ	чистіншъ	чистіншъ
3. чистіншемъ	чистіншамъ	чистіншемъ
4. чистіншъ, и	чистіншъ, и	чистіншъ
6. чистінши	чистіншами	чистінши
7. чистіншинъ	чистіншихъ	чистіншихъ

Двоїна

Чол. рід	Жін. рід	Середн. рід
1,4,5. чистінши	чистінши	чистінши
2,7. чистіншъ	чистіншъ	чистіншъ
3,6. чистіншемъ	чистіншамъ	чистіншемъ

Розвиток прикметниковых форм на українському ґрунті

Як і в усіх слов'янських мовах, членні форми прикметників зазнали в українській мові таких змін:

- 1) уподібнення сусідніх голосних та їх стягнення: **нова** → нова, **ново**е → нове, **новыи**мъ → новим;
- 2) вплив займенника на відмінювання повних форм: напр. форми **нової**, **новою**, **новому** утворені під впливом форм займенника **того**, **тої**, **тому**.

Короткі форми прикметників збереглися донині, але не відмінюються — у фольклорі зелен гай, ясен місяць та ін.

ЧИСЛІВНИК

На час створення писемності у слов'ян числівники ще не оформилися у самостійну граматичну категорію. Їх відмінювання було строкатим — одні відмінювалися як відповід-

ні іменники, інші — як прикметники, ще інші — як займенники. Тогочасна десяткова система лічби потребувала дуже простої системи слів на позначення чисел. Самостійні слова існували у давній церковнослов'янській мові, як і в слов'янських діалектах, на позначення основних чисел десяткової системи:

- 1 = **једињъ**, **једиња**, **једињо**
- 2 = **д(з)ва**, **д(з)вѣ**
- 3 = **триє**, **три**
- 4 = **четыре**, **четыри**
- 5 = **пять**
- 6 = **шесть**
- 7 = **седмъ**
- 8 = **осмъ**
- 9 = **деватъ**
- 10 = **десятъ**
- 100 = **сто**
- 1000 = **тысача**

Всі інші числівники — 11-19, 20-90, назви сотень — передавалися описово: комбінацією основних числівників з прийменниками та іменниками:

- 1) **једиња на десятъ** — так від 11 до 19;
- 2) 20-90 доповнюванням 10-ти до відповідної одиниці, причому з двійкою вживається двоїна, 30, 40 — множина, після 50-ти — род. (2-й) відм. множини **два десяти**, **четыре десяти**, **пятьдесять**. Так само зі словом «сто»: **двестѣ**, **тривста**.
- 3) складені числівники творилися так само, як зараз в укр. мові.

Крім кількісних числівників, існували порядкові (**первыи**, **вторыи**, **-та**, **-ое**, **третии**), які відмінювалися як відповідні прикметники.

В пам'ятках засвідчені збірні числівники **двоє**, **троє**, **четверо**, **пятеро** і т. д. Відмінювалися вони так: **двоє** — як

займенник середн. роду **моң**; **ЧЕГВЕРО** — **ДЕСАЛТОРО** — як іменники основи на *ő.

Множні (кратні) числівники не відмінювалися, зустрічаються у пам'ятках у фіксованій формі: **ВТОРНЦЕЮ** (застигла форма ор. в.), **ЕДІНОЖДН**, **ТРИКРАТЫ**, **СОГДБЗ** (подвійний), **ДВОКРАТЕНЗ**.

Власне дробових числівників у церковнослов'янській мові не було. Існували окремі слова на означення дробів: $(\frac{1}{2})$ **ПОЛZ** (як іменники *o основи), $(\frac{1}{4})$ **ЧВЕРТЬ** (відмінювалися як іменники на *i), $(\frac{1}{10})$ **ДЕСАЛТИНА** (відмінювалися як іменники з основою на *a).

Відмінювання кількісних числівників

Числівники **ІДИНZ**, -а, -о і **ДВА**, **ОБА**, -ѣ відмінюються за зразком займенників твердого типу **ТОН**, -а, -оң. При цьому числівник **ІДИНZ** відмінюється в усіх формах роду і числа, а **ДВА** — тільки у двоїні, але в усіх родах.

Числівники **ТРИҢ**, -и, -и та **ЧЕГЫРЕ**, -и, -и мали родові форми лише у наз. відмінку, а відмінювалися таким чином (за зразком множини іменників):

1. ТРИҢ , -и, -и	ЧЕГЫРЕ , -и, -и
2. ЧИСТГЕНША	ЧИСТГЕНШИН
3. ЧИСТГЕНШЫ	ЧИСТГЕНШИН
4. ЧИСТГЕНША	ЧИСТГЕНШЫ
5.	
6. ТРЕМН	ЧЕГЫРМН
7. ТРЕХZ	ЧЕГЫРЕХZ

Числівники **ПАТЬ**, **ШЕСТЬ**, **СЕДМЬ**, **ОСМЬ**, **ДЕВАТЬ** відмінюються як іменники типу **КОСТЬ** в одинині і множині. А числівник **ДЕСАТЬ** поєднує у своїй відміні риси двох відмін іменників і відмінюється таким чином:

Одніна	Множина	Двоїна
1. десѧть	десѧтъ, десѧти	1, 4. десѧтн (десѧтнѣ)
2. десѧтн	десѧтъ (десѧтнн)	2, 7. (десѧтнѹ)
3. десѧтн	десѧтъмъ	3, 6. десѧтъма
4. десѧть	десѧтн	
5.		
6. десѧтъж, -ниж	десѧтъ	
7. десѧтъ, десѧтн	десѧтъхъ	

Форма 7-го відмінка однини **десѧтъ** вживалися тільки для складених числівників від 11 до 19: **дев'ята на десѧтъ**, а в усіх інших випадках була форма з **-и: о десѧтн дѣвнць** (Супр.).

Числівник **сто** відмінювався як іменник **село, тысаща — як дѹши.**

Складені числівники відмінювалися двояко: або лише остання частина, або обидві разом — кожна за своїми правилами. Другий спосіб відмінювання і донині залишився в усіх слов'янських мовах, крім болгарської.

Відмінювання порядкових числівників

Порядкові числівники відмінювалися, як членні прикметники, а їх короткі форми — як відповідний іменник **рабъ: перва, вторъ, патъ, шестъ, десѧтъ.**

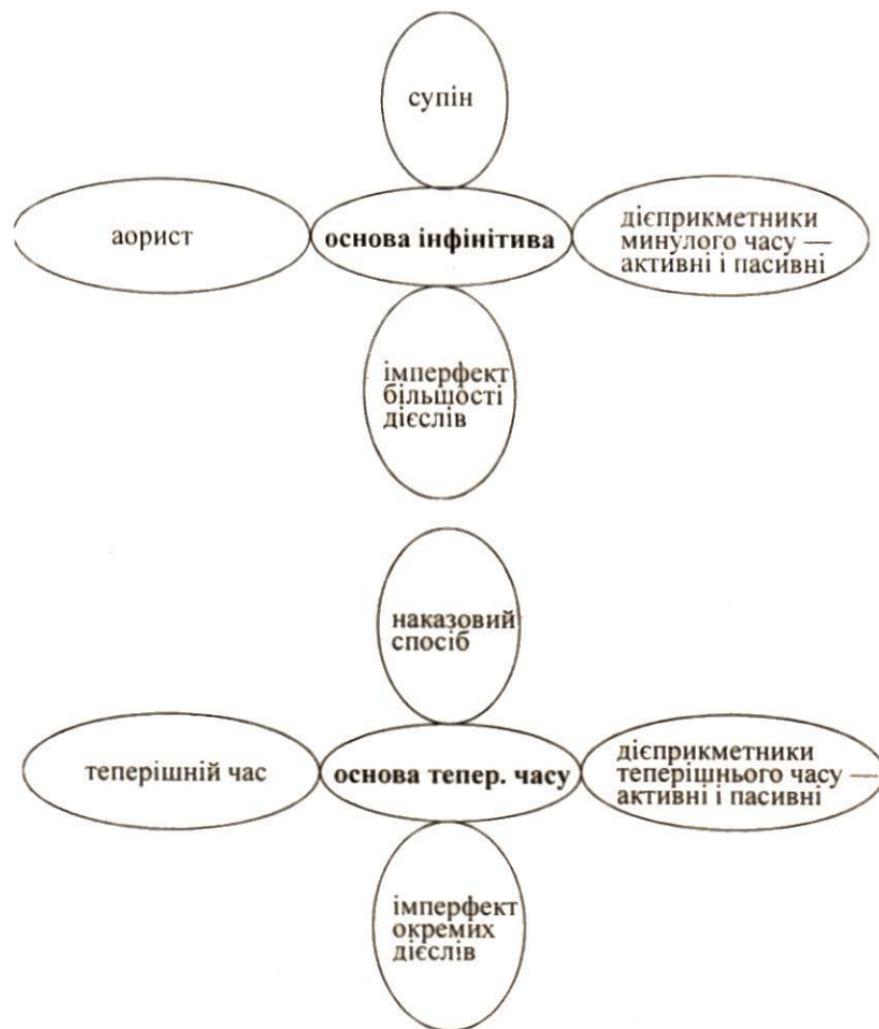
Збірні числівники **двоє, троє, обоє** відмінювалися, як займенник м'якого типу **твои.**

ДІЄСЛОВО

Дієслово у церковнослов'янській мові має більшість тих самих граматичних категорій, що й у сучасній українській мові: вид, час, спосіб, стан, особа, рід, число. Дієслівні форми у церковнослов'янській мові творилися від двох основ — **основи інфінітива та основи теперішнього часу.** Як виділити ці основи? Щоб отримати основу теперішнього

часу, потрібно від форми 2, 3-ї особи однини або 1, 2-ї особи множини теперішнього часу відкинути особове закінчення: **нєє-ши**, **знає-ши**, **знає-ть**. Основа інфінітива отримується шляхом відкидання інфінітивного суфікса **-ти**: **нєє-ти**, **знає-ти**. Отже, дієслово **нєсти** має такі дві основи: **нєє-** (теперішнього часу), **нє-** (інфінітивна).

Кожна конкретна дієслівна форма творилася лише від однієї з основ, а саме:

Поділ дієслів на класи

Основа теперішнього часу дієслів завжди закінчується на голосний, який називався *теною* дієслова. Тема є ознакою, за якою дієслова поділяються на класи. При такому групуванні виділяють п'ять класів дієслів: тематичні дієслова творять чотири класи, а окремо стоять атематичні дієслова.

I клас

Сюди належать дієслова з тематичним суфіксом **-е**, який чергується з **-о**. В цьому класі виділяють 2 підгрупи:

- 1) основа інфінітива дорівнює кореневі дієслова:

НЕСТИ - НЕСЕШИ;

- 2) основа інфінітива закінчується на **-а**:

БРА-ТЬИ, БРА-ТЬИ, БЕРЕШИ, БРЕШИ; ЗВАТЬ - ЗОВЕШИ.

II клас

До нього належать дієслова зі суфіксом **-не-** в основі теперішнього часу і суфіксом **-нж-** в основі інфінітива:

ДВИГНЯТЬИ - ДВИГНЕ-ШИ

КОСИЖ-ТЬИ - КОСНЕ-ШИ

У процесі історичного розвитку церковнослов'янської мови **ж** → **ъ** і, відповідно, суфікс **нж** → **нъ**, що й залишилося в українській мові: **ДВИГНЯТЬИ** → **ДВИГНЪТЬИ** → **двигнути**.

III клас

До нього належать дієслова з йотованим голосним в кінці основи теперішнього часу: **ЗНАЄШИ - ЗНАЇТЬЗ**. Цей клас ділиться також на 2 групи:

- 1) дієслова, в яких основа інфінітива повністю входить до складу основи теперішнього часу: **ДІЛА-ТЬИ — ДІЛА-ЕТЬЗ**;
- 2) дієслова, в яких основа інфінітива має суфіксальне **-а**, котре не входить в основу теперішнього часу: **ОРА-ТЬИ - ОРѢТЬЗ**.

IV клас

Сюди належать діеслова з основою теперішнього часу на -и: **носи-ти** — **носиши**, **води-ши**, **гремі-ти** — **греми-ши**, **горі-ти** — **гори-ши**. Для легшого запам'ятовування варто мати на увазі, що в сучасній українській мові діесловам I - III класів церковнослов'янської мови відповідають діеслова I дієвідміни, а діесловам IV класу — діеслова II дієвідміни.

Осторонь стоять діеслова V класу, т. зв. *атематичні*, тому що вони не мали тематичного голосного: **быти**, **дати**, **исти**, **вѣдѣти**, **имати**. Крім цих п'яти діеслів, сюди належали похідні від них: **прѣбыти**, **прѣдати**, **отгадти**, **побѣдѣти** і т. д.

До кожного класу належали такі діеслова:

I — **вести**, **богти**, **нести**, **решти**, **мошти**, **текти**, **гнати**, **звати**, **мати**, **слугти**, **менти**, **брати**, **жрѣти**, **джти**, **плоути**, **вездти**, **красти**, **пати**, **пешти**(с), **мърети**, **жити**, **перти** (спиратися), **сограти**, **лѣзти**, **трасти**, **грати**, **кастти**, **толцѣти** (товтки), **врати**.

II — **постигнѣти**, **прозажнѣти**, **погагнѣти**, **отрыгнѣти**, **дивгнѣти**, **минѣти**, **коснѣти**, **сахнѣти**, **воспраhnѣти**, **канѣти**, **промкнѣти** с (перелякатися), **(ѹ)снѣти**, **джнѣти**, **ванѣти**, **станѣти**, **рнѣти**, **плюнѣти**, **поманѣти**, **зинѣти**, **манѣти**, **воскреснѣти**, **гаснѣти**, **толкнѣти**, **үскнѣти**, **дерзнѣти**.

III — **знати**, **прати** (перемагати), **крыти**, **чоути**, **обоути**, **мелти** (молоти), **пнагти**, **никати**, **канкати**, **тагати**, **казати**, **дивзати**, **сумывати**, **радовать**(с), **коуповать**, **свѣдѣтельствовати**, **вѣроузвати**, **миновать**, **брать**(с) (боротися), **даровать**, **клати**, **млѣти**, **бити**, **цѣловати**, **гѣтевати**, **мнаовать**, **дѣлати**, **гинти**, **плакати**, **сляти**, **бесѣдовати**, **жати**, **врачевати**, **почивати**, **смнагти** с, **лнти**, **шнти**.

Деякі з цих дієслів спочатку належали до І класу, а згодом, за фонетичною схожістю перейшли до III-го.

IV — **водити**, **носити**, **греміти**, **горіти**, **слышати**, **шточати**, **сплати**, **хвалити**, **молити**, **веліти**, **любити**, **просити**, **вимагати**, **важдати**, **кричати**, **ходити**, **хранити**, **грешити**, **трудуити**, **боядити**, **родити**, **радити**, **возватити**, **тробуети**, **огуравити**, **отребуети**, **терпіти**, **хотіти**, **обидіти**, **відєти**, **зробити**, **іздіти**, **щадити**.

Теперішній і простий майбутній час

Особові форми дієслів у теперішньому часі походять ще з праслов'янської мови. Дієслова I-III класів мали майже однакові закінчення, а окрім стояли дієслова IV класу. Це започаткувало сучасний поділ на 2 дієвидміни.

При відмінюванні дієслів у багатьох з них відбувалися зміни внаслідок дії різних фонетичних процесів, про які вже йшла мова: **гrestи** — **гребж**, **класти** — **кладж**, **зобати** — **зобліж**, **дрімати** — **дрібліж**, **пинати** — **пішж**, **мошти** — **можж** і т. д.

Зразок відмінювання дієслів у теперішньому часі

Одніна

I — нести	II — дивити	III — грати	IV — хвалити
1. нес-ж	диви-ж	грѣ-ж	хвал-иж
2. нес-ешн	диви-ешн	грѣ-ешн	хвал-иши
3. нес-ешж	диви-ешж	грѣ-ешж	хвал-ишиж

Множина

1. нес-емж	диви-емж	грѣ-емж	хвал-имж
2. нес-ешже	диви-ешже	грѣ-ешже	хвал-ишиже
3. нес-жеч	диви-жеч	грѣ-жеч	хвал-имеч

Двоїна

1. НЕС-ЕВѣ	ДЕНГН-ЕВѣ	ГРѣ-ЕВѣ	ХВАЛ-НЕВѣ
2. НЕС-ЕГА	ДЕНГН-ЕГА	ГРѣ-ЕГА	ХВАЛ-НГА
3. НЕС-ЕГЕ	ДЕНГН-ЕГЕ	ГРѣ-ЕГЕ	ХВАЛ-НГЕ

Атематичні дієслова

Однина

БЫТН	ДАТН	ВѢСТН	ІМЧН	ИМАТН
1. иесмъ	дамъ	вѣмъ	іамъ	имамъ
2. иесн	дасн	вѣсн	іасн	имашн
3. иесчз	дасчз	вѣсчз	іасчз	имаччз

Множина

1. иесмъ(ы)	дамъ(ы)	вѣмъ(ы)	іамъ(ы)	имамъ(ы)
2. иесчз	дасчз	вѣсчз	іасчз	имаччз

Двоїна

1. иесвѣ	дасвѣ	вѣсвѣ	іасвѣ	имавѣ
2. иесгта	дасгта	вѣсгта	іасгта	имагта
3. иесгє	дасгє	вѣсгє	іасгє	имагє

У дужках у 1 особі множини подано пізніше закінчення **-ы**.

Дієслово **ИМАТН** мало дві форми і два типові зразки відмінювання. Другий зразок виглядав так, як у III класі: **ИМѣтн**, **ИМѣж**, **ИМѣешн**, **ИМѣютз** і т. д. Подібно відмінювалося модальне дієслово **Хотѣтн**, яке не зараховується до жодного класу, бо поєднує у своїй парадигмі закінчення III і IV класів:

Однина	Множина	Двоїна
1. хоштж	хоштемз	хоштевѣ
2. хоштешн	хоштештѣ	хоштешта
3. хоштетж	хоштетжъ	хоштетгѣ

У церковнослов'янській мові не було чітко виділених граматичних категорій доконаного/недоконаного виду, тому форми дієслів доконаного виду (переважно утворених префіксальним способом) збігалися з формами теперішнього часу, але мали значення майбутнього:

Однина	Множина	Двоїна
1. понесж	понесемз	понесевѣ
2. понесешн	понесетѣ	понесетла
3. понесетж	понесетжъ	понесетгѣ

Майбутній час

Крім простого, існував ще й складний майбутній час двох видів. Обидва складні часи творилися за допомогою трьох модальних дієслів: **бждж**, **имамъ**, **хоштж** і зрідка з дієсловом **начиж**.

Відмінювання дієслів **имати** й **хотѣти** вже подано вище, а допоміжне дієслово **быти** у формі простого майбутнього часу відмінюється таким чином:

Однина	Множина	Двоїна
1. бждж	бждемз	бждевѣ
2. бждешн	бждештѣ	бждешта
3. бждетж	бждетжъ	бждетгѣ

I майбутній (абсолютний)

Утворювався цей час поєднанням особових форм допоміжного дієслова **имати** (і тільки його) з інфінітивом основного дієслова. Місце допоміжного дієслова могло бути довільним — навіть через кілька слів у реченні.

Однина	Множина	Двоїна
1. имамъ	1. имамъз	1. имавъ
2. имашъ	2. имаштъ	2. имата
3. иматъ	3. имягтъ	3. иматъ

Цей час означав тривалу недоконану дію в майбутньому.

II майбутній

Утворювався поєднанням особових форм допоміжного дієслова **быти** в простому майбутньому часі і дієприкметника минулого часу з суфіксом **-лъ-** від основного дієслова: **бѣдѣ** **читалъ**, **-а**, **-о**. І рідше зустрічаємо форми II майбутнього часу, утворені поєднанням особових форм допоміжних дієслів **начати** (в прост. майб. часі) або **хотѣти** (в тепер. часі) та інфінітива основного дієслова.

II майбутній час означав тривалу або звичайну майбутню дію, яка передує іншій майбутній дії.

Однина	Множина	Двоїна
1. бѣдѣ	1. бѣдемъ	1. бѣдевъ
2. бѣдѣши	2. бѣдете	2. бѣдета
3. бѣдѣтъ	3. бѣдѣтъ	3. бѣдете

Залишки цього майбутнього часу живі донині в південно-західних говорах української мови (буду ходив), у білоруській, польській та інших слов'янських мовах.

Система форм минулого часу

Для вираження минулого часу церковнослов'янська мова мала 4 форми, успадковані нею від праслов'янської мови. Це були 2 прості (аорист та імперфект) і дві складені (перфект і плюсквамперфект) форми.

Аорист

Аорист (з грецького αορτός — не визначений межами, необмежений) — це абсолютний минулий час, означає безперервну дію, що відбувалася в минулому і в короткий проміжок часу була завершена. Тому форми аориста слід перекладати дієсловами доконаного виду.

У церковнослов'янській мові існували 2 види аориста: простий (або асигматичний) і сигматичний, який творився двома способами.

Простий аорист

Називався ще асигматичний, або сильний. Творився приєднанням особових закінчень безпосередньо до коренів на приголосний. Форми цього аориста утворювали лише односкладові дієслова I і II класів (префіксальні та безпрефіксальні) з основами-коренями на приголосний і лише одне дієслово III класу (*обрѣсти*). Обмежена кількість форм цього аориста в текстах свідчить, що вже у кирило-мефодіївську епоху ці форми були непродуктивними і поступово зникали. В пам'ятках збереглися переважно форми 2, 3 особи одинини. Повний набір форм аориста має лише дієслово *нти*. При утворенні простого аориста закінчення приєднувалися до основи інфінітива за допомогою голосного *-о-* або *-е-*. Голосний *-о-* з'являвся в корені дієслів 1-ї особи всіх чисел, 3-ї особи множини; а голосний *-е-* в усіх інших особах.

Якщо корінь дієслова закінчувався на *г*, *к*, *χ*, то у 2-й особі всіх чисел та 3-й особі одинини і двоїни перед голос-

ними переднього ряду **г**, **к**, **х** змінювався на **ж**, **ч**, **ш** (1-ша палatalізація задньоязикових). Зовнішньо форми сильного аориста подібні в деякій мірі до форм теперішнього часу.

Аорист

Зразок відмінювання	Тепер. час для порівняння
Однина	
1. НЕСІХ , ДЕНГХ , НДЖ	НЕСЖ
2. НЕСЕ , ДЕНЖЕ , НДЕ	НЕСЕШН
3. НЕСЕ , ДЕНЖЕ , НДЕ	НЕСЕРХ

Множина	
1. НЕСОМХ , ДЕНГОМХ , НДОМХ	НЕСЕМХ
2. НЕСЕГЕ , ДЕНЖЕГЕ , НДЕГЕ	НЕСЕГЕ
3. НЕСЖ , ДЕНГЖ , НДЖ	НЕСЖХ

Двоїна	
1. НЕСОВІ , ДЕНГОВІ , НДОВІ	НЕСЕВІ
2. НЕСЕГА , ДЕНЖЕГА , НДЕГА	НЕСЕГА
3. НЕСЕГЕ , ДЕНЖЕГЕ , НДЕГЕ	НЕСЕГЕ

Така подібність форм, можливо, є залишком прадавньої позачасової форми, яка означала дію взагалі. Цікаво, що форми простого аориста частіше зустрічаються в давніших глаголичних пам'ятках, що свідчить про їх давність.

Сигматичний аорист

Назва «сигматичний аорист» походить від грецької назви літери **σ** (сигма), яка була суфіксом при утворенні форм цього часу. Сигматичний аорист є складним і називався ще слабким. Форми сигматичного аориста зустрічаємо в усіх пам'ятках. Він утворювався від інфінітивних основ і на голосний, і на приголосний. Всередині цього аориста було багато різновидів, які давали підстави ділити його на 2 або 3 групи. Зупинимося на одній із класифікацій, яку дає М. Возняк:

I сигматичний аорист твориться від основи інфінітива додаванням суфікса **-ε-**, а в II-му при утворенні форм між суфікском та коренем з'являється сполучний голосний **-ο-**. У I сигматичному аористі суфікс **-ε-** або залишався, або переходить у **-χ-**, а в II сигматичному аористі завжди **ε → χ**. При утворенні I сигматичного аориста відбувається подовження кореневої голосної — при умові, що це не носовий, **н**, **ν**, **λ** (які і так довгі за походженням):

вεд+εz → вέз (д випало, а ε подовжилося в έ)

код+εz → бάз

пън+εz → пλεз (п'явся, пнувся)

Підвідом цього аориста є аорист, де в 1-й особі всіх чисел **ε → χ**, а в 3-й особі множини **χ → ш**:

ρεκ+εz → ρέχz, ρέша

носιχz (1 ос. одн.), **носιχомz** (1 ос. мн.), **носиша** (3 ос. мн.)

Сигматичний I мали в основному дієслова, основа яких закінчувалася на голосний, а II — дієслова з основою на приголосний.

Сигматичний I

Однина	Множина	Двоїна
ρέχz	ρέχомz	ρέχοβέ
ρεчε	ρέчиτε	(ρέχові) → ρέчиτа
ρече	ρέша	(ρέхове) → ρέчите

Сигматичний II

Однина	Множина	Двоїна
нεоχz	нεохомz	нεоховé
нεсе	нεситe	нεситa
нεсе	нεшиа(λ)	нεшиtе

І тип сигматичного

Однина	Множина	Двоїна
1. НЕС	НЕСОМЗ	НЕСОВЧ
2. НЕСЕ	НЕСПГЕ	НЕСПГА
3. НЕСЕ	НЕСА	НЕСПГЕ

ІІ тип сигматичного

Однина	Множина	Двоїна
1. НЕСОХЗ	НЕСОХОМЗ	НЕСОХОВЧ
2. НЕСЕ	НЕСОПГЕ	НЕСОПГА
3. НЕСЕ	НЕСОША	НЕСОПГЕ

Дієслово **рєшти** подаємо у формах трьох аористів, описаних вище, для розрізнення форм.

Асигматичний аорист	I тип сигматичного аориста	II тип сигматичного аориста
Однина		
1. РЕКЗ	1. РІБХЗ	1. РЕКОХЗ
2. РЕЧЕ	2. РІЧЕ	2. РЕЧЕ
3. РЕЧЕ	3. РІЧЕ	3. РЕЧЕ
Множина		
1. РЕКЗ	1. РІБХОМЗ	1. РЕКОХОМЗ
2. РЕЧЕПГЕ	2. РІЧЕПГЕ	2. РЕЧЕПГЕ
3. РЕКЖ	3. РІБША	3. РЕКОША

Двоїна		
1. РЕКОВІК	1. РЕХОВІК	1. РЕКОХОВІК
2. РЕЧЕГА	2. РЕСЕГА	2. РЕКОСЕГА
3. РЕЧЕГЕ	3. РЕСЕГЕ	3. РЕКОСЕГЕ

Імперфект

Простий минулий час, який означав довготривалу недоконану дію. Утворювався від інфінітивних основ дієслів усіх класів недоконаного виду за допомогою суфіксів **-БАХ-**, який після шиплячих та є змінювався в **-ЛАХ-**, та **-ЛАХ-**, який скорочувався до **-АХ-**. Походження цих суфіксів не знайшло однозначного трактування у мовознавчій літературі. До суфікса додавалися особові закінчення, співзвучні з закінченнями простого аориста, тому деякі вчені навіть вважають, що імперфект походить від аориста.

Однина			
1. НЕСІБАХ	ДЕНІЖАЛАХ	ЗНАХ	ХВАЛІБАХ
2. НЕСІБАШЕ	ДЕНІЖАЛАШЕ	ЗНАШЕ	ХВАЛІБАШЕ
3. НЕСІБАШЕ	ДЕНІЖАЛАШЕ	ЗНАШЕ	ХВАЛІБАШЕ

Множина			
1. НЕСІБАХОМ	ДЕНІЖАЛАХОМ	ЗНАХОМ	ХВАЛІБАХОМ
2. НЕСІБАШЕТГ, що дало НЕСІБАСТГ	ДЕНІЖАЛАШЕТГ > ДЕНІЖАЛАСТГ	ЗНАШЕТГ > ЗНАСТГ	ХВАЛІБАШЕТГ > ХВАЛІБАСТГ
3. НЕСІБАХЖ	ДЕНІЖАЛАХЖ(о)	ЗНАХЖ	ХВАЛІБАХЖ(о)

Двоїна			
1. нес̄баховѣ	движаховѣ	знаховѣ	хвалбаховѣ
2. нес̄башета > нес̄басти	движашета > нижаста	знаашета > знаиста	хвалбашета > хвалбаста
3. нес̄башете > нес̄басте	движашете > нижасте	знаашете > знаисте	хвалбашете > хвалбасте

Як бачимо з особових закінчень дієслів в імперфекті, вони не тільки збігалися з закінченнями однини 1-ї особи, а й форми 2-ї особи множини та 2, 3 осіб двоїни зблизилися з формами II типу сигматичного аориста.

У пізніших пам'ятках засвідчені форми імперфекта, в яких відбулося стягнення голосних та асиміляція. Тому в церковнослов'янській мові (на відміну від давньоцерковнослов'янської) маємо такі форми:

видѣахъ → видѣхъ
можахъ → можахъ
идѣахъ → идіахъ
твориахѹ → твориахѹ
хвалбахъ → хвалахъ
нес̄баще → ношаще
глаголахъ → глаголахъ

Форми імперфекта атематичних дієслів

быти	вѣдѣти	дати	имѣти	мати
Одніна				
1. еѣахъ	вѣдѣахъ	дадѣахъ	имѣахъ	тадѣахъ
2. еѣаше	вѣдѣаше	дадѣаше	имѣаше	тадѣаше
3. еѣаше	вѣдѣаше	дадѣаше	имѣаше	тадѣаше

Множина

1. бѣаҳомз	вѣдѣаҳомз	даðѣаҳомз	иимѣаҳомз	тадѣаҳомз
2. бѣашетє	вѣдѣашетє	даðѣашетє	иимѣашетє	тадѣашетє
3. бѣаҳж	вѣдѣаҳж	даðѣаҳж	иимѣаҳж	тадѣаҳж

Двоїна

1. бѣаҳовѣ	вѣдѣаҳовѣ	даðѣаҳовѣ	иимѣаҳовѣ	тадѣаҳовѣ
2. бѣашетга	вѣдѣашетга	даðѣашетга	иимѣашетга	тадѣашетга
3. бѣашетє	вѣдѣашетє	даðѣашетє	иимѣашетє	тадѣашетє

Складні форми минулого часу

Перфект

Перфект утворювався поєднанням особових форм дієслова **быти** в теперішньому часі з формами активного дієприкметника минулого часу на **-лъ** відмініюваного дієслова у відповідному роді і числі. Означав дію, завершену в минулому, результат якої існує на момент мовлення. Допоміжне дієслово частіше стояло в тексті після основного, а заперечна частка **не** могла стояти перед дієприкметником або зливатися з допоміжним дієсловом: **не** **далъ иен**; **ниесмъ сътворилъ** (де **ниесмъ**<**неиесмъ**). Допоміжне дієслово пропускалося зрідка, переважно в 3-й особі однини: **чоудо сътворилъ** (замість **иестъ сътворилъ**).

Одніна

сътворилъ, -а, -о	1.	иесмъ
сътворила, -а, -о	2.	иен
сътворило, -а, -о	3.	иестъ

Множина

сътворми, -ы, -а	1.	иесмъ
сътворми, -ы, -а	2.	иесте
сътворми, -ы, -а	3.	иестъ

Двоїна

сътворма, -ѣ, -ѣ	1.	иесѣ
сътворма, -ѣ, -ѣ	2.	иеста
сътворма, -ѣ, -ѣ	3.	иесте

Плюсквамперфект

Ще називається передминулий час. Означав дію, яка передувала іншій минулій дії. За способом творення це — складний час. Утворювався поєднанням дієслова **быти** в імперфекті, зрідка в аористі та активного дієприкметника минулого часу основного дієслова.

Однина	Множина
1. бѣлхъ	1. бѣлхомъ
2. бѣлаше	2. бѣлашетѣ
3. бѣлаше	3. бѣлхъ

Двоїна

1. бѣлховѣ	{	неслъ, -и, -о
2. бѣлашета		
3. бѣлашете		

Зрідка зустрічається в пам'ятках така форма плюсквамперфекта: **иесмъ былъ неслъ**. В українських діалектах донині побутують залишки форм плюсквамперфекта — був забув, була несла.

Наказовий спосіб дієслова

Форми наказового способу утворювалися двояко — простим і синтетичним способом. Простим способом, тобто додаванням відповідного суфікса та особового закінчення утворювалися форми наказового способу 2, 3-ї особи однини, 1, 2 особи множини і двоїни.

В 2, 3 особі однини до основи теперішнього часу додавався суфікс **-н-**, а в 1, 2 особі множини і двоїни — суфікс **-ѣ**. При цьому перед **ѣ**, **н** відбувалася палаталізація задньоязикових **г**, **к**, **х**.

Одніна

1. БЕСТИ	БРДТИ	ПЕШТИ	ХВАЛНТИ
2. БЕДИ	БЕРН	ПЕЦН	ХВАЛН
3. БЕДИ	БЕРН	ПЕЦН	ХВАЛН

Множина

1. БЕДѢМъ	БЕРѢМъ	ПЕЦѢМъ	ХВАЛНМъ
2. БЕДѢТъ	БЕРѢТъ	ПЕЦѢТъ	ХВАЛНТъ

Двоїна

1. БЕДѢВѣ	БЕРѢВѣ	ПЕЦѢВѣ	ХВАЛНВѣ
2. БЕДѢТА	БЕРѢТА	ПЕЦѢТА	ХВАЛНТА

Наказовий спосіб атематичних дієслів

Одніна

2. БЖДИ	БѣЖДЬ	ДѢЖДЬ	ІѢЖДЬ	ИМѣНІ
3. БЖДИ	БѣЖДЬ	ДѢЖДЬ	ІѢЖДЬ	ИМѣНІ

Множина

1. бждѣмъ	вѣднмъ	даdnmъ	таднмъ	иимѣнмъ
2. бждѣтъ	вѣднтъ	даdnтъ	таднтъ	иимѣнтъ

Двоїна

1. бждѣвѣ	вѣднвѣ	даdnвѣ	таднвѣ	иимѣнвѣ
2. бждѣта	вѣднта	даdnтa	таднтa	иимѣнтa

Синтетичні форми утворювалися з допомогою частки да і відповідної особової форми теперішнього часу — 1-ї особи одинини, 3-ї особи всіх чисел: да бждѣтъ, да хвалитъ.

Умовний спосіб

Утворювався описово: поєднанням активного дієприкметника минулого часу основного дієслова і дієслова быти в таких формах:

Одина

1. неслъ, -а, -о быхъ/бымъ
2. неслъ, -а, -о бы/бы
3. неслъ, -а, -о бы/бы

Множина

1. неслы, -и, -а быхомъ/бымъ
2. неслы, -и, -а быстъ/быстъ
3. неслы, -и, -а бж/быша

Двоїна

1. несла, -ѣ, -ѣ быховѣ/(бывѣ)
2. несла, -ѣ, -ѣ быста/(быста)
3. несла, -ѣ, -ѣ быстъ/быстъ

Форми двоїни умовного способу пам'ятками не засвідчено, тому їх можна відновити тільки гіпотетично.

Серед вчених нема єдиної думки щодо вживання двох форм допоміжного дієслова. Так, І. Хабургаєв і М. Станівський вважають форми **бімъ**, **би** і т. д. давнішими, особливими формами дієслова **быти**, які існували лише для творення умовного способу. А форми аориста від дієслова **быти**, на їх думку, зайнняли це місце пізніше. Досліджено навіть частоту вживання одних і других форм у пам'ятках у хронологічному порядку.

Існує ще й думка, що вживання двох форм допоміжного дієслова різнилося за регіонами: на заході поширенішим була **бімъ**, а на сході — **быхъ** (зокрема в російських редакціях). Але загалом старша форма **бімъ**, хоч і менше поширенна, живе в західноукраїнських говорах донині: робивбим, ївбим.

Іменні форми дієслова

До іменних форм дієслова належали інфінітив, супін та дієприкметник. Дієприслівник в церковнослов'янській мові тільки зароджувався.

Інфінітив і супін

Інфінітив — це віддієслівне ім'я, яке первісно відмінялося у праслов'янській мові, але в праіndoєвропейську епоху такої форми імені ще взагалі не існувало. Багато вчених вважають інфінітив застиглою формою давального відмінка іменника з основою на *i (ко^{стн}). Це підтверджує навіть той факт, що в сучасній українській мові інфінітив вимагає іменника і займенника в дав. в.: час тобі говорити, бути щастю. На початку нашого століття в українській мовозвавчій термінології інфінітив називали дієйменником.

В церковнослов'янській мові форма інфінітива часто значно відрізнялася від особових форм. Це пояснюється наслідками впливу пом'якшеного [t'] на попередні приго-

лосні, які потім в парадигмі проявляються у первісному вигляді:

- *pekti → **пєшти** - **пекж** (палаталізація)
- *rekti → **решти** - **рекж**
- *mogti → **мошти** - **могж**
- *grebti → **грести** - **гребж** (асиміляція)
- *kladti → **класти** - **кладж**
- *pletti → **плести** - **плетж**

Супін — це застигла форма західного відмінка однини віддієслівного іменника з основою на *ъ. Від інфінітива відрізняється закінченням -тъ: **знати** — інфінітив, **знатъ** — супін.

Супін вживався разом з дієсловами руху в реченнях мети: **гладж** **на**^{ко}**унтъ** **и**^{хъ} — іду їх випробувати. Форми супіна витіснили інфінітив, але сам супін залишився до нашого часу в словенській, верхньо- і нижньолужицькій мовах.

ДІЕПРИКМЕТНИК

Діеприкметник у церковнослов'янській мові був поширеною формою дієслова — на відміну від сучасної української мови.

Діеприкметники були активні і пасивні, теперішнього і минулого часу (як дієслова), мали довгу та коротку форму (як прикметники).

Активні діеприкметники теперішнього часу

Утворювалися додаванням суфікса **-жшт-** або **-ижшт-** (<-*nt-) до основи теперішнього часу дієслів I, II, III класу або суфікса **-ѧшт-** для дієслів IV класу. У формі наз. в. чоловічого і середнього роду нема суфікса **-жшт-** — він змінився на **-ы-** під впливом фонетичних змін, але проявляється в усіх непрямих відмінках: **веды**, **несы** - **несжшта** (род. в.).

Відмінюються короткі активні дієприкметники теперішнього часу таким чином: чол. рід — як іменники чол. роду на з основою *jo, жін. рід — як іменники жін. роду на *ja, а середн. рід — як чоловічий.

Чол. рід

Однина	Множина	Двоїна
1. несы, теша, глагола	несжите	1, 4. несжита
2. несжита, тешжита, хвалща	несжитъ	2, 7. несжитъ
3. несжитъ, тешжитъ, хвалщъ	несжитемъ	3, 6. несжитемъ
4. несжить, (-и), хвалить(-и)	несжитъ(-и)	
6. несжимъ	несжити	
7. несжин	несжитихъ	

Жін. рід

Однина	Множина	Двоїна
1. несжити, глаголашти	несжити (-и, -и)	1, 4. несжити
2. несжита або несжити	несжитъ	2, 7. несжитъ
3. несжити, глаголашти	несжитамъ	3, 6. несжитамъ
4. несжитъ	несжитъ (-и)	
6. несжитемъ	несжитами	
7. несжити, глаголашти	несжитахъ	

Повні дієприкметники теперішнього часу відмінювалися за займенниковим зразком (як повна форма прикметників). Вони утворювались за допомогою вказівного займенника *и*, *иа*, *ие*, тільки з тією різницею, що вказівний займенник середнього роду приєднувався не до називного відмінка середнього роду, а до форми знахідного: чоловічий рід **ведыи**, **знаи**; середній рід **веджштеи**, **сжштеи**; жіночий рід **веджштии**, **сжштии**, **знаиаштии**.

Пасивні дієприкметники теперішнього часу

Утворювалися додаванням до основи теперішнього часу суфікса **-омъ**, **-емъ**, **-имъ**: **несомъ**, **несома**, **несомо**; **тешемъ**, **хвалимъ**, **гадомъ**.

Відмінювалися дієприкметники таким чином: форми чоловічого роду — як іменники типу **плодъ**, форми жіночого роду — як іменники типу **жена**, форми середнього роду — як іменники типу **село**. Повні форми виглядали і відмінювалися як прикметники: **несомын**, **хвалимата**, **гадомою**.

Активні дієприкметники минулого часу

Мали відмінювану і невідмінювану форму. Відмінювана форма утворювалася від основи інфінитива додаванням відповідного суфікса. Вибір суфікса залежав від класу діеслова:

I клас — суфікс **-вш-**, який у називному відмінку перейшов у суфікс **-з**: **ведъ**, **ведъши** (род. від.).

II клас — додавався суфікс **-ваш**: **минжти** — **минжвъ**, **минжваша**, а в окремих діесловах суфікс **-нж** — випадав: **днгнжти** — **днгвъ**; **օնжти** — **օնопъ**.

III клас — суфікс **-въ**: **ѹмевъ**, **знавъ**, **կѹповавъ**.

IV клас — суфікси **-ваш-**, **-вш-**:

а) **вознгти** — **вознвъ**, **роднгти** — **роднвъ**;

б) **вознгти** — **вожъ**, **роднгти** — **рождъ**.

Ці чергування приголосних зберіглися історично, оскільки суфікс **-вш** $< *q\ nt\ \check{t} < *qntstj$ — і цей є впливав на кінцевий приголосний основи. А давній **-*št-** проявляється у непрямих відмінках, де прояснюється початкова основа, затемнена чергуванням: **вожъ** — **возжшта**, **люблъ** — **любнвша**.

Невідмінювана форма активного дієприкметника минулого часу

Це форма на **-л-**: **носилъ**, **носилла**, **носило**, яка ніколи самостійно в реченні не вживалася, а використовувалася для творення складних часових форм.

Пасивні дієприкметники минулого часу

Вони утворювалися від інфінітивної основи додаванням суфіксів **-н**, **-ен**, **-т**. Суфікс **-ен-** додавався до основи на приголосний: **несенъ**, **везденъ**, **плетенъ**. Суфікс **-н-** додавався до основи інфінітива на голосний: **видѣнъ**, **деланъ**, але діеслові з **-нти** мали суфікс **-ен**: **хваленъ**, **прошенъ**, **купленъ**, **свѣштѣнъ**.

Односкладові діеслові мали суфікс **-т**: **бнть** - **бнтъ**, **крыть**, **пѣтъ** (**пѣтъ**), **обѣтъ**.

Пасивні дієприкметники мали також повні форми, які утворювалися і відмінювалися, як повні прикметники.

НЕВІДМІНЮВАНІ ЧАСТИНИ МОВИ

Прислівник

Прислівник — це повнозначна невідмінювана частина мови. Інші невідмінювані частини мови є службовими і не виступають членами речення.

За походженням прислівники можуть бути скам'янілими відмінюваними давніше формами іменників (рідше прикметників і числівників) з прийменниками, а також можуть бути утворені від займенників за допомогою суфіксів.

До перших, тобто іменникового і прикметникового походження, належать прислівники: **ранш**, **икорш**, **позднш**, **свыше**, **пратмш**, **купно**, **много**, **далече**, **единаче**, **важе**, **множан**, **днесъ**, **вторицю**, **внѣтън**, **долѣ**, **трнкраты**, **единожды**.

Від займенників утворені прислівники такого типу: **где**, **зде**, **нде же**, **шниудь**, **шкодь**, **всюдъ**, **иногда**, **тогда**, **доколѣ**, **донелѣ же**, **вельми**, **весъма**, **камо**, **тамо**.

Щодо правопису прислівників, то слід зауважити, що:

1) всі прислівники, що мають в кінці звук [o], пишуться через **ѡ**;

2) через **ѣ** в кінці пишуться прислівники, утворені від скам'янілих форм дав. і місц. відмінків, а також утворені суфіксами **-дѣ**, **-лѣ**: **ѹтրѣ**, **вкѹпѣ**, **кромѣ**, **горцѣ**, **поздѣ**, **гдѣ**, **здѣ**, **инධдѣ**, **дрлѣ**;

3) з буквою **е** в кінці слова пишуться прислівники, які закінчуються на шиплячий приголосний або пом'якшений губний. Сюди ж належать прислівники у вищому ступені порівняння: **далече**, **єдначе**, **добле**, **паче**, **нанпаче**, **влаще**, **больше**.

Розряди прислівників за значенням

Прислівники в церковнослов'янській мові мають ті ж самі розряди за значенням, що і в сучасній українській мові.

Прислівники місця: **где**, **тѣ**, **нде же**, **вездѣ**, **зде**, **тамш**, **камш**, **сѣмш**.

Прислівники часу: **тогда**, **когда**, **егда**, **иногда**, **всегда**, **принш**, **загтра**, **нынѣ**.

Прислівники міри і ступеня: **толь**, **коли**, **доселѣ**, **доколѣ**, **отселѣ**, **елѣ**, **тольма**, **донелѣ же**, **коль**, **ель**.

Прислівники способу дії: **такъ**, **такш**, **какш**, **такоже**, **всако**, **обаче**, **єдначе**, **паче**, **акы**, **инако**.

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ

До службових частин мови належать прийменники, частки, сполучники, вигуки. Спільною рисою цих частин мови є відсутність у них лексичного значення та їх невідмінно-

ваність. Морфологічне значення вони мають лише в контексті.

Прийменник

За своїм вживанням і звучанням прийменники церковнослов'янської мови майже не відрізняються від прийменників староукраїнської, а також сучасних східнослов'янських мов.

За походженням, як і в сучасній українській мові, прийменники поділяються на первинні (або прості) та похідні (прийменникові слова). До первинних належать такі прийменники: **без**, **въ**, **въз**, **до**, **за**, **иъ**, **на**, **наذ**, **о**, **об**, **отъ**, **по**, **подъ**, **прн**, **про**, **съ**. Більшість із них могла мати двояку роль — бути і прийменником, і префіксом, наприклад **без**, **по**, **въ**, **прн**, **отъ**, але деякі, як-от **къ**, ніколи префіксами не були.

Наприклад: **покелн мн прнти къ сефѣ** (Сав. кн., Мт. 8);
се волхви отъ въгтока прндошл (Остр. Ев., Мт. 2).

Похідні прийменники — це за своїм походженням переважно прислівники, які набули прийменниківих функцій. На відміну від первинних, похідні прийменники, як правило, ніколи не виступають в ролі префіксів. Приклади прийменників другої групи: **блнзъ**, **вынѣ**, **кромѣ**, **нсирь**, **междж**, **противъ**, **прѣмо**, **развѣ**, **сквозъ**, **окрѣгъ**. Вживання їх в реченнях вимагало після прийменника іменника у відповідному відмінку:

и Гла илма ѹдѣтъ въ весь щже прѣмо вами (дав. в.),
прнде нісъ въ градъ самаренскъ... блнзъ въси (род. в.).

Первинні прийменники, як і в українській мові, вживалися з одним, двома або трьома відмінками.

З одним відмінком:

Родовим — **без**, до, **и з**, от**з**.

Давальним — **к з**.

Знахідним — **в з**.

Місцевим — **пр и**.

Приклади: **к з** немо^у, **и з** винограда, **в з** благодать, **пр и** пожти.

З двома відмінками:

Знахідним і орудним — **над з**, **под з**, **пр ед з**.

Знахідним і місцевим — **на**, **в з**, **о**, **об**.

Приклади: **пр ед з** лица **и х з**, **пр ед з** ним^з, **на** колбі^нь, **в з** корабль.

З трьома відмінками:

Родовим, знахідним, орудним — **за**, **с з**.

Давальним, знахідним, місцевим — **по**.

Приклади: **за** радост^ь, **за** вібми, **по** своє діло.

На відміну від первинних прийменників, *похідні* вживалися тільки з *одним відмінком*:

З родовим — **блнз з** (поблизу, біля), **внк** (поза), **дльма** (заради, для, через), **нкрь** (близько), **кром** (з, крім, поза), **окржг** (довкола, навколо), **радн** (для, заради, через), **пр ежд** (раніше), **разв** (крім), **послед** (після).

Приклади: **радн** сегш, **пр ежд** дни.

Зі знахідним — **подлог** (впродовж, вздовж), **сквоз** (через, крізь).

З давальним — **против**, **пр емо**.

З орудним — **межд**.

Приклади: **межд** собою.

Сполучник

Сполучник — це службова частина мови, яка з'єднує слова або речення. За своєю функцією в реченні сполучник у церковнослов'янській мові збігається з українським сполучником.

За походженням сполучники діляться на первинні і похідні, а за будовою — на прості, складні і складені. На відміну від прийменника сполучники не впливають на форми слів, які поєднують, і не залежать від них. А за характером зв'язку між елементами, які вони об'єднують, сполучники діляться на сурядні і підрядні.

Первинні сполучники (їх мало): **а, н, до, да, ли, же**.

Похідні — сполучники утворені від інших частин мови, що виконують сполучникову роль, а саме: від займенників (**то, что, кто, ниже**), від прислівників (**какъ, когда, егда, камо**), від дієслівних форм (**хотъи, вѣждь**).

За будовою сполучники діляться на:

1) прості, до яких належать не тільки первинні, але й похідні сполучники одного кореня: **а, да, н, то, ли, бо, же, но**;

2) складні — утворені з двох сполучників або сполучника і частки: **или, небо, ибо, лише, еда, ниже, также**;

3) складені — становлять семантичну єдність кількох слів, які деколи стоять в різних місцях речення: **ли... ли, или... или, или... ли, лише ли, да оубо, лише да не, даже не**.

До сурядних сполучників, які єднають синтаксично рівноправні елементи речення між собою, належать: **а, н, но, то ли, ни... ни, не такмш... нъ и, ниже, не такмш... нци и, также, да, обаче, же, оубо... же, любо, либо, лише, ибо, бо, тѣмъже, тъмъ же, оубо, сегш ради, сирѣчъ, сїестъ**.

Підрядні сполучники поєднують залежні між собою синтаксичні елементи: **понеже, такш, зане, посликъ, еда, какш, дабы, такш да, чысш ради, да поне, егда, донелѣже**,

донде́же, пре́ждє да́же, и́дѣже, а́може, а́ще о́убо, а́ще ли, а́кш же, а́ки бы, не́же, не́жели, а́ще и... но, а́ще и... обаче.

Частки

Частки в церковнослов'янській мові були успадковані з давньоцерковнослов'янської. Переважно частки поєднуються з іншими словами, а не існують самостійно.

Заперечні частки **-нє**, **ни**. Частка **же** додається до слів для підсилення їхнього значення: **ніжє**, **никто же**. Частка **жде** додається до займенника, підсилюючи його вказівну функцію **той жде** (саме той). Частка **ждо**, додана до питального займенника, відповідає за значенням латинському **que**: **книждо** (кожний). Частка **ний** разом з вищим ступенем прикметника творить форму найвищого ступеня: **наймнин**.

Вигук

Вигуки — це особлива частина мови, яка виражає не поняття, а тільки відчуття.

Вигуки поділяються, як і в українській мові, на первинні та похідні. До первинних належать вигуки, які виражаютъ: здивування (**ѡ**, **ѡлє**), скорботу (**ѹзы**), переконання (**ен**), докір (**ѹá**), вказівку (**се**). Похідні вигуки утворились від інших частин не суфіксальним чи префіксальним способом, а за допомогою різних фонетичних змін: **волє**, **тако**.

Вигуки, які зустрічаємо в пам'ятках, не відбивають реального стану тодішньої живої мови, бо церковнослов'янська була обробленим і удосконаленим варіантом розмовного мовлення — була літературною мовою.

ЧАСТИНА V.

СИНТАКСИС

Синтаксис — це розділ граматики, який вивчає будову словосполучення і речення та їх види.

У структурі речень церковнослов'янської мови чітко проглядаються риси праіндоєвропейської граматичної будови. За винятком деяких дуже архаїчних моментів церковнослов'янське речення мало чим відрізнялося від сучасного українського та інших слов'янських. Церковнослов'янська мова мала речення прості і складні, серед яких були складносурядні і складнопідрядні, повні і неповні, поширені і непоширені, двоскладні і односкладні. За характером висловлювання речення ділились на розповідні, питальні і спонукальні. У церковнослов'янській мові виділяють ті ж самі члени речення, що і в українській: головні (підмет, присудок), другорядні (додаток, означення, обставина).

Порядок слів у реченні був вільний, оскільки морфологічна будова слів, тобто розвинена система відмінкових закінчень, чітко вказувала на смислові взаємозв'язки.

Головні члени речення

Підмет міг бути виражений іменником, займенником, субстантивованим прикметником, числівником і дієприкметником:

петръ же въне сѣдѣаше на дворѣ (Зогр. Єв.);
а зъ гласъ въпнѣшлагш въ поустынн (Остр. Єв.).

Якщо підметом був особовий займенник, він, як правило, пропускався, тому що на нього вказувала форма діеслова. Ця риса донині властива польській, сербській та іншим слов'янським мовам.

Присудком могла бути будь-яка часова форма діеслова. Діеслово быти у формах теперішнього часу в складному іменному присудку виконувало роль діеслова-зв'язки, яка в українській мові вже втрачена: свѣтнильникъ тѣлоу есть око (Сав. кн.). Дуже рідко зв'язка пропускалася, пам'ятки засвідчують поодинокі випадки. Без допомоги зв'язки іменний присудок з'єднувався з підметом лише в реченнях з позачасовим значенням:

никто же благъ тѣко единъ богъ (Мар. Єв.).

Узгодження підмета з присудком

Підмет і присудок узгоджувалися лише в числі: чѣхъ етеръ съхождаша (однина). Якщо підмет виражався складною діеслівною формою, до якої входив дієприкметник на -л-, то узгодження відбувалося не лише в числі, але й в роді:

и аште бы былъ профокъ (чол. рід, одн.).

При збирних іменниках у ролі підмета присудок стояв у множині: и молиша ї всъ народъ областнъ ѡерьєснныскыя отити отъ нихъ (Сав. кн.). Але це не було правилом, якого би постійно дотримувалися.

Присудок стояв у множині тоді, коли підметом виступали кількісні або неозначені числівники: **п'ять ніж рівна** (3 ос. мн.) (Супр. рук.).

Другорядні члени речення

Частини мови, якими виражалися другорядні члени речення, та спосіб їх зв'язку з головними членами речення майже не відрізнялися від сучасної української мови, тому зупиняється на їх аналізі нема потреби.

Відмінну від сучасної роль у реченні мали дієприкметники, які в українській мові вже не продуктивні. Крім ролі означення вони виконували роль, яку в теперішній мові має дієприслівник: називали другорядну дію, паралельну до головної, котра виражалася діесловом. Дієприкметник узгоджувався з підметом у роді, числі й відмінку, але не пояснював його, а вказував на дію. Ця синтаксична роль дієприкметника була настільки виразною, що деколи він приєднувався до присудка сполучником и. О. Потебня називає такий випадок «другорядним присудком». Можливо, така функція дієприкметника з'явилася під впливом синтаксису грецьких перекладів, бо вона властива грецькій мові Євангелій. Ця особливість дієприкметника збереглася у російській, польській та інших мовах, а в українській цю функцію перебрав на себе дієприслівниковий зворот:

плачущти ся начатъ мочитъ ногъ его слезами («Плачучи (дослівно — плачуща), стала обливати ноги Його слезами») (Мар. Єв.),

прішедъ и съ въ домъ петрова и видѣ тѣштъ его («Ісус, ввійшовши (який ввійшов) в дім Петра, побачив тещу його»).

«Давальний самостійний»

В церковнослов'янській мові дуже був поширений зворот, який називався «давальний самостійний». Він складався з дієприкметника в давальному відмінку з залежними від нього словами. Функцію «давального самостійного» в реченні зараз виконують підрядні речення, найчастіше часу, рідше — причини, умови і т. д. Так його і слід перекладати при читанні текстів. «Давальний самостійний» не можна перекладати на сучасну мову дієприслівниковим або дієприкметниковим зворотом, тому що ці звороти підпорядковуються або підмету, або присудкові, а «давальний самостійний» не залежний від жодного члена речення. Науковці по-різному пояснюють походження «давального самостійного»: одні вважають його індоєвропейською спадщиною, а інші — що він грецького або латинського походження (в латині йому відповідає *Ablativus absolutus*, у грецькій — *Genetivus absolutus*).

Исѹсуѹ рожьышѹ сѧ, се влѧбн придошѧ («До народженого Ісуса прийшли волхви»).

Сжштоѹ петровн инзѹ на дворѣ. приде єдна отъ рабынь архнереовъ («В той час як Петро перебував внизу на подвір'ї, до нього підійшла одна з рабинь архієрея»).

Дієприкметник, який входить до складу «давального самостійного», ніколи не може бути пропущений, а додаток — може, якщо його значення зрозуміле з контексту:

[се їзnde сѣлї да сѣтгъ.] сѣжштюмоѹ ова оубо падошѧ при пѫти...(Мт. 13,4)

«Ось вийшов сіяч сіяти. В той час, коли [він] сіяв, деякі [зерна] впали при дорозі» (Зогр. Єв.).

Види речень за способом висловлювання

Хоч у текстах пам'яток переважають розповідні речення, але у церковнослов'янській мові існували також питальні та спонукальні речення.

Ознакою питального речення була наявність питального слова у його складі. Одночасно ці питальні слова могли виконувати роль неозначених займенників чи прислівників:

И гла иже. Чи есть образъ съ и написанне (Мар. Єв.).
Она же рече къ немѹ. въ Законѣ Что писано есть. како чистѣш (Ассеm. Єв.).

Найбільш поширеним питальним словом була частка **ли**, яка у церковнослов'янській мові вживалася значно частіше, ніж у сучасних слов'янських мовах (рос., пол., серб., хорв. та ін.): і стояла після першого повнозначного слова:

пришелъ ли еси съмъ прѣждѣ врѣмене мѣчить насъ (Зогр. Єв.).

Питальна частка **єда** вживалася рідше і означала «хіба, невже»:

**котораго же отъ васъ оѣь взысканть съя съонъ хлѣба
єда камень подастъ и ему** (Остр. Єв.).

Спонукальні речення містили дієслово-присудок у наказовому способі і виражали наказ, заперечення, просьбу, пораду, побажання:

**пнїтѣ отъ нею вен. просните и дастъ сѧ вам. ющѣте и
обращете** (Мар. Єв.).

Заперечні речення

Показником заперечного речення була частка **не**, яка у праслов'янській мові стояла перед дієсловом. Але вже у давньоцерковнослов'янській мові ця частка могла стояти і перед іншим логічно наголошеним словом:

не юмѣша земля многы (Зогр. Єв.).

юже не много глыж сѧ вами (Зогр. Єв.).

Якщо після заперечної частки **не** стояло дієслово **быти** у формах теперішнього часу, відбувалося злиття частки з дієсловом: **не есмъ > неѣсмъ** (є подовжувався в ъ) — **неѣсмъ достопониз нарешти сѧ съииз твои** (Остр. Єв.).

Заперечення посилювало частка **нн**, яка походить з заперечної форми сполучника-частки **н** — зі значенням «навіть». Додаткове заперечення **нн** стояло не перед дієсловом, а перед логічно наголошеним словом:

не хотѣше нн очи вѣзвѣсти на небо.

Якщо в реченні були два однорідні присудки, то замість другого **не** вживалося **нн**: **не сѣжѣтъ нн жынижѣтъ** (Мар. Єв.).

Заперечення перед займенниками і прислівниками, як правило, підсилювалося часткою **же** після них: **никто же, нн оу** кого **же**, **нн чито же, нн оу** чесо **же**.

Слід звернути увагу на таку особливість церковнослов'янської мови. У сучасних слов'янських мовах існує так зване «подвійне заперечення» — тобто заперечна частка вживається перед дієсловом і логічно наголошеним словом: Ніхто не прийшов. Не було нікого. Давньоцерковнослов'янська мова спочатку не мала цього подвійного заперечення, тому що тексти перекладалися з грецької, а для неї це не властиво: **и никто же даѣше емоу** (Ассем. Єв.). **никыже рабъ можетъ дѣвѣма господиномъ работати.** Згодом, під впливом живої розмовної мови з'явилося друге заперечення перед дієсловом: **никын же рабъ не можетъ...** (Остр. Єв.). Конструкції без **не** — як старші — поступово зникали з мови. Відсутність другого заперечення має ще індоєвропейське коріння і залишилося у багатьох мовах понині. Коливання наявності/відсутності подвійного заперечення демонструє живий характер відносин мови перекладача і мови оригіналу.

Складні речення. Періоди

Складні речення за своєю структурою майже не відрізнялися від сучасних. Натомість складним синтаксичним конструкціям української мови відповідають церковнослов'янські періоди.

Періодом називається складне (складнопідрядне або складносурядне) поширене речення, яке має дві і більше частини: одна частина становить собою послідовне нарощування подій, явищ, моментів і т. д., а друга містить завершення або висновок.

Церковні співи — це яскравий взірець періодів. Наприклад, «Херувимська пісня» — це один, дуже довгий період. Або інший приклад:

*Се такш очи рабъ въ рѣкѣ господїй съонхъ, такш очи
ракынн въ рѣкѣ госпожи съоемъ, такш очи наши къ гдѣ
когдѣ нашемъ, дондеже оущедрингъ ны* (Пс. 122, 2).

Передача чужої мови

У церковнослов'янській мові для передачі чиїхось слів використовувався найпростіший спосіб — пряма мова, тобто точна копія чужих слів. Оскільки тогочасна пунктуація на пряму мову ніяк не вказувала, ми можемо її віднайти за такими дієсловами: глагола, глаголаша, рекж, рѣче, рѣша, глагола, прошж, моліж та деяких інших:

*Нѣ же рече ймъ. не требоуможъ отити. дадите ймъ вы
бети.*

Непряма мова як спосіб передачі чужих слів у той час тільки зароджувалася. На це вказують деякі конструкції зі сполучником *яко*, котрі можна вважати переходними від прямої до непрямої мови: *рече ко ѿко вѣйн иже есмъ* («Адже сказав [Він]: от Я, Божий Син»).

Лексика — це словниковий склад мови, і вивчає її розділ мовознавства, який називається лексикологія.

Лексика кожної мови за своїм походженням неоднорідна. Найстаріший її пласт творять найнеобхідніші слова щоденного вжитку, які існували у мові споконвіку. Для церковнослов'янської мови — це слова, які дійшли через праслов'янську ще з праіndoєвропейської мови. Пізнішим мовним пластом у церковнослов'янській мові є запозичення, які з'явилися внаслідок перекладу з грецької та латинської мов, і слова-кальки з тих самих мов. Як виникли кальки і що це таке? Калька — це буквальний «відбиток» складного слова або словосполучення в іншій мові, тобто його точний почастинний переклад. У часи Кирила і Мефодія це був дуже продуктивний спосіб творення абстрактної лексики, і тому калькування відігравало позитивну роль у формуванні церковнослов'янської мови. Наприклад, кальками з грецької мови були слова **благоразуміє**, **благообразінъ**, **благоволити**, **богатити**, **водоносъ**, **отроковица**, **мъченикъ**, **праведникъ**, **законоучительъ**. Крім калькування, перекладачі грецьких текстів вдавалися до звичайних запозичень, тому що мова слов'ян того часу не мала слів на позначення багатьох церковних понять, державних посад, рослин, страв, одягу та інших предметів побуту чужих

країн (про які йдеться в Біблії). Таких запозичень дуже багато, до них, зокрема, належать: єре^н, архієре^н, діакон^з, єрафі^з, ігемон^з (начальник області), ігумен^з, монах^з, патріарх^з, ангел^з, архангел^з, демон^з, дівол^з, сатана, серафім^з, херувим^з, икона, алтарь, амнія, анафема, монастирь, рака, архітектор^з, фарнен, фалам^з, фалатирь, елен, епітафі, єхідна, ідол^з, іпостась, канон^з, апостол^з, кедр^з, келніа, кибог^з, купарис^з, лепта, лінтоургія, паніхіда, порфіра, проесфора, гміна, стратиг^з, архістратиг^з, хламіда. За посередництвом грецької мови прийшло також багато латинських запозичень — генварь, февраль і т. д., астроном^з, центурион^з, легіон^з, догмат^з, граматика, цесарь та ін. Церковнослов'янська мала також запозичення з германських мов, деякі з яких були ще з дописемного періоду: кна^{зъ}, пена^{зъ}, поп^з, пост^з, поган^з, алтарь, цркви.

Прайндоєвропейську лексику можна поділити на такі групи за значенням:

- родинні зв'язки
- дії, процеси
- тварини і рослини
- частини тіла
- явища природи
- житло і побут

Наводимо деякі приклади слів зожної групи, які за дослідженнями іndoєвропейств були у прайндоєвропейській мові. Про це свідчать подібні за семантикою і звучанням слова в різних мовах, що належать до іndoєвропейської мовної родини.

Родинні зв'язки

МАТН —

māter (лат.)
Mutter (нім.)
*mātā (давньоінд.)
mâte (латиське)
μήτηρ (гр.)

отець —	atta (лат.) atta (гот.) ἀττα (гр.)
дочка —	duktè (лат.) daughter (англ.) *dukti (давньопр.) *duhitā (давньоінд.)
сын —	sunus (гот.) sūnūs (лит.) *sūnus (давньоінд.) sūnūs (лат.) *sounus (давньопр.)
брать (ф) —	Bruder (нім.) brother (англ.) *bhrātā (давньоінд.) brāthir (ірл.) *brāti (давньопр.) frāter (лат.) φράτηρ (гр.)
сестра —	sister (англ.) Schwester (нім.) *swásar (давньоінд.) *svestro (давньопр.) sesuð (лит.)
жена —	genus (лат. «рід») *qens, *qeins (гот.) *jánis (давньоінд.) *genna (давньопр.)

мжжь —

Mann (нім.)
 manna (гот.)
 mánus (давньоінд.)

Дії, процеси**нти —**

éti (давньоінд.)
 eīti (лит.)
 bibo (лат.)

пнти —

píbati (давньоінд.)
 πίγω (гр. «п’ю»)

стагн —

stáre (лат.)
 *ásthām (санскр.)

օդагн —

àrti (лит.)
 arare (лат.)
 ἀρόω (гр.)

сонз —

săpnas (лит. «сновидіння»)
 somnus (лат.)
 ὅπνος (гр.)

Тварини і рослини**зверь —**

žveris (лит.)

овца —

avis (лит.)
 avis (лат.)
 *avikā́ (давньоінд.)

еленъ —

ělnis (лит.)
 ἐλαφος (гр.)
 elit (ірл.)

волк —

vilkas (лит.)
 *vŕkas (давньоінд.)
 lupus (лат.)
 λύχος (гр.)

мышь —

*mūs (давньоінд.)
 mūs (лат.)
 *mūs (давньонім.)
 Maus (нім.)
 μύς (гр.)

оса —

vapsa (лит.)
 vespa (лат.)

мøγжя —

musē (лит.)
 *muso (давньопр.)
 musca (лат.)

дерево —

derva (лит. «сосна»)
 deruce (ірл. «жолудь»)

зерно —

žirnis (лит. «горошина»)
 srne (давньопр. «зерно»)
 grānum (лат. «збіжжя»)
 *gran (давньоірл. «зернина»)

разъ —

rugys (лит.)
 *rugis (давньопр.)
 *rugr (давньоісл.)

семя —

sēmen (лат.)
 saian (гот.)
 semen (пр.)

Частини тіла

око —

- akis (лит.)
 *acsīs (давньопр.)
 *aksī (давньоінд.)
 oculus (лат.)

серце —

- širdís (лит.)
 sîrds (латиська)

зъбъ —

- žāmbas (лит. «гострий предмет»)
 *jámbhah (санскр.)

макатъ —

- alkūne (лит.)
 *alkunis (давньопр.)
 *aleina (гот.)

Явища природи

день —

- deinà (лит.)
 *deinan (давньопр.)
 *dinam (давньоінд.)

вечеръ —

- vakaras (лит.)
 vesper (лат.)
 fescor (ірл.)

ночь —

- nox, noctis (gen.) (лат.)
 naktis (лит.)
 *nakts (гот.)
 *naktin (давньопр.)

солнце —

- Sonne (нім.)
 *sauil (гот.)
 *saule (давньопр.)
 sôl (лат.)
 sânlle (лит.)

ЗИМА —

žiemà (лит.)
 *semo (давньопр.)
 hiems (лат.)
 himás (давньоінд.)
 χειτμα (гр.)

НЕБО —

nebula (лат. «туман»)
 *nebul (давньонім.)
 νέφοξ (гр. «туман, хмара»)

Предмети побуту

ДОМ —

domus (лат.)
 dāmas (давньоінд.)
 δόμος (гр.)

ОСЬ —

axis (лат.)
 ašis (лит.)
 *àssis (давньопр.)
 *ăksas (давньоінд.)

ЖЕРНІ —

girna (лит.)
 *girnoyvis (давньопр.)
 kuerna (давньонім.)

ДОСКА —

discus (лат.)
 δισχος (гр.)

ТЕКСТИ ДЛЯ ЧИТАННЯ

о писменехъ чрънорѣзца Храбра

(список 1348 р.)

прѣжде оубо словѣни не имѣхъ книгъ и жъртвами и рѣзами чытѣхъ и гатахъ погани сѧше крестивше же сѧ, римсками и греческими писмены, и ждахъ сѧ словѣники рѣчь безъ остроешия и ж како можетъ сѧ пнати добрѣ греческими писмены бѣ илъ животъ или зѣло или црковь или чаине или широта или гадъ или ждоу или юность или жзыкъ и иная подобна симъ. и тако бѣшъ многа лѣта. по том же члкољбецъ бѣ строин и вѣбъ и не оставлѣж члча рода безъ разумла. и ж вѣлъ къ разумомъ приводя и спеню. помиловавъ родъ члчъ. послѣ имъ итго квstantтина философа нарцелемаго кирила. мжжа праведна и

истина. и сътвори имъ, а писмена и осмъ.
 ѿбо по чину греческихъ писменъ. ѿба же
 по словѣнѣстѣнѣ рѣчи. ѿ прѣваго же наченъ по
 греческому шни ѿбо алфа а із, азъ ѿ аза
 начать ѿбоє. и тако же шни подобльше сѧ
 жидовскыемъ писменемъ сътвориши, тако и
 из греческымъ. жидове бо прѣвое писма
 иматъ алефъ. еже сѧ скажаетъ ѿченне
 съврѣшнѣе. въводимоу дѣтишоу и глаше ѿчи
 сѧ. еже есть алефъ. и грци подобающе сѧ
 томоу алфа рѣшъ. и сподоби сѧ реченне
 сказанна жидовска греческому жзыку. да
 речетъ дѣтишоу въ ѿченна мѣсто ищи алфа.
 бонши сѧ речетъ греческомъ жзыкомъ. тѣмъ
 бо подоба сѧ сѣти кирилъ сътвори прѣвое пис-
 ма. азъ ижъ тако и прѣвомоу сѣти писмени
 азъ. и ѿ ба даноу родоу словѣнскому на
 ѿбрѣстне ѿстъ. въ разоумъ ѿчашимъ сѧ боук-
 вамъ. великомъ раздвиженіемъ ѿстъ възгла-
 синъ сѧ. а шна писмена маломъ раздвиженіемъ
 ѿстъ възгласинъ сѧ и исповѣдажтъ сѧ. се же
 суть писмена словѣнскага. сиця подбаетъ писа-
 ти и глати. аѣбг. дроузин же глатъ почто
 есть. аи писменъ сътворилъ. а можетъ сѧ и
 меншимъ того писати. тако же и грци. єдъ
 пишать. и не вѣдуть колицѣмъ пишать
 грци. есть бо ѿбо єдъ писменъ. ижъ не
 наплазиѣжтъ сѧ тѣми книгы. ижъ приложили

сять двогласных а́т и въ чи́сменех же є́є. и
 десѧтное и сътное. и изображать сѧ ихъ
 ли тѣм же потомоу подобно и въ тъжде
 образъ створи съын кирилъ я́къ писменъ.
 дроу́зин же гла́ть чесомоу же сяТЬ словѣ́нскы
 книгы. ии того бо есть є́з створилъ. ии то
 агѓан. ии сяТЬ иже конин. яко жидовьскы и
 римскы и еллинскы. иже ѿ кона сяТЬ. и
 приложи сять є́мъ. а дроу́зин мнатъ яко є́з
 намъ есть створилъ писмена. и не вѣдатъ сѧ
 что гла́ще шкални. и яко же въ є́гли
 пишетъ. и є́в дъска написана жидовьскы и
 римскы и еллинскы. а словѣ́нскы нѣ тоу. тѣмъ
 же нѣ сяТЬ словѣ́нскы книгы ѿ ба: къ тѣмъ
 что гла́емъ наи что речемъ къ тацѣ́мъ
 безумиемъ. ѿбаче речемъ ѿ съхъ книгъ
 яко же науучиомъ сѧ. яко всѣ по радиу
 быважть ѿ ба. а не инодож. нѣсть бо є́з
 створилъ жидовьска жзыка прѣ́жде. ии римска.
 еллинска. иж сирскы. иже и адамъ гла. и ѿ
 адама до потопа. и ѿ потопа дондеже є́з
 раздѣли жзыки при стазпотворенїи яко же
 пишетъ. размѣщеномъ же бывшемъ жзы-
 комъ. и яко же сѧ жзыци размѣшиш. яко
 и нрави и обычая и остави. и закони. и хыт-
 рости. на жзыки. египтѣномъ же земле-
 мѣренне. а персомъ и халдеомъ и асирешомъ.
 звѣздочтенне. вльшвенне. врачеванне. чарован-

на. и всѣ хытростъ чѣча. жицомъ же стыж
книги въ нихъ же есть писано. тако єзъ нбо
створи и земля. и всѣ также на иже. и чѣка. всѣ
по радиу тако же пишеть. еллинномъ грама-
тическия. риторикия. философия. иже прѣложе сего
еллини не имѣхъ своимъ жзыкомъ писменъ.
иже финнческими писмены писахъ свою и
рѣчь. и тако бѣшъ многа лѣта. панамидъ же
поглѣждѣ пришедъ. наченъ ѿ алфы и виты. єтъ
письменъ тѣко еллиномъ обрѣте. прѣложи же
имъ кадъмъ мнисиинъ и писмена. єтъ тѣмъ же
многа лѣта. єтъ писмены писахъ. и потомъ
имонидъ ѿбраѣтъ прѣложи двѣ писмены.
епихарій же складатель єтъ писмена ѿбраѣтъ. и
свѣра сѧ ихъ єд. по мнозѣхъ же лѣтѣхъ днонисъ
граматикъ є. двоглавиныхъ ѿбраѣтъ. потомъ же
дрѹгыи. є и дроугии єтъ чиисменитла. и тако
мнози многими лѣты. єдва свѣрашъ. єтъ пис-
менъ потомъ же многомъ лѣтомъ
минжившемъ. бѣжнемъ повелѣнiemъ ѿбраѣтъ сѧ
бѣ мѣжъ. иже прѣложиши ѿ жицомъ каа на
греческыи жзыки. а словѣнскыи книги. единъ
стыи константина нарцаемыи кирилъ. и писме-
на створи и книги прѣложи. въ малѣхъ
лѣтѣхъ. а шни мнози многи лѣты. єтъ ихъ
письмена оустро". а. б. прѣложение. тѣмъ же
словѣнскаа писмена. стѣнши сѧ[ть] и
читнзиша. стѣ бѡ мѣжъ створиа та є а

греческага єллинн погани. аще ли кто речеть
тако нѣсть оусть оутрониа добрѣ. понеже сѧ
пострадали. акила и симмахъ. и потомъ ини
мнози. оудобѣе бо есть послѣждѣ повторити
неже првое створити. аще бо въпросиши
книгъчна греческыя глж. кто въ писмена
створилъ есть. илъ книги прѣложилъ. то въсн
вѣдатъ. и ѿбѣщавше рекжть. сѹйин квстан-
тина философъ нарицаемыи кирилъ. тъ намъ
писмена створи и книги прѣложи. и мѣдодне
братъ его. и аще въпросиши въ кое врѣмѧ. то
вѣдатъ и рекжть. тако въ врѣмени мнѣхана
црѣ греческаго. и бориса кнаца блггарскаго. и
растница кнаца морска. и колецѣ кнаца
блгатенска. въ лѣта же є ѿ сажданна всего
мира ፲፻፻፻ (6363-5500=863) сѫть же и ини
ѡбѣти. аже и инде речемъ. а иниѣ нѣстъ
врѣмѧ. такъ разоумъ братиѣ єсть даъ
словѣніомъ. емоу слава и честь и држава и
покланѣніе. иниѣ и присно. и въ бесконечныхъ
вѣкы. аминъ.

въ лѣтѣ ፲፻፻፻ ендїкто а писа сѧ книга
дшеполеднаа. благовѣрномоу и христолюбивомоу
превысшкомоу и самодржавномоу црю
блггаршму и гржкому юаноу александоу. въ
животѣ въ здравиѣ и въ оутвржденіе црквоу
еговоу и дѣтему его. и всѣкомоу христіаннуу
въ полж. иже изъ вѣроя и любовиј прочи-

та жшому въсѧ бо книгы Бѣтвныѧ подобны
єсть источники мъ чистыхъ водъ. и вѣкъ
принесла жи оурядниш. напаєт сѧ животныхъ
водъ ведущій въ животъ вѣчныи. тѣмъ же
чтожщен и полужщен сѧ. въздаванте дѣлжное
что. сирѣчь молбы и моленія о выше рече-
ніемъ благовѣрнѣмъ цѣн. да вы подобните сѧ
мъзда. юдающаго молитвъ молащимъ сѧ и
блѣща лѣта праведныхъ. аминъ.

Атруду же и болѣзнь лаврентії много-
г҃рѣшнаго таха іїенномонока:

З «Житія Костянтина Філософа»

Веселашю же сѧ о бозѣ философѹ. пакы
дроугла рѣчъ присѣ и троудъ не мнен прзыихъ.
Ростиславъ бо. моравскыи кнѧзь. Богомъ
ѹстимъ. съвѣть сатвори изъ кнѧзи свонми и
изъ моравляны. послы къ царю Инханлоу. глаго-
лѧ. людемъ нашимъ паганство сѧ штврз-
шнимъ. и по христінеску сѧ законъ држашимъ.
ѹчителѧ не имамъ таковаго. иже бы ны въ
свои газыкъ стояю вѣрою христінскою сказа-
залъ. да быша и ины страны того зраще
подобнисѧ намъ. То послы намъ. владыко.
епископи и ѹчителѧ таковаго. што въсѧ бо
всѧ страны всегда добрыи законъ исходитъ.
Събравъ же царь съборъ. призыва Константина
философа. и сатвори и слышати рѣчъ ию и

рече. философе. вѣмъ та троудна соуща. но
 достонть тѣбѣ тамо ити. Сia бо рѣчи не
 можетъ иииз никтоже исправити. ако же ты
 штвѣща философъ. и троуденъ си тѣломъ и
 боленъ. радъ идоу тамо. аще имоутъ бѹкви въ
 языкахъ ивон. И рече царь къ немоу. дѣдъ мон.
 и отъцъ мон. и ииинъ мнози. искавше того не
 обрѣли соуть. То како азъ могоу обрѣсти.
 Философъ же рече. то кто можетъ на водѣ
 бесѣдоу написати. илан еретичъко имѧ сеѣѣ
 обрѣсти. штвѣща емоу пакы царь изъ вардою.
 оумъ ивонмъ. аще ты хощеши. то можетъ
 богъ тѣбѣ дати. иже даєть всѣмъ. иже
 просаѣть несѹмнѣніемъ. и отвѣрзаетъ
 тлакоушимъ. Шедъ же философъ. по прѣвомоу
 обычю на молитвоу сѧ наложи и изъ ииѣми
 спасибѣшники. вскорѣ же се емоу богъ яви.
 послушаша молитвы рабъ ивонъ. И тогда
 сложи писмена и нача бесѣдоу писати еугагельс-
 коу. икони бѣ слово и слово бѣ оу бoga. и
 богъ бѣ слово. и прачака. возвеселъ же с царь.
 и бога прослави изъ ивонми собѣтники. и послалъ
 сѧ дары многы. написавъ къ ростиславоу
 епистолю иице. богъ. иже велить вѣкомоу. да
 бы въ разумъ истинныи пришелъ. и на
 большинъ сѧ чинъ подвидалъ. видѣвъ вѣроу
 твоу и подвигъ. створи и нынѣ въ наша лѣта.
 явль бѹкви въ вашъ языкахъ. его же не бѣ
 дано было. токмо въ пѣрвата лѣта. да и вы

принчепеса велиціїхъ газыціїхъ. чже славѣть бoga івонімъ газыкомъ. и то ти послахомъ того. емоуже се богъ іавн. мousja честна и благовѣрна. книжна зѣло и філософа. И се принимъ даръ болин. честнѣнши паче всего златы и сребра. и каменныя драгаго и богатыства преходящего. и понди с нимъ спбшно оутвердити рѣчь и всѣмъ срѣдцемъ взыскати бoga и обѣщаго спасенія не отрини. но вся подвиги не лѣнитися. но іатися по истинѣнныи мѣду ѿсвою в то мѣсто въ гни вѣкъ и в бояудушини. да вся ты душа. хотѧща вѣровати въ Христоса богъ нашъ. шть нынѣ идо кончини. и память свою оставляя прочимъ подомъ подобно Константиноу. царю великомоу.

З «Житія Мефодія»

Прилучи же въ ты дни ростиславъ князь словѣнська изъ стопалкамъ посласта изъ моравы къ цркви мнханлоу. глюща тако. яко бѣнію мѣтню сздравиєсмъ. и соуть въ ны вышъли оучитеle мнози кръстнани. изъ влыхъ и изъ грыкъ. и изъ нѣмьцъ. оучаще ны различъ. а мы словѣнн проста чадъ и не имамъ. иже бы ны наставилъ на истину и разумъ сказалъ. то добре и влдко. посланъ такъ мousja. иже ны исправить вислакоу правъдоу. тѣгда цркви мнханах рече къ філософоу константиноу. слышнши ли

філософіе рѣчъ іню. ииць сего да не можеть
сътворити развѣ тѣбѣ. тѣ на ти дарі мнози.
и пониз братъ ірон игоуменъ мефодіи иди же.
ви бо іеста селоунаинна. да селоунаине вѣси
чиєто словѣньскы бесѣдоуютъ. тѣгда не
смѣста сѧ ѿреци. ни ба ни црк. по словеси
ітго апѣла петра. іакоже рече ба бонте сѧ. црк
чтєте. но вели(коу) слышавша рѣчъ. на
молитвоу сѧ наложиста и из инѣми. иже
блажоу того же ах. іегоже и ін. да тоу іави
бѣз філософіу. словѣньскы книги. и аби
оучионвз писмена и бесѣдоу съставль. поутн
самать моравськаго пониз мефодія. начатъ
же пакы из покорзмъ повинуя сѧ слѹжити
філософіу и оучити из нимъ. и трымъ
лѣтомъ ишьдзшемъ. вазвратиста сѧ из
моравы. оученикы наоучыша. оукѣдѣвъ же
такова мояжа апостоликъ никола. послал по
иа желаіа видѣти га. іако англа бѣжна. ітн
оучение ію. положъ словѣньскою евангеліе на
олтарі ітго петра. апѣла ітн же на поповъство
блїжнаго мефодія. блажоу же егеря многа
чадъ. іакже оучажоу словѣньскыя книги глюще.
іако недостонть никоторомоу же газыкоу
имѣти буиковъ іронхъ. развѣ евреи и греки и
латини.

...по днѣхъ же мнозѣхъ філософъ на соудъ
градыи. рече къ медодию братоу іоемоу. се
брате вѣ соупроуга блажовѣ. іединоу браздou

тажаща. и аз на лѣсѣ падаю свон днъ
ізкоиъчавъ. а ты любиши гороу вельми то не
можи горы ради отставити оучення твоего. паче
бо можеши кымъ спасенъ быти. пославъ же
коцель къ апостолику проси мѣдодна
блаженаго оучитела нашего. дабы и юмоу
шпоргистилъ. и рече апостолику. не тебе
и единому таکъмо. ик и въсѣмъ странамъ
тѣмъ словѣнъскыиимъ скази и оучитель ше
апостола петра първаго настольника.

З «Повісті минулих літ»

(за Лаврентіївським списком 1377 р.)

въ лѣто 6406... Симъ бо первое преложены
книги моравѣ, также прозвася грамота
словѣнъска, также грамота есть въ Роуси и въ
болгарѣхъ доунаїскыхъ.

Словѣномъ живоушиимъ крещенымъ и
кнѧземъ ихъ, Ростиславъ, и Святополкъ, и
Коцель послаша ко царю Михаилу, глаголюще:
земля наша крещена, и несть у насъ оучи-
телей, иже бы мы наказалъ, и поучалиъ насъ, и
протолковалиъ святыхъ книги. Не разумѣемъ
бо, ни греческѹ таꙗзыку, ни латынъску, они
бо мы онако оучатъ, а они бо и онако. Темъ
же не разумѣемъ книжнаго образа ни силы
ихъ. И поспѣте мы оучитела, иже мы могоутъ
сказати книжна слова и разумъ ихъ. Се

слыша царь Михаилъ и созва философы віта, и скажа имъ рѣчи віта словѣнськихъ книзъ. и рѣша философіи: Есть можжъ в Селѹни, именемъ Левъ. Сущъ оу него сынове разумиви таꙗзыкоу словѣнськоу, хнтра є. сына оу него философа. Се слышавъ царь. послъ по ніа в Селѹнь ко Львови, глагола: Посли к намъ вскорѣ сына свога, Мѣфодія и Константина. Се слышавъ Левъ, вскорѣ послъ я, и придоша ко цареви, и рече имъ: Се прислаша ко мнѣ Словѣнска земля, просѧщи оучитела іоѣ, иже бы могъ имъ протолковати святые книги, сего бо желают. И оумолена быста царемъ, и послаша я въ Словѣнськоу землю къ Ростиславоу, и Святополкоу и Казцьлови. Сима же пришодзшема, начаса ставанвати писмена азбуковынаа словѣнскыи, и предложиста Апостолъ и Евангелье. И ради быша словѣнни, яко слышниша величыа божыя своимъ таꙗзыкомъ.

ТЕКСТИ ДЛЯ ПОРІВНЯЛЬНОГО АНАЛІЗУ

Євангеліє від Мат(ф)ея гл. 26
Зографське Євангеліє

...І примъ чашж. і хвалж ввздавъ дастъ їмъ гл.л. пнїтє отъ нею вси се естъ кръвъ мої. налаєго здѣства. проливаємаѣ за многы въ от запоуштенне грѣхомъ. гл.ж же вамъ ѿко не

їмамъ пнти отъ плода сего лодзяного до того
дне егда пниж съ вами нова въ цркви оца моего
вспомѣвша юндоша въ горж елеонъскій.
Тогда гла ї и синъ вы съблазнише сѧ о мнѣ
въ снѣ пошть. пано бо есть поражъ пастырь.
ї разнаджть сѧ овьцѧ стада отзвѣштавъ же
петръ рече емоу аште ї синъ съблазнишъ сѧ о
тебѣ. азъ николи же не съблазнишъ сѧ о тебѣ.
рече емоу и. аминъ гла тебѣ. фко въ снѣ
пошть прѣжде даже коуръ не възгласитъ. три
краты отзвѣржешъ сѧ мене. гла емоу петръ
аште мнѣ сѧ ключитъ ї изъ тобою оумрѣти не
отзвѣржъ сѧ тебе. такожде ї синъ оученици
рѣша.

...приде къ оученикомъ. ї обрѣте и спасища.
ї гла петрови. тако ли не възможе единаго
чага побѣдѣти съ мною. бѣдите ї молите сѧ.
да не вънните въ напасть. дахъ бо бѣдръ а
плать немоштына. пакы ваторицей помоли
сѧ гла. оче мої аште не можетъ чаша си
мимо їти отъ мене. аште не пыж ея. бѣди
волѣ твої. ї пришьдъ пакы обрѣте и
спасища. бѣсте бо очи їмъ тағотынѣ. ї
оставь и пакы шьдъ помоли сѧ. третицей
тожде слово рекъ. тогда приде къ оученикомъ.
ї гла їмъ спиште ї прочее почивайте. се приближи
сѧ година. ї сихъ чикъ прѣдаєтъ сѧ въ ржцѣ
грѣшиникомъ.

Маріїнське Євангеліє

...и принимъ чашъ и хвалъ въздавъ да стъ
нимъ Гла. пинте отъ немъ въси се есть кровь
моѣ. на вааго злѣбѣта проливаємаа за многы-
въ отъданнѣ грѣхомъ. гла же вамъ. ѿко не
нимъ пнти може отъ тего плода лоджнааго до
того дѣне егда пыж съ вами новъ въ цркви
отца моего. і въспѣвъше иудаж въ горж
елеонискж. Тогда гла имъ ио въси вы-
сблазните сѧ о мънѣ въ съж ношть. пано
бо есть поражъ пастырь. и разицдитъ сѧ
овца сътада. отзвѣщавъ въ петръ рече емоу-
аште и въси съблазнатъ сѧ о тебѣ. азъ
николи же не съблажнж сѧ. рече емоу ио аминъ
гла тебѣ. ѿко въ съж ношть прѣждѣ даже
кокотъ не възгласитъ. три краты отзвѣрзжешн
сѧ мене. гла емоу петръ аште мн сѧ ключнти
съ тобою оумърѣти. не отзвѣрзж сѧ тебе
такожде и въси оученици рѣша.

ї приде къ оученикомъ и обрѣте и спаси-
гла петрови. тако ли не възможе единного часа
побѣдѣти съ множ. бѣдните и молните сѧ да
не вънидите въ напасть. дхъ бо бѣдръ а пазъ
немощна. Пакы ваторицейш шедъ помоли сѧ
гла. отче мон аште не възможеть чаша си-
мимо ити отъ мене. аште не пниж еи бѣди
волѣ тебѣ. и пришедъ пакы обрѣте и
спаси. бѣсте бо очи имъ тажьцѣ. і оставль

ІА· ПАКЫ ШЕДЗ ПОМОЛН СЛ ТРЕТИЦЕІЖ· ТОЖДЕ
СЛОВО РЕКЪ· ТАГДА ПРИДЕ КЪ ОУЧЕННИКОМЪ· ГЛА НИЖ
СВПНТЕ ПРОЧЕЕ И ПОЧИВАЕТЕ· СЕ ПРИБЛИЖН СЛ
ГОДИНА· І СНІЗ ЧІСКИИ ПРІДААТЗ СЛ ВЪ РЖКЫ
ГРѢШАННИКОМЪ·

Остромирове Євангеліє

...И ПРИНІМЪ ЧАШЖ И ХВАЛЖ ВЗДАВZ· ДАТЬ
НИЖ ГЛА· ПННТЕ ОТZ НЕ ВЫСИ СЕ ІСТЬ КРЪВЬ
МОГА· НАВААГО ЗАВІТА· ПРОЛНВАЕМАА ГДА МНОГЫ·
ВЪ ОСТАВЛЕННІЕ ГРѢХОВZ· ГЛІЖ ЖЕ ВАМЪ· ТАКО НЕ
НІМААМЪ ПННТИ ОУЖЕ ОТZ СЕГО ПЛОДА ЛОЗЬНААГО·
ДО ТОГО ДННЕ· ІЕГДА И ПНІЖ СЛ ВАМН НОВZ· ВЪ
ЦРСТВН ОЦА МОЮГО И ВЗСПІВВШЕ НІДНОША ВЪ
ГОРЖ ЕЛЕОНЬСКЖ ТОГДА ГЛА НИЖ НІСZ· ВЫСИ ВЫ
СВЛАДННТЕ СЛ О МННІФ· ВЪ СІНЖНОШТЬ ПНННО
БО ЕСТЬ· ПОРАЖЖ ПАСТЫРГ· И РАЗНДЖТЬ СЛ
ОВЬЦА СТАДА...

ОТЗВІЩАВZ ЖЕ ПЕТРZ· РЕЧЕ ІЕМОУ· АЩЕ И ВЫСИ
СВЛАДННТЬ СЛ О ТЕБѣ АЗZ· ННКОЛН ЖЕ НЕ
СВЛАДНЖ СЛ РЕЧЕ ЕМОУ НІС· АМНН ГЛІЖ ТЕБѣ·
ТАКО ВЪ СІНЖ НОШЬ ПРІДЖЕ ДАЖЕ КОУРZ НЕ
ВЗГЛАСНТЬ· ТРИ КРАТЫ ОТЗВІВЪРЖЕШН СЛ МЕНЕ·
ГЛА ІЕМОУ ПЕТРZ АЩЕ МН СЛ ПРИЛОУЧНТЬ· СЛ
ТОБОЮЖ ОУМРІБТИ НЕ ОТЗВІВЪРЖ СЛ ТЕБЕ·
ТАКОЖДЕ И ВЫСИ ОУЧЕННЦН РІБША·

...ПРИДЕ КЪ ОУЧЕННИКОМЪ И ОБРѢТЕ ИА СВЛАДН
И ГЛА СИМОНОУ ПЕТРОУ ТАКО ЛН ВЗМОЖЕТЕ

єдиного часу бадбти із множ. баднте и
молнте сѧ да не вянндетe въ напасть дхъ бо
єсть бадръ а пласть немошъна пакы ваторое
шьдъ помоли сѧ гла оче мон аще не можетъ
си чаша мимо итн отъ мене аще не пніж юж.
бжди бола твоя и пришьдъ пакы обрѣте и
изплаща бѣсте бо имъ очи отлагченѣ и
оставленъ и пакы шьдъ помоли сѧ третнє.
тожде слово рекъ тогда приде къ ученикомъ
своимъ и гла имъ изпните прочеи и почиванте
се приближисѧ часу и сїхъ чловѣческихъ
прѣдають сѧ въ ржцѣ грѣшнныихъ.

Щоденні молитви

† Во імѧ Отецѧ и Сына и святаго
Духа, амінь.

Молитвами святыхъ Отецъ нашихъ
Гдї Інду Христѣ, Боже нашъ, помилуй
насъ.

Слава тебѣ Боже нашъ, слава тебѣ.

Царю небесному Оутешителю Душѣ истины, иже вездѣ сый и всѣмъ исполнѧй,
сокровище благіхъ и жізви подающелю,
прииди и вселисѧ въ ны и очисти ны ѿ
всякїмъ скверны, и спаси, Блаже, душы
наша.

† Святый Боже, святый крѣпкій,
святый безмертный помилуй насъ. З.

† Слáва Отцъ⁸ и Сын⁸ и сtомъ⁸ д8х⁸
и нынѣ и пріенш и во вѣки вѣкѡвъ,
аминь.

Престѣл Тройце помілѹй насъ; Гдї,
очисти грѣхи наші; Владыко прощи
беззаконія наші; Ст҃ый, поспѣши и
ниспѣши нѣмощи наші, имені твоєгѡ
ради.

Господи помілѹй 3.

† Слáва Отцъ⁸ и Сын⁸ и сtомъ⁸ д8х⁸
и нынѣ и пріенш и во вѣки вѣкѡвъ,
аминь.

Молитва Господня

Отче нашъ, иже еси на небесахъ; да
сватитса имѧ твоє; да приидетъ
царствіе твоє; да будетъ воля твоя
на небеси и на землї. Хлѣбъ нашъ
нагодиный даждь намъ днесъ; и остави
намъ долгі наші, гакоже и мы остави-
ляемъ должникѡвъ нашымъ и не введені
насъ во нискушеніе, но избави насъ ѿ
лукаваго.

Господи помілѹй 12.

Слáва Отцъ⁸ и Сын⁸ и сtомъ⁸ д8х⁸ и
нынѣ и пріенш и во вѣки вѣкѡвъ,
аминь.

† Прінди́те поклоні́мся Царéви на́шемъ
Бóгъ.

† Прінди́те поклоні́мся Христъ, Царéви
на́шемъ Бóгъ.

† Прінди́те поклоні́мся, и припадéмъ
имомъ Гдъ Исаиа Христъ, Царéви и Бóгъ
на́шемъ.

Псалом 50

Помíлъ мѧ, Боже, по велíцѣй мнoстї твоей.

И по мнoжествъ щедротъ твоихъ
Очисти бeззаконїе моє.

Найпаче Омýй мѧ ѿ бeззаконїя
моегѡ и ѿ грѣхѣ моегѡ Очисти мѧ.

Іакѡ бeззаконїе моє азъ знáю, и
грѣхъ мой предо мнoю єсть вýнъ.

Тебѣ єдиномъ іогрѣшихъ и лукавое
предъ тобою іотворихъ іакѡ да Оп-
равдíши ся во словесїхъ твоихъ и побѣ-
діши внегда сднти ти.

Сé бо, въ бeззаконїяхъ зачáтъ єсмъ,
и во грѣшахъ роди мѧ мати моѧ.

Сé бо, истина возлюблъ єси, бeз-
вѣстна я и тайнна я премудрости твої
твѣлъ мнъ єси.

Окропиши мѧ үисвомъ, и ѿчищъ,
Омýеши мѧ, и паче сибѣга ѿ гѣлуїса.

Слѹжѹ моемѹ даси радостъ и веселіє:
воздадютса кѡстн смиренныѧ.

Обрати лицѣ твоѣ ѿ грѣхъ моихъ и
всѧ б҃еззаконіѧ моѧ очисти.

Сердце чисто возніжди во мнѣ, Боже,
и дѹхъ праꙗвъ обнови во оутробѣ моей.

Не ѿвржи мене ѿ лица твоегѡ и
дѹха твоегѡ стагѡ не ѿними ѿ мене.

Воздаждь ми радость спасенїя твоегѡ
и дѹхомъ владычнмъ оутверди ма.

Настав б҃еззаконіѧ постѣмъ твоимъ,
и нечестивїи къ тебѣ обрататися.

Избави ма ѿ кровѣи, Боже, Боже
спасенїю моегѡ: воздадетса лзыикъ мой
праудѣ твоей.

Где, оутниѣ мои ѿврзиши, и оуты
моѧ воздадутъ хвалу твою.

Яко лище бы восхотѣлъ бы жертвы,
далъ быихъ оубѣ: всеожженїю не
блговолиши.

Жертва Богѹ дѹхъ соудиши: сердце
соудиши и смириши Богѹ не оунично-
житъ.

Оубажи, Где, блговоленїемъ твоимъ
Сїѡна, и да соудиши стѣны
Іерусалимскїѧ:

Тогда блговолиши жертву прауды,
возношенїе и всеожегаема, тогда воз-
ложатъ на Олтарь твой телцы.

Символ віри

Вѣрѹ въ єдінаго Бóга, Отциа вседер-
жителѧ, творца неба и земли, види-
мыхъ же вѣхъ и невидимыхъ.

И въ єдинаго Господа Іисуса Христыа
Сына Божія, єдинороднаго, иже ѿ Отциа
рождennаго прѣжде вѣхъ вѣкъ.

Свѧта ѿ свѧта, Бóга истинна ѿ Бóга
истинна, рожденна, неотворенна, єдин-
оєдина Отци, иже всіа быша.

Насв дѣла чловѣка и нашею ради
спасенїя ишедшаго изъ небесъ, и вопло-
тившагосѧ ѿ дѣха свѧта, и Маріи
дѣви, и вочловѣчшасѧ.

Распятаго же за ны при
понтійскому Пілату и спрадавша, и
погребенна, и воскресшаго въ третій день
по писаніемъ.

И возвращедшаго на небеса, и сѣдащаго
Ѣдинѹ Отци и паки градъшаго со
славою сидити живымъ и мертвымъ,
егоже царствию не бываетъ конца.

И въ дѣху спяти, Гдѣ животворящаго,
иже ѿ Отци и Сына иходящаго.

Иже изъ Отцемъ и Сыномъ спокла-
нилемъ, и соглавима, глаголовшаго Пророки.

Въ єдинѹ свѧтѹ, соборнѹ и апосто-
ликѹ Церковь.

Ісповѣдю єдіно креїшнїє въ фістав-
лениє грѣхѡвъ.

Чаю воскресенїѧ мертвыхъ.

И жи3ни бѣдствиаго вѣка, амнъ.

Молитва покаянна

О слави, фістави, ѿпѣти, Боже, тог-
рѣшнїѧ наша, вѣльнаѧ и невѣльнаѧ,
таже въ словѣ и въ дѣлѣ, таже въ
вѣдѣнїи, и невѣдѣнїи, таже въ оумѣ и
въ помышленїи, таже въ днѣ и въ нощі,
всѣм намъ прости, тако благъ и чело-
вѣколюбецъ.

Молитви до Пресвятої Богородиці

Богородицѣ Аѣво, радѹска фірадо-
ваннаѧ Маріе Господь изъ тобою, благо-
словенна ты въ женахъ, и благословенъ
плодъ чрева твоєгѡ, тако родила еси
Христу Спаса, Избавителя душамъ
нашымъ.

Достойнш єсть таکо вониинъ благ-
жити та Богородицѣ, присноблагеннию
и пренепорочнѹю, и Матерь Божа нашеј.
Честинѣшъ Херувимъ, и славиинѣшъ
безъ сраменїѧ Серафимъ, безъ истилѣнїѧ
Бога Слова рождшѹю, ѹщѹю Богородицу
та величаемъ.

Подз твою мілостъ прибѣгаемъ Богородицѣ Дѣво, молитвѣ нашнихъ не пре зри въ скорбехъ, но ѿ бѣзъ нѣзабвн наїв, єдина чиста і благословенна.

Преславнаѧ пригодицѣ Маріе, Мати Христы Бóга нашегѡ, пріимѣ молитвы наша, и донеси ѿ Сынѹ твоемѹ, и Бóгу нашемѹ, да спасетъ и просвѣтитъ тебѣ роди душу нашу.

Оўповданіе наше Отцѹ, прибѣжнише наше Сынѹ, и покровитель наше єсть Духъ сїй: Троицѣ святаѧ, Бóже нашъ, слава тебѣ.

Бóже, мілостивъ ѿди мнѣ грѣшномѹ.

Бóже, очисти грѣхъ мої и помилуй мѧ.

Безъ числѧ согрѣшихъ, прости мѧ Господи.

Во имѧ Отца и Сына и святаго Духа, амінь.

Херувимська пісня

Иже херувими тайно образѹюще и животворящей тронцѣ тринебутью пѣснь припѣвающе, всякое иниѣ житейское отложимъ попеченне. Мико да Царя виѣхъ подземлюще, ангельскими невидимо даруно сми чиньми. Алиѧ, алиѧ, алиѧ.

КОРОТКИЙ СЛОВНИК ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

Нижчеподаний словник є додатком до підручника, укладений з дидактичною метою і не претендує на вичерпність і охоплення всього церковнослов'янського лексичного матеріалу. За допомогою цього словника користувачі підручника зможуть перекладати як наведені тут, так і інші тексти — молитовники, Євангелія, богослужбові книги. Автори усвідомлюють неповноту та скромний обсяг своєї роботи, однак створення академічного лексикону — це завдання, яке виходить за межі навчального посібника.

При укладенні словника була використана така література:

Гаманович А. Грамматика церковно-славянского языка. — Москва, 1991.

Дементьев А. А. Сборник задач и упражнений по старославянскому языку. — Москва, 1975.

Майборода А. В. Старослов'янська мова. — Київ: Вища школа, 1975.

Майборода А. В., Коломієць Л. І. Старослов'янська мова: Збірник вправ і завдань. — Київ: Вища школа, 1992.

Никифоров С. Д. Старославянский язык. — Москва, 1952.

Попович І. Д., Пасічний К. І. Малий церковно-слов'янсько-українсько-англійський словник. — Рим: Вид-во oo. Василіян, 1962.

Стещенко А. Н. Хрестоматия по старославянскому языку: Учебн. пособие. — Москва: Просвещение, 1984.

ЯК КОРИСТУВАТИСЯ СЛОВНИКОМ?

Оскільки церковнослов'янська мова у процесі свого функціонування зазнавала різних змін і впливів, то укладачі зіткнулися з деякими специфічними проблемами. Складним питанням було написання редукованих *z* і *ъ*. Адже у слабкій позиції вони занепали, а в сильній прояснилися вже до XI ст., проте за традицією писалися, як давніше, потім — непослідовно — у проясненому вигляді і т. д. Дуже багато залежало від особи переписувача. У словнику переважно першою подається лексема з редукованими, далі через кому — з голосними повного творення у сильній позиції. Зворотнього запису немає, що слід враховувати при пошуку слов: *в^ъзиль*, *в^ъпиль* (тобто слово стоять там, де *въ-*, а не *ко-*). Щодо редукованих у слабкій позиції, переважно у префіксах *въз-*, *съ-*, *из-*, то там, де вони випадали, вони взяті в дужки: *(з)нѣсти*, *в(ъ)злакати*. Прикметники переважно подаються у двох формах: перший — коротка форма, другий — довга форма, якщо вона існувала. Деякі прикметники не мали однієї з форм (або їх не вдалося знайти), тому словник їх не фіксує.

Запис слів із редукованими у всіх позиціях, де ці звуки первинно стояли, дає змогу читати й перекладати як давньоцерковнослов'янські, так і пізніші тексти.

Через непослідовність вживання йотованих голосних і щоб уникнути повторів, усі слова, що починалися на *е*, записані під літерою *е* (тобто *е*, *е*). Натомість слова на *а*, *ю* можуть розташовуватися і під літерою *а*, *ю*, і під *а*, *ъ* (деякі слова на *а* часом писали через *ѣ*, що відображене в словнику).

Слова, які починалися на йотовані *юси*, зафіксовані в статтях *ѧ*, *ѧ*. Якщо лексема пишеться по-різному: під впливом вимови на місці *ѣ* міг з'являтися *е*, *и*, *ѧ*, то всі варіанти записувалися один раз через кому. Наприклад: *ѧвѣтильникъ*, *ѧвѣтильникъ*. Те ж саме стосується слів з початковими *ф* і *д*, *п* і *Ѱ*; вони можуть бути в реєстрі обох літер або супроводжуватися коментарем. Дієслова подаються у формі інфінітива, але там, де творення особових форм призводить до чергування або зміни основи, подано форми теперішнього часу 1-ї, деколи й 2-ї особи однини, зрідка — 1 особи аориста: *решти*, *реќж*, аорист *реќхъ*.

Також в іменниках жіночого роду з основою на *-ы* (**ü*) крім форми називного, подана форма родового відмінка, тому що при відмінюванні прояснюється давня основа: *тыкы*, *тыкве*.

При окремих словах у дужках зазначено, якою частиною мови вони є. Це переважно стосується прислівників і похідних службових частин мови, а також омонімів — різних частин мови:

весь¹, весь (займ.) — весь

весь², весь (ім.) — село

срамы (присл.) — від сорому

Омоніми позначені цифровим індексом.

Словарик

А

а (спол.) — а, і, але

абіє, абиє (присл.) — відразу, негайно; уже; швидко

абл(з)ко (див. також **таблзко**) — яблуко

аби (спол.) — якби

абба — зі сирійської — отець, стосується Небесного Отця

абіти, табіти — явити, показати

аблати — недок. вид від **абіти**

аборз — явір, платан

абів (присл.) — явно, неприховано

агапы — з гр. — «братолюбні столи», спільна трапеза ранніх християн, яка супроводжувала Євхаристію

агелъ, ангелъ — з гр. — «посланець», ангел

агница — ягниця, овечка

агньцъ, агнецъ, агнецъ — ягнятко, агнець

агнечъ, агнечъ — присвійний прикметник від **агньцъ**

агна — ягня

адамантъ — діамант, алмаз

адова врата — ворота пекла

адъ — безодня; могила; місце муки, пекло; підземний світ

аеръ — з гр. — повітря

аie — яйце

- аже** — що
- азно** — шкіра
- азз** (займ.) — я
- акадистъ** — акафіст, церковний гімн
- акрінда, акрінда** — вид саранчі
- акъ, ако** (див. **такъ, тако**) — присл.) — як; немов
- акы** (присл.) — як, якось
- алебастръ** — алебастр; посудина з алебастру
- алдніа, алднна** — човен
- алекторъ** — півень
- али** — але, однак, невже
- алннн** — лань
- алова, аловица** — ялівка, безплідна корова
- алтаръ** — вівтар, жертовник на підвищенні
- алкаланнє** — піст
- ал(з)кати, алчж** — відчувати голод; голодувати; постити
- ал(з)чынъ, ал(з)чныи** — голодний
- алчба** — голод
- амбонъ** — з гр. — амвон, трохи підвищене місце перед, на якому священик читає Євангеліє і проповідіє
- аминъ** — з гр. — «істинно так», слово зі значенням підтвердження
- амо** — де, куди
- аможе аще** — куди тільки
- ангностъ** — читець
- анадема** — з гр. — прокляття, відлучення від Церкви
- антімінс** — антимінс, шовкова хустинка зі святыми мощами
- антіфонъ** — антифон, спів двох хорів по черзі
- апостолъ** — з гр. — проповідник, посланик
- артогъ** — квасний хліб, благословенний на Великден, що його в Томину (Фомину) неділю роздають вірним
- архн-** — префікс грецького походження, який означає «над, вище»
- архангелъ** — з гр. — ангел, вищий чин серед ангелів
- архнедрен** — вищий чин церковної ієрархії, архієрей
- архидиаконъ** — старший диякон, архідиякон
- архнепископъ** — архієпископ

архистратигъ — військовий начальник

архітекторъ — архітектор; художник

архітриклинъ — розпорядник банкету, весільний староста

архієнагогъ — голова єврейської синагоги, начальник збору

аспіда, аспідъ — отруйна змія

аспіе (прийм. середн. роду) — ясне

аска — скринька, ковчежець

ацѣ (присл.) — все-таки

ацъ (присл.) — а тим часом; хоча

аще, аште (спол.) — якщо; хоч; коли

аще же оуго — хоч би

ашочуть (присл.) — даремно, марно

Б

багряныи — багряний, темно-червоний

багряницѧ, багрянница, багрѣнница — багряниця, червоний одяг

бални — лікар

балытво — лікування; ліки

банѧ пакибытїѧ — купіль відродження (Хрещення)

басновати — вигадувати, розповідати байки

басноговїє — вигадані перекази про давніх героїв і богів, міфологія

баганнє — чаклунство

багати — ворожити, замовляти, чарувати; говорити

бедро, бедра — бік

безбрачныи — безжений, неодружений

безведрїє — негода

безвіновныи — беззначальний, що не має зовнішньої причини свого буття

безвѣстнъ, безвѣстныи — невідомий

безвременныи — вічний

безвременниш — невчасно, не в пору

безгода — безліч; передчасно; надзвичайно

безгодїє — тяжкий час; недоля, нещасть

бездна, бездннє — безодня; темниця

без(з)аконніє — беззаконня; безправ'я, злочин
без(з)аконника — злочинець
безим'янніє — бідність, убозство, злидні
безквасіє — опріснок
без(з)лобівка — невинний
безлітньо — перед часом; предвічно
безмездникъ — безкорисний, безплотний
безмечтаненъ — спокійний
безмолвіє — тиша, мовчання
безмолвныи — спокійний, тихий
безматежіє — спокій, мир
безневістнал — незаміжня; така, що не знає чоловіка
безопасноть — безпека
безоч(ь)ство — нахабство, зухвалство
безсловеснин — безглуздий
безумль (ім.) — божевільний
безчадънъ, безчадныи — бездітний
безчинніє — нестриманість
безчрътоженъ, безчертоженъ — бездомний

бесѣда — слово; мова, розмова; манера говорити; проповідь
бесплатънъ, бесплотныи — безплотний, безтілесний
бессонніє — безсоння
бесігодынъ — безсоромний
бештковати — лаяти, безчестити
бешткнница — безчесна, розпусна людина (ім.)
било — дзвін
бінца — заводіяка, розбишка
бісеръ — перлина
біти, бїю — бити, вдаряти
благо — добро; майно; благо, ласка, милість
благо єсть — краще
благоліти — уподобати, вдовольнитись
благовонніє — паході, приємний запах
благовонънныи — пахучий
благовременьнъ, -нныи — вигідний, корисний
благовѣстковати, благовѣстити — повідомляти добру вістку; проповідувати Боже слово

благоглаголи́вын — красномовний	благопříjтнýn — мілій
благогéбнїе — побожність	благосéрднýn — милосердний, співчутливий
благодáрнти, благодáрствнти — дякувати	благословенныи — прославлений
благодáрственno — вдячно	благостоjнїe — розквіт
благодáть, благодéть — ласка, благодать	благостына — добро; доброта; чеснота; щастя
благодéланїe, благотворенїe — добродійство	благосéнноиственныи — тінистий
благодéтьнъ, -ныи — благодатний, сповнений ласки	благость — доброта
благодéшевтковати — широрадіти	благодéтельнъ — той, що дається упросити
благонéзволяти — радоходиться	благодéгоднти — (с)подобатись
благолéпїe — велич, краса	благодéсьнъ, -дныи — той, що подобається
благонадéжныи — високоморальний	благодéмленныи — скрущений серцем, розкаяний
благонравныи — високоморальний	благодéтробїe — милосердя, щедрість
благообразънъ, -ныи — пристойний, шляхетний; чесний	благодéханїe — запах
благоплодныи — плодотворний	благохваленїe — добра похвала
благопокорливыи — слухняний	благочадствовати — мати багато дітей
благопремéннительныи — той, що служить корисній переміні	благочестивыи — побожний
	благочестїe — побожність, релігія
	благъ — добрий, хороший

- блаженъ** — блаженний, щасливий
- блажника** — близький родич, також — **ближника**
- блажнти** — прославляти
- блазнити** — спокушати
- близ(ъ)нинъ** — близький, біжний
- близоч(ъ)ство** — спорідненість
- близоу** — поблизу
- близакъ, близкии** — близький
- близнецъ** — близнюк
- блістаніє** — сяйво
- бліскати** — блищати, сяяти
- бліснити** — док. вид від **бліскати**
- блудодѣланіє** — розпусні вчинки
- бладъ** — брехня, омана
- блести** — помилятися; брехати; блудити
- блядниинъ** — фальшивий; оманливий
- блаждъ** — розпуста; тілесний гріх
- блажд(ъ)но** — розпурено
- блаждынъ** — розпурений, розбещений
- блаждити** — блукати; займатися розпурстою
- блюсти** — пильнувати, стерегти; піклуватися, дбати; дотримуватися
- блюсти сѧ** — берегтися, осстерігатися
- бо** — тому що, бо, адже
- богатишъ** — щедро, плідно, багато
- богъ вѣка сегшъ** — диявол
- богодухновенныи** — натхнений Св. Духом
- богомефзкии** — нечестивий
- богоразумїє** — богопізнання
- богосочетанныи** — злучений з Богом
- боленъ, боли** — більший
- болма** — більше
- боль** — хворий
- болѣре, боларе** — бояри, вельможі
- борьцъ, борецъ** — збирач податків; борець
- бояти** — бити, колоти (рогами)
- бростити** — обростати борою
- бряды, р. в. брадзве** — сокира

- брахи** — весільна забава, весільний обряд
- брахоненкоусын** — той, що не був ніколи одруженим
- браукоукрований** — той, що має позашлюбний зв'язок
- брах** — весілля; подружжя
- бранити** — забороняти; захищати, боронити
- брани** — війна, битва
- брати** — боротися
- братня** (збірний ім.) — браття, товариші
- брат(ъ)з** — брат
- браш(ъ)но** — їжа, харч
- бреннин** — марний, тлінний
- брин(ъ)кин** — гіркий, гострий; жорстокий, суворий
- брозда** — вудило
- брона** — панцир
- бронти** — рахувати
- брэзо** (присл.) — швидко
- брывно, бревно** — поліно, колода
- бринне, бренне** — глина; бруд; болото; напасть
- брисало** — рушник
- бріма** — тягар
- брішти** — берегти, турбуватися
- бріцало** — ударний музичний інструмент
- бріевати, брігати** — шаліти, казитися
- брін** — дурний; нерозумний; зухвалий
- брінстъ, бріестъ** — безумство, божевілля, дурниця; зухвальство, сміливість
- брікарь** — книжник
- брікви** — бук (дерево); буква; запис
- брісловіє** — теревені, дурниці
- б(ъ)дѣти, б(ъ)ждѣ**, бднши — не спати (чувати)
- бѣдънъ, бѣдънъ** — покалічений, каліка
- беръ, боръ** — бір; дерево; кедр; сосна
- бѣхъма** — дуже, зовсім, цілком
- б(ъ)чела** — бджола
- бывати** — бувати
- бывне** — трава, билина; ліки
- бытн (бядж, бядж)** — бути, існувати; вживалося як допоміжне дієслово та дієсловоз'язка
- бытне** — буття
- бѣгство, бѣжество** — втеча

вѣднти — переконувати

вѣдтвовати — бути в небезпеці, біді, страсі

вѣжати — втікати; рятуватися втечою

вѣлорицьць — мирянин, на противагу монахові, який носив чорний одяг і називався чънорицьць

вѣлота — близнá

вѣльци — люди різного стану, простий народ; світські люди на противагу духовенству

вѣтъ — злий дух, демон

вѣтъ полуудененъ — шал, що нападає ополудні від сонця

вѣсноватися — бути одержимим, нечистим; шаліти

вѣсовика **кровъ** — кров від поганських жертв

вѣсна, вѣснин — біснуватий, шалений

В

вабити — вабити

вадити — сперечатися, зводити наклеп

вадьба — суперечка

васть — щастя

вай — з гр. — пальмові гілки

вапъ, вапи — фарба

варити¹, варяти, варѣти — випереджувати, попереджувати щось; чекати; приходити раніше

варити² — варити (їжу)

варовати — зберігати, захищати, берегти

варъ, варѣ — палац

варъ² — спека

вдовица — вдова

ведро — гарна погода

вездѣ — всюди

веледушіє — велиcodушність

велелѣпіє, велелѣпота — велич(ність), краса

великокоменнитын — вельми славний

велиръ — з евр. — «непотрібний», диявол

велин — великий

вельбждъ — верблюд

вельзѣволъ — диявол, вельзевул

вельми — дуже, занадто

вельрѣчевати, велерѣчевати, велерѣчествовати — багато

- говорити, наговорити на когось
- ВЕЛІГДЗ** — ненажера
- ВЕРЕН** — замки, брами; сила
- ВЕРНГА, ВЕРНГИ** — ланцюги, окови, пута
- ВЕРХОУ** (з род. в.) — над, зверху
- ВЕТХІ** — давній, старий
- ВЕТ(з)ШАТИ** — (по)старіти
- ВЕЧЕРІ** — ввечері; пізній час
- ВЕЧЕРІА** — вечеря; бенкет
- ВЕШТЬ** — річ; справа; обставина; факт
- ВЗОРІ** — вид; образ
- ВЗЫГРАТИ** — кинутися (з радості), веселитися
- ВЗЫКАТЕЛЬ** — дослідник
- ВЗЛІТИ(СЯ)** — усунути(сь), скасувати(сь)
- ВЗЫМАТИ** — брати.
- ВИНА** — причина; привід, нагода; обмовка; провина
- ВИНАРЬ** — виноградар
- ВИНОВНИЙ** — той, що є причиною
- ВИСОКОУ** — високосний
- ВИТАТИ** — мешкати; перебувати; гостювати
- ВИТАЗЬ** — богатир, лицар
- ВИДЕЗДА, ВИТЕЗДА** — будинок милосердя; купальня в Єрусалимі біля Овочих воріт
- ВКОУСЗ** — смак
- ВКОУПІК** (присл.) — разом
- ВЛАГА** — вогкість
- ВЛАГАЛНІЕ** — скринька, саква
- ВЛАДЫКА** — господар, жрець
- ВЛАДЫЧЕСТВО, ВЛАДІНІЕ** — володіння (територія)
- ВЛАДЫЧНЫИ** — той, що стосується Господа
- ВЛАСНИВЛІГИ, ВЛАСНИВНАГИ** — ганьбити, зводити наклеп; богохулити; гудити; нити
- ВЛАСТЕЛЬ** — володар
- ВЛАСТИ** — володіти
- ВЛАСТЬ** — влада
- ВЛАСФІМНІА, ВЛАСФІМНІ** — богохульство, клятва
- ВЛАСУ** — волосок
- ВЛЮЧНИЙСЯ** — занепокоєний
- ВЛІКЗ, ВОЛКЗ** — вовк
- ВЛІНА, ВОЛНА1** — хвиля
- ВЛІНА, ВОЛНА2** — вовна, руно
- ВЛІХВЗ, ВЛІХВА, ВОЛХВЗ** — віщун, ворожбіт, чаюдій
- ВЛІШТИ** — волокти

вмалі́ — мало що; невдовзі	воздвижені́є — підняття
вмінніти — зарахувати до...; вважати за...	воздержані́є —
внегда (присл.) — коли	поміркованість; утримання (від чогось)
внеза(а)пж (присл.) —	воздыхані́є — стогін
раптово, раптом	возд[ж]а]ти, аорист
вночірення — нутро	возд[ж]х — простягати, підносити
внібондоу — зверху	возд[ж]лати — управляти
вні — зовні, поза	вождел[ж]ти, вождел[ж]ти — бажати
внішній — поверховий; чужий, що не належить до вірних	возднебрешти — занедбати, мало цінити
водворити — замешкати, відпочити	возднікніжти — постати, з'явитися
водонос — відро, посудина для носіння води	воздоразити — відновитись
водоружити — прибивати цвяхом; ставити твердо; класти в основу	воздрастити, возиштж — укріпляти; вирощувати
воєвода — провідник	воздіїти — засвітити, засяяти
вожделінныи — жаданий, мілий	вой — військо, войн
вожделініє — хтивість	волати — кричати, кликати
возделничти — прославити; підняти	волен — охочий
воздратити — відклікати; повернути	волю — добровільно
воздвіщати — голосити, прославляти	волхованіє, влаштво, волшество — чарівництво
возднушати — обридити собі	волчец — будяк
	вона, -а — пахощі
	вонати — пахнути

воплотитися — воплотити-
 ся, стати тілесної істотою
воплощеніє — воплочення,
 втілення
ворз — перешкода
вокланюваніє — голосний
 спів
вокланцаніє — оклик; спів
воскресити — воскресити
вихованіє — виховання
вспоминаніє — спогад
вострімникъ — кум
востранжти — скочити,
 швидко очуняти
востокъ — схід (сторона світу)
востодъ — схід (сонця); сту-
 пінь
востожденіє — відхід
бо тще — без причини, на-
 даремне
вперити — вп'ялити (очі)
врабин — горобець
врагъ — ворожий, неприяз-
 ний
вражда — ворожнеча, непри-
 язнь
вражни — ворожий (що сто-
 сується ворога)
вразумити — навчити, да-
 ти зрозуміти

вранц1 — ворон
вранц2 — 10 мільйонів
вратарь — воротар
брать — лікар
врачевати — лікувати
врач(ъ)ба — лікування, ліки
времѧ — час, пора; нагода;
 погода
верба, берба — верба
вербніє, бербніє — верби
вервъ, бръвъ, бервъ — мо-
 тузка
верста, берста — вік, зріст
вертоградъ, бертоградъ,
бертъ — садівник; сад
вертапъ, крѣтапъ, бертепъ —
 сад; печера; вертеп
вертѣти сѧ, бертѣти сѧ —
 вертітися
вередъ, вредъ — рана, хворо-
 ба, болячка; збиток, шкода
вердьнъ, вреденъ — поране-
 ний, покалічений; шкідли-
 вий
верести — відкрити
верѣтено — веретено
верѣтнште — грубий одяг,
 мішковина
верѣшчати — верещати
верѣшти1 — кинути, кинутися

врішти ² , врішти — молотити	в(з)звестися — піднятися, володарювати
владника — вершник	в(з)звінгз — прибуток, вигода
вседбитель, всезнайдитель — Творець	вазбенити — повісити
всілити — вмістити; -ся — вселитися	в(з)змаголити — сказати, заговорити
всплодіти — цілопальна жертва	вазбеніжти, возбижти — прокинутися, встати
вспівтий — всехвальний	в(з)згласити — оголосити, заспівати
всесожжеглема — цілопальна (жертва)	в(з)зданнє — відплата
всеродний (Адамъ) — праотець (Адам)	в(з)здати — віддати, повернути, відплатити
всесоставенъ — гармонійний	в(з)здвигніжти, воздвигніжти — збудувати, підняти
всеѣдство — всеїдність, здатність їсти будь-що	в(з)зрасті — вік
випадъ (присл.) — назад	в(з)зрастення — перевільшення
вісуне — даремно	в(з)здрижати ся, воздержати ся — утриматися
ввергти — ввергнути, вкинути	в(з)здійти — здіймати, протягувати
в(з)гадати — догоджати	ваздриновенъ — відкинутий
в(з)залкати — див. алжкати	в(з)зникати, взыскати — взяти, шукати
в(з)збраникъ — захисник	в(з)зіти — зійти
в(з)збранити — перешкодити, відбити	в(з)злежати, возлежати — напівлежати за столом (за римським звичаєм), засидати
в(з)зыдати — прокидатись	
в(з)збіження — сказ, шаленство	
в(з)звати — покликати	

- в(з)злісти^{ти} — увійти
 в(з)змощити — могти; бути сильним, міцним, зміцніти
 в(з)змъздніє, возмъздніє — відплата, помста
 в(з)змажити — захвилюватися
 в(з)змажтити — збентежити; підбурювати; хвилювати
 в(з)згнѣти, возгнѣтити, вогнѣштж — підпалити
 в(з)зпинти, возопинти — закричати
 в(з)зре^{ти} — глянути
 в^ззслапати — виходити з берегів; бити (про воду в джерелі)
 в(з)згареніє — роздратування
 в(з)зятн² — взяти
 в(з)кусити — скуштувати, спробувати
 в(з)киснжти — киснути, скиснути
 в^зкисре^{ти} — скисати
 в^ззлатн¹, в^ззлатн — розгойдуватися, штовхатися
 в(з)ла^з — вхід
 в(з)мєстн^и — кинути, покинути
 в(з)нітн — увійти
 в(з)на^{ти} — почути, прислухатись
 в(з)но^{ушнити}, в^зо^{ушнити} — слухати
 в^звіньзижти — встремити
 в(з)нжнгрь, жнгрь — всерадині
 в(з)ображати — зображені
 в(з)орожжати — озброювати
 в^зваль, вопль — крик, стогін
 в(з)предн — попереду
 в^звідїкы — всупереч
 в(з)ратнгти (с^л) — вести війну, битися, стикатися
 в(з)ре^{шти} — обіцяти
 в(з)ре^{снити} — вкоренитися; утвердити
 в(ь)ре^{ти} — кипіти
 в(з)склєпнти — оголосити; показати
 в(з)скран — близько, поруч
 в(з)скримленіє, в^зкоримленіє — виховання; голодування
 в(з)спорн^{ка} — лайливий
 в(з)страгати, в^зстрагнжти — викорчовувати, виривати
 в(з)ст^резалтн — збирати; вилучати
 в(з)ст^лазлтн — виганяти

в(з)іхытати, вахыштати —	в(з)ичисти — врахувати, залі-
викрадати	чити до...
в(з)іхытѣти — викрасти,	в(з)иєгда — коли
схопити	выга — шия; гордість, чвань-
в(з)іждз — Причастя	куватість
в(з)іждѣ — всюди	выннж, вынг — завжди
весь1, весь (займ.) — весь	выненне — виття
весь2, весь (ім.) — село	выкнжти — вчити; звикати
весьнын, весьнын градз —	вылазити — виходити
містечко	выньзати, выньзати —
весьнікъ, весьнікъ — селя-	виймати з піхов, оголити
нин	выспръ — вгору, вверх
в(з)іставити — піднімати,	вѣдь — пізнання, відання
ставити на ноги	вѣдьцъ — знавець
в(з)ісприялти — сприйняти	вѣдѣти — знати
в(з)ісприялти — посприяти;	вѣдѣнне — свідомість
вжити заходів	вѣжа — вежа, башта, намет
в(з)іскаж, вакою (присл.) —	вѣжда — віко
навіщо? чому?	вѣжды — повіки
в(з)ікрилие — край, пола	вѣннити — цінити; продати
одягу	вѣно — посаг, придане
в(з)іходынница — верхній по-	вѣтни, витїл — проповід-
верх, світлиця	ник
в(з)іспланяты сѧ — загорітися	вѣтністковати — виголо-
в(з)іторз — другий	шувати
в(з)іторнцевіж — двічі, вдру-	вѣщанне — проповідь; го-
ге	лос
в(з)ічатти — почати	вѣта — галузка
в(з)іштогуднити сѧ, в(з)ічоу-	вѣтрило — вітрило
днити сѧ — дивуватися	

в'єтн — вітер
в'єтн — порада; договір
в'єшати — говорити; пропонувати
в'єшин — мудрий
в'яза — мордування, катування, тортури
в'язати — катувати, мордувати, зв'язувати
в'язь — в'язень
в'язенне — неволя, ув'язнення
в'янжти — в'янути, сохнити
в'ище — більше
в'ишин — більший; кращий
в'яз — пута, ланцюги, кайдани
в'юонж, в'юисж — з гр. тонка тканина; одяг жовтого або червоного кольору з бавовни
в'удлеемж — Вифлієм

Г

гадати — утискати
гаданнє — загадка, неясність
гадити — ганьбити
гадденнє — зневага, наруга
газофімкна — казносховище
галлелета — Галілея

гатати — ворожити; натякати
гащти — штани
глати — кричати
гвозденнж — з цвяхів (прикм.)
гена, геона, геонж — геена, місце вічних мук, пекло
глаба — голова; глава книги
глабізна — книга; початок
глаголати — говорити; проповідувати; **глаголати на кого** — звинувачувати кого
глаголаннє — бесідування
глаголж — слово; мова
гладкыин — ненаситний, жадібний
гладж — голод
глантти — кликати; викрикувати; виголошувати; кричати; повідомляти
глазиннж — дзвінкий
глашати — недок. вид від **глантти**, запрошувати
глезна — суглобик; кістка (ноги)
глбороднтельныин — народжений з тьми
глюмнти — забавлятися, насміхатися; турбуватися
глюмж — жарт, насмішка

- глаждти** — дивитися; глядіти
глубокъ, глубокын — глибокий
гнести — давити, пригнічувати
гнон — гній, гноївка
гноунгти — гидувати; поганити
гноуынъ, гноуынын — гидкий, паскудний
гноушати — нехтувати, знищувати
гнысь, гнесъ — злочин; злоба; нечисть, бруд
гобино — багатство; надлишок плодів
гоб(ъ)зни, гобезни — врожай, достаток
гоб(ъ)зъ — щедрий на плоди, урожайний
гоб(ъ)зити — вродити рясно, дозріти
говорити — шуміти; голосно говорити
говоръ — крик, шум; чутка; гомін
говѣти — постити(ся), говіти
говѣнъ — шанований, поважаний
говадо — велика рогата худоба; бик
- говаждни** — воловий, коров'ячий
говаждда жина — батіг (для худоби)
година — відповідна пора; час; година; пора року
годъ — пора, час
годѣ быти — подобатися, догодити
голгода, гол(ъ)гота, голгофа — Голгофа
голзть, голотъ — лід, ожеледь
гонезижти — врятуватися, позбутись чогось
гоноэнти — визволяти, рятувати; зціляти
гонѣти — бути достатнім, вистачати
горазынъ — здібний
горе — біль, печаль; вигук «ох!»
горница — гірська країна, місцевість
городицнын — вкрадений з гори, заблуканий
горынъ — гірський
горюшынъ, горюшынъ, горюшъчинъ, горюшничнын — гірчицний
гор(ъ)ше — гірше

- горъкочадың** — від якого йде їдкий дим
- горѣ** — нагорі, вверх
- гор(ь)цѣ** — гірко
- горъка, гор(ь)кын** — гіркий
- господа** — готель, заїжджий двір; садиба
- господь** — Бог; господар, пан
- госпожда** — господина, пані
- господинъ** — господар, пан
- господынні** — пані
- гостинница** — заїжджий двір, заїзд
- гостинъць** — гостинець, шлях
- гост(ь)никъ** — господар заїджного двору
- грабленіе** — грабіж
- градъ** — місто; парк; сад; град, градобій
- градити** — будувати, споруджувати
- градъцъ** — містечко; садок; город
- гракати, гракатъ** — каркати
- гражданнъ** — житель міста
- гранъ** — вірш, стих
- грести, грети** — гребти, веслувати
- гривна** — золота або срібна нашийна прикраса
- гробъ** — яма; могила
- гробля** — гребля, рів
- гроздъ** — виноград; гроно винограду
- грюхотати** — голосно смія-тися
- грудъ, грудын** — гордий
- грудынні, грудынга** — гордість
- грулица, горлица** — горлиця
- груличинъ** — горличеня, пташеня (голубеня)
- гремѣти, гремѣти** — гри-міти
- гринило, горнило** — кузня; розпалена піч
- гринчаръ, горничаръ** — гон-чар
- грестъ, горестъ** — жменя
- гортанъ, гортанъ** — гортань
- грызижти, грысти** — гризти
- грѣбенштѣ, грѣнщѣ, гробы-щѣ** — могила; могильний склеп; домовина; кладовище
- грады** — грядущий
- грасти** — іти; прийти; наближатися

г҃жжати — опускати, занурювати

г҃жисткъ — важкий, жорстокий

гѹднити — насміхатися; злословити

гѹгнивъин — гугнявий, недорікуватий

г(z)нати — гнати, переслідувати

гыбати — гнути; гинути

гы(б)ижти — гинути

гыбель, гибелъ — загибель, втрата

гызда — розкіш; прикраси

гжба — губка

гжили — гуслі; арфа; цитра

гжити — грати на гусялях

гжотъ, гжитъин — густий

д

да (спол.) — хай, нехай; щоб

да аще (спол.) — якщо ж

давити — душити, тиснути

даже (присл.) — доки, поки

дажъ (спол.) — щоб

дальматника — дияконська риза з шовкової матерії з короткими рукавами

дарованіє — дарунок

датель — той, що дає

дати — давати

движити — рухати; спонукати; турбувати

движаніє — рух; хвилювання

дверинца — сторожиха

двор(ъ)никъ — воротар, сторож на воротах

дебелити — робити товстим

дебелын — товстий, дебелий

дебельство — повнота

демонъ — злий дух, біс, демон

денинца — рання зоря

день дне — з дня на день

десити — застати; знайти; зустріти

десна — ясна

деснинца — права рука; **деснѹ ржкоу** — по правиці

десна, десьнын — правий

дес(ъ)нѣ — направо

десантнѣды — десять разів

десантнна — десята частина

дійволъ — диявол; загальна назва всіх злих духів (бісів)

- днаконъ** — диякон
днвенъ — могутній, сильний
днвнн — дикий
днвнти сѧ — дивуватися
днвнство — диво, чудо
дндрагма — перетинка, плівка
дндрахма — дрібна монета
днна — хтось
дннарь — срібна римська монета
днскосъ — з гр. — золота тарілочка для Служби Божої
длань — долоня
длгота, долгота — довгота
длгъ, долгъ — борг
длгъ, долгн — довгий
длжнти, должнти — продовжувати
длжникъ, должникъ — боржник
длы, р. в. длзве — бочка
добрлати — панувати
добль — доблесний, відважний, хоробрий; мужній; сильний
добро — добре, гарно
доброгласныи — милозвучний
доброговеннє — благоговіння, страх
- добродѣтель** — чеснота
доброта — краса
добрѣти — вистачати; задовольняти
довольнъ — достатній; великий
доколъ — витрати, витрачені кошти
добрѣши — докинути
догаднти — досадити; скривдити
догматъ — догмат
донжде — доти
донти — годувати грудьми
доколѣ — як довго, доки, до якого часу
долѹ — вниз
домовнти — господар, глава дому
доналиже — доки
дон(ъ)дѣже — до того часу, поки
доруномъ — тріумфально несений на списках
досада — прикрість
досаднти, досаждати — завдати кривди, образити, зневажити
доснти — знайти, зустріти

достоннъ — гідний, достой-
ний, належний

достонтъ (безособ.) — нале-
жить, слід

достоїннє — спадок, дозво-
лено

достојти — чекати, зберіга-
тися (до часу)

дотолѣ — до того часу

дохытити — схопити

дохаторъ — подушка

драга — долина

драгъ, драгын — дорогий

драка — опір; боротьба; зма-
гання

драти — рвати, роздирати,
шматувати

древле, древле — раніше, в
давнину, колись

дрождна, дрожднє — дріжд-
жі

друга — подруга; інша

дроуго -нци (присл.) — інко-
ли; іншим разом

дроугонде (присл.) — в іншо-
му місці

дроужина — товариш, супут-
ник; співробітник; дружина
(військо, загін)

дргатати — тримтіти, дри-
жати

**дряжати, држати, держа-
ти** — володіти, тримати

дрязати, дерзати — дерза-
ти, не падати духом; відвав-
житися, сміти

**дрязгть, дрязгть, дер-
згть** — сміливість

дрязомж(ъ)акы — муж-
ньо

дреколь, дреколь, дреколь —
кий, спис

дрекводѣла — тесля

древенъ — деревний

дрѣти — дерти, рвати; гра-
бувати

дрежд(ъ)инн — лісистий

дрѣзга — гай, ліс; кущі

дреселнє — впертість, сва-
вільність

дреселъ — сумний, зажуре-
ний; понурій, темний

држльство — смуток, жур-
ба

држъ — кий, дрюк, ломака

древныи — лісовий

дрхъ — дух; життєва сила;
вітер

дрхъ пророческъ — дар про-
роцтва

дрхъ бренъ — сильний ві-
тер, вихор

дъбръ, дѣбръ — нетрі, хащі;
 байрак, яруга
 д(з)вакраты — двічі
 д(з)вакъ — пара
 д(з)важ(ь)ды, двашти —
 двічі
 д(з)воякъ — двоякий
 дъньсь, д(ь)несъ — сьогодні
 дзхновенне — зітхання
 дзхижти — зітхнути
 д(з)щи, р. в. дщерє — дочка
 дщи єшна — Єрусалим
 даштица — дощечка
 дѣ, ндѣ — де
 дѣдънз — дідівський
 дѣлатель — хлібороб
 дѣльма (спол.) — задля;
 внаслідок
 дѣлз — частина
 дѣла — для
 дѣти — діти
 дѣти² — класти; розпоряд-
 жатися; говорити
 дѣтиць — дитятко
 дѣтѣль — справа
 дѣлати — робити, діяти
 джгз — сила
 джижти, джти — дмухну-
 ти, дути

Є, є

єво (вигук) — ось!
 єга (спол.) — коли
 єгда (спол.) — коли; як; щоб
 не; якби не; щоб ні; невже?
 хіба?
 єгиптз — Єгипет
 єда, єда (спол.) — хіба що;
 невже; щоб ні
 єдемз — рай, вічне щастя
 єдиниче — ще раз
 єдинде — в одному місці
 єдиномъдритковати — бути
 згідним
 єдинородз — єдиний, самот-
 ній
 єдинственныи — відокремле-
 ний, самітній
 єдинз, єдинз — один
 єдиноиж (присл.) — одного
 разу
 єдночадз — одинак
 єд(з)ва — тільки що, ледь,
 щойно
 єже, єже (займ.) — котре,
 яке
 єзеро — озеро
 єктенїа — з гр. «протяж-
 ність» — протяжна молитва

з різними прошеннями, на яку відповідає хор

єле, еле — ледве; тільки-но, щойно

елен — елей; олія; мастило

елень — олень

елніжди — стільки разів

елнко — скільки

елнкъ — який, наскільки великий

елннъ — грек, еллін

ель — постільки, остільки

елькраты — скільки разів

ельма — наскільки; коли як

ельми — не стільки, скільки...

ельхъ — вільха

елѣ — майже

еманніе — жнива

емати — брати

епендитъ — сорочка; церковний одяг; плащ

епистали — послання, лист

епиграфія — епітафія, надгробний напис

ера — половина; бур'ян

ереось — веселка

ересь — з гр. — наука, секта

еретикъ — той, хто не визнає справжньої науки Церкви

єрихъ, нєрихонъ — місто Срихон

єршдія — журавель, лелека

єсе (вигук) — ось!

єсенъ — осінь

єси (ствердж. частка) — напевно, так, правильно, дійсно

єслугнісмено віно — вино, змішане з мирою, гірке

єстества чинъ — природний порядок речей

єстественныи — природний

єстество — природа

єтеръ, єтеръ — хтось, якийсь, деякий

єхнад(ъ)на — отруйна змія

єще, єще, єште — ще; понад то, до цього часу

ешта — хай

евхологій — требник

Ж

жаба — жаба

жадати, жаждати — бажати

жадостъ — старанність, завзяття, ретельність

жаль (жін. рід) — горе, печаль; могила, гробниця

- жарж** — спека; задуха
желе́во — смуток
желы, род. в. **желе́ве** — черепаха
желѣнніе, **жела** — печаль, плач
желѣтн, **желатн** — плакати, побиватися; жадати, хотіти
жена — жінка, дружина
женинні — жінчин
женитва — одруження
жены́ство — жіночість
жестокосердіє — лютъ, дикість
жестокз — впертий, суворий, грубий
жештн, **же́гж** — палити, пекти
живоногны — життєдайний
животно — звірина
животынз, **животнын** — життєвий
животз — життя; живіт (част. тіла)
жилнще — оселя; намет; житло
жите́нскын — світський, тимчасовий
жите́нні — житель
жите́льство — товариство; суспільство; людський рід
- житница** — склад; комора; житниця
жито — їжа, хліб
жльдьба — пеня штрафу, покарання
жласти, **жльости** — платити штраф
жлачъ, **жолчъ** — жовч; гірке життя
жрьдъ, **жердъ** — жердина, палиця
жрьт(з)ва, **жертва** — жертва, жертвоприношення
жрънзы, **жрънчи**, **жернова** — жорна
жръбн — жереб; доля
жръбъцъ, **жръбка** — лоша
жрътн1 — приносити жертву
жрътн2 — їсти, ковтати
жюпелз, **жюпелз** — сірка (палаюча)
жюпельнын — сірчаний
жюпинште — могила, гробниця
жъзлз, **жезлз** — палка, посох, прут
жъръцъ, **жрецъ** — жрець
жльдьна — спраглий
жлаждатн — жадати, відчувати спрагу, хотіти пити

жатвінъ — жнивний

жатель — жнець

жатні, ж(ь)нж — жати

жатні2, ж(ь)мж — тиснути

жатніє — жнива

З

збіздити — свистіти

злакъ — трава, зелень, зело

злоба — злість

злодѣнъ — злочинець

злюстрідити — терпіти муки

змій — левіафан; кіт; змій

зфло, зфльнѣ — дуже, надто, занадто

до **зфла** — до краю

З

за (спол.) — замість, взамін; через; для

залл(з)кати — зголодніти

запа — надія

зблазнити **зя** — помилитися

зблажнені — помилковий

забро — стіна, забороло

зброздити — запрягти, зв'язати

заб(з)дѣнніє — стан неспання

заб(з)дѣти — не спати

завада — перешкода, завада

завіда — заздрість; заздрісник

загинти — загорнути, покрити

закора — замок, засув на дверях

закоригти — замкнути

закръгати — повернати

закрѣз — вихор, буря

закѣтъ — договір; наказ; завіт; заповіт

заградити — закрити

задн — позаду

задоснити — осягнути

задѣти — змусити

зажешти — запалити

зазоръ — догана, ганьба, осуд; підтримка

зазирѣти, зазирати — осуджувати, ганьбити, докоряті; обурюватися

занмодавець — лихвар

занмъ — позичка (комусь)

занместовати — присвоїти, взяти

заклати — заколоти

- Заклатель** — вбивця
- Закленити** — закривати на ключ
- Заклепи** — засувки на воротях
- Законникъ** — те ж саме, що й **законодавчитель**
- Законодавчитель** — знавець законів або священик
- Законъ** — закон; право, звичай
- Замазъ** — небезпека
- Замогорѣти сѧ** — постарітися
- Замкнити** — зачинити, замкнути
- Замждити** — забаритися
- Зане, занєже** (спол.) — бо, тому що
- Западъ** — захід (сонця)
- Запечатлѣти** — ствердити
- Запинатель** — звідник
- Заповѣдь** — заповідь, доручення, наказ
- Запома** — застібка
- Запретити, запрещж, Запрещиши** — заборонити; заклинати
- Запрещеніе** — погроза; кара
- Запустѣниe** — спустошення; безлад
- Заплати, запиноти; запина-ти** — перешкодити, пошкодити; наставити пастку; потрапити в пастку
- Зарана** — рано-вранці
- Засѣд(ъ)никъ** — наклепник
- Засточати** — докучати, мучити
- Застѣжати, застѣженіи** — застуپитися за когось
- Зашутити** — бити
- Заштра** — зранку
- Зачало** — початок; вступ (у Новому Завіті)
- Зачати** — зачати
- Зацищати** — обороняти
- Захити** — позичити
- Званіe** — клич; покликання
- Звашти** — гавкати
- Зданіe** — будівля
- Зелне** — рослина, зілля
- Земля** — земля
- Земльни, земльни** — земний, світський
- Земельска** — земний
- Зиждати** — створити
- Зиждитель** — Творець
- Зизанне** — бур'ян; полова
- Зинжити** — роззвявити рот

Златникъ, Златница — золота монета, золотий

Злочъ — див. **жлачъ**

Злачынъ, Злачныи — зелений; свіжий; квітучий

Знамъ — відомий, знайомий

Знаменати — означати, вказувати; зафіксувати

Знаменне — знак, прикмета, знамення; чудо

Знон — спека

Зракъ — вид, образ, видіння

Зрено, Зерно — зерно

Зрьцало, Зерцало — дзеркало

Зрьштии — зрячий

З(ь)дати — будувати, споруджувати

Зъдъ, Зло — дах; стіна; житло

Зад(z)чин — зодчий, будівник

Злъ, Злыи — злий, поганий

З(z)лѣ, ѧлѣ (присл.) — погано

Зъль (жін. рід) — зло, мерзота, порок, погань

З(z)мѣрна — смирна, пахуча олія

З(ь)рѣти — бачити, дивитися

Зыбати — хитати

Зѣло — дуже; занадто

Зѣница — зіниця

Зѣбати, Зѣбнити — рости, сходити; родити

Зѣти — мерзнути, замерзнути

H

и (спол.) — i

и — знах. в. займенника чол. роду **и(же)**

ибо — бо, навіть

игемонъ, гемонъ — начальник області в Римській імперії, намісник

иго — ярмо

играти — веселитися

игоуменъ — ігумен, наставник чоловічого монастиря

иде, идеже — де, коли; адже, адже ж; справді; хоча; тому що

иерен — священик

иждеконънъ, иждеконныи — стародавній (споконвічний), первинний

иждешти — спалити

іжданеніє — втрата, видаток
іждити — витратити; утримувати; пережити
іждитнє, іжитнє — витрати на прожиття; видатки
іждати — витискати
иже — який, котрий; так що, тому що
ижити — прожити, розтрињкати
ізбавити — звільнити
ізбесідовати — викладати, розповідати
ізбити — побити, убити
ізбывати — мати в надлишку, достатку; звільнитися від чогось; забувати когось; ухилятися
ізбеїти — врятувати(ся), звільнити(ся)
ізбеїтка, ізбеїток — надлишок, зайвина; статок
ізбеїтнє — вихід, уникнення (чогось)
ізб(ъ)рати — вибирати
ізвести — вивести, привести на світ (дітей); дати зійти (рослині)
ізблекати — витягати
ізвинду — зовні
ізводити — виводити

ізволеніє — воля, бажання; вибір
ізворз — джерело
ізврѣшти, ізврешти; ізвергнѣти — скинути, викинути
ізвѣстно — докладно, точно
ізвѣстно держати — берегти; пам'ятати
ізвѣщати із — повідомляти, говорити; утвержувати, стверджувати
ізвопрошити, ізвопрошити — розпитувати
ізгнати — вигнати; переслідувати
ізгыбати — гинути, загибати; зникати
іздати, іздати — віддати, утримати
іздрѣшеніє — відпущення; визволення
іза(з)хижти — померти
іздѣвати із — насміхатися
іззобати — з'їсти
ізити, ізлѣсти — вийти
ізлаzz — вихід
ізлиха (присл.) — голосно; ще більше
ізмрѣти — вимерти

- ізмъждати, ізмождати** — вимучувати, виснажувати, знесилювати
- ізнемоцн** — знемогти, втратити силу
- ізница** (присл.) — грізно (говорити); косо (дивитися)
- ізносити** — виносити; плодити
- ізижтрыждов** — зісередини
- ізотрочини** — з дитинства
- ізрадитковати** — відважуватись
- ізрадынъ, ізрадныи** — надзвичайний, особливий; добрий
- ізрадъ** — дуже, навіть
- ізг⁸спленіє** — божевілля, захоплення
- із⁸прашати** — випробовувати
- із⁸йтн** — роззутися, зняти взуття
- із⁸мленіє** — здивування, жах
- із⁸мѣвати** — не розуміти, не йняти віри, дивуватися
- ізыскати** — знайти
- ізыскати я** — бути вина-городженим
- із'єньшин** — той, що покинувся
- із'єсти** — з'їсти
- із'яти** — вийняти
- ізащтесксовати** — перевищувати
- ізащтныи** — чудовий
- ікономъ** — образ; зображення
- ікономъ** — економ, управитель
- ікона** — церковна пісня, що прославляє святого або празник
- іли** — або, чи
- іманіє** — грабунок; вимагання; збір урожаю, жнива
- іматнєма** — верхній одяг
- імати** — брати; захоплювати, ловити
- імѣнне** — маєток, добро; спадщина
- імѣтн** — мати
- ім(з)же, ім(ъ)же** — тому що, внаслідок чого
- інако** — інакше, по-іншому
- індиктъ** — з лат. *indicto* — «податок» — проміжок в 15 років. Стільки тривала військова служба за цісаря Константина, і на кожен рік

визначався податок на утримання вояків

и́ндоу́ш(ъ)но — одностайно; охоче; ревно

и́нокостъ — чужа сторона; край

и́нокъ — чернець

и́ноплеменникъ — чужинець

и́норѣчънѣ (присл.) — в переносному значенні (говорити), алегорично

и́ночъстъ, и́ночестъ — самотність

и́ночадъ (іменник) — єдинородний; одинак

и́ночадын (прикм.) — єдинородний

и́нъ, и́нын — інший, один з, якийсь

и́ногда, и́ногда — колись, де-коли

и́н(ъ)де, и́нжн(ъ)де — в іншому місці

и́нждоу, и́нждѣ — іншим шляхом, деінде

и́подромъ, и́подрома — місце кінських перегонів

и́покрітъ — лицемір (див. літеру *v*)

и́постась — лик; істота (див. літеру *v*)

и́рмологій — богослужбова книга, в якій вміщені всі ірмоси та інші співи з нотами

и́рмоз — з гр. «зв'язок» — церковний гімн, перший з тропарів

и́скати — шукати

и́складати — викладати

и́склати — сколоти, заколоти

и́кони — зі самого початку, початково

и́кональ, и́кональнин — той, що існує з початку

и́кональчавати — наповнювати по вінця; вчинити, довершити

и́скрь — поблизу

и́скрьнин, и́скренній — близній, близький

и́скоушенти — випробувати, спокусити

и́скоушеннин — вправний

и́скоуство — вмілість, мистецтво (штука)

и́скоуся — спроба

и́скоушеніе — спокуса, спроба

и́спитаніе — харчування

и́спланити, исполнити — виконати

и́сплѣти — виполоти, вибрата

- неплнненіє, неполненіє** — повнота; зміст, наповнення; достаток
- неполненіє Церкве** — ціла Церква
- наповѣдати** — визнавати, прославляти
- наповѣдь** — віросповідання
- неполинз** — велетень
- направляти** — випрямити; спрямувати; укріпити
- напразднити** — знищити
- напразнити** — звільнити
- напроврѣшти** — перевернути, перекинути; відкинути
- напръ** — вгору
- напръва, непрѣва** — спочатку, спершу
- неставити** — виснажити
- нестесѣ** — боки, бедра
- нестеши** — витекти, стекти
- нестина** — правда, істина
- нестирати** — вимушувати, розтирати
- нестовністї, нестовз, ністї** — істинний, справжній, вірний
- нестовоє** (присл.) — по-справжньому
- несто(п)ижти** — потонути
- нестоптати** — товкти, топтати
- несточити** — вилити
- несточникъ** — джерело
- нестрѣгнити, несторгнити** — вирвати, викорчувати
- нестрати** — погубити; знищити
- нестоуканъ** — ідол
- нестын** — той самий, відомий, дійсний, цей
- нестѣленіе** — зцілення
- неста зати** — вимагати, розпитувати, брати
- нестакнити** — схуднути, виснажитися; спливати; усихати
- ніжнити** — висипати, вилити
- нсходати** — випросити
- нсходити** — виходити
- нходиши** — джерело, потік; прохід; шлях; розпуття, роздоріжжя
- нходз** — кінець; агонія; Вихід (2-га Книга Мойсея)
- нхытнити, нхнитнити** — виривати, викидати, викрачати
- нцѣлнити, нцѣлнити** — вилікувати, зцілити

исхижти, исохижти — висохнути
исипати — висипати
исіцін — висікти, побити
ислакижти — висохнути
исжичти — висушити, висмоктати
ити — йти
ицистти — вирахувати, переврахувати
ицистгити — очистити
иштазати — щезати
иштарбва — з черева, з живота
ищацнє — породження

K

кадити — запалювати, розкурювати ладан
кабы — якби, начебто
кадъ — діжка; міра сипучих тіл
каїкенкз — євнух
казаннє — виховання; навчання; повідомлення; переконання
казатель — учитель, наставник; проповідник
казати — казати, говорити;

наказувати, повчати; спотворити, каструвати
казнь — кара
како — як, яким чином; невже; якось
каковъ (займ.) — який, якийсь
какъ, какын (займ.) — який, якийсь
камата — процент, лихва
каменьнз — кам'янистий
камо — куди
камы, камене — камінь, скеля
камыкъ — камінь
кам'янъ, каманын — кам'яний
канона — церковне правило
канжти — канути
капище — ідол, кумир; жертвовник, храм; капище — язичеський храм
капъ — образ, зображення
корвана, корвана — церковна скарбниця; скринька
корванз — дар, присвячений Богові
кати — щоденно
каталасна — з гр. — ірмоси, якими закінчується пісня канона

катапетгама, катапетгазма — з гр. — завіса (храму)

кашица — каша

кагазнь — каяття

калати, класти — докоряти, ганити; сповідати

калатися — каятися, розкаюватися

кадїма — частина Псалтиря

квас — закваска

келія — келія

келарь — монах

кентжрониз, центжрониз — римський сотник

кесаровз — кесарів

кесарь — кесар, римський імператор

кивотъ — скриня з цінного дерева; кивот

князъ — податок

книфти — текти; **книфти млякомъ и медомъ** — бути щедрим на різні плоди

киченіе — гордість, пиха

клида — колода

кладаъзъ — колодязь

кола — колос

калатити ся — калатати

клати — колоти

класти — класти

клекетарь — наклепник, донощик

клебрѣтъ — товариш по рабству, співпрацівник

клепти — обмовляти, чинити наклеп, обвинувачувати

клеч(ъ)тати — видавати сильний звук; подавати голос

кликновеніе — вигук

кликніжти — покликати, гукнути

клиросъ — нижчий клір (співці, читці); місце для співців у церкві, крилос

клицати — вигукувати

клокотъ — стук, шум, гуркіт

кльчътати — плескати, (клацати)

клѣть — комірка, житло; кімната

клѣтъ(ъ)ка — кліточка

клѣщити — утискати, притиснити

клисъ — маленька тваринка; лошатко

ключимъ, ключмын — вигідний, відповідний, придатний

ключинти — трапитись
клята — присяга; прокляття
клати, клати — про-
 клинати, клясти
клачати — кланятися; ста-
 вати на коліна
кобъ — чаклунство, во-
 рожіння
ковъ — злий намір, хитрощі
ковчегъ — корабель; ящик;
 ковчег
ковчежъцъ, ковчежецъ —
 скринька; ковчег
кодран(ъ)ти — дрібна мідна
 монета
коз(ъ)лишть, коз(ъ)ла —
 цапок, козеня
козлоглаваніє — бенкет,
 гулянка
кокотъ — півень
кола — повозка
колицо — кутя
колиж(ъ)до — коли; коли-
 небудь; якщо; скільки; не-
 відмінюваний прикметник,
 який вживався при віднос-
 них займенниках та займен-
 никових прислівниках у
 значенні «б не». Наприклад:
ниже колиждо — хто б не...
ідеїже колиждо — де б не...

колинка — наскільки вели-
 кий; котрий
колико — скільки
коль — скільки, наскільки, в
 якій мірі, як
кольма — наскільки; на
 скільки? у скільки разів
 більше?
кольми паче — тим більше
коль краты — в скільки ра-
 зів більше
коло — круг, колесо
колено — плем'я, поколін-
 ня; коліно
комісъ — сановник, граф
комітъ — край, межа, кі-
 нець
кондакъ — з гр. «короткий» і
 «будиночок» — коротка піс-
 ня на честь празника чи
 святого
коньцъ, конецъ — кінець
въ конецъ, до коньца —
 цілком, повністю
конъ — початок; край, межа;
 кінець
кон(ъ)чавати — кінчати
конникъ — вершник; візник
коногъ — казан, горщик
кончинна — кінець життя

коңыңын, коңынын — кін-
цевий, остаточный, крайний
коңч(ь)нѣ, коңечнѣ —
нарешти, накінець
копачь — виноградар
корабиць — кораблик, човен
користь — здобич, трофеи
корз — кор (одиница міри
зерна)
кор(ь)ба — біда, нещастя
корыстъ — військова здобич
корл — корінь
косенъ — покладений навс-
кіс
косынъ, косенъ — повільний
коснѣнїе — спізнення
коснѹтнѧ — доторкнути-
ся; умертвiti
котора, котера — супереч-
ка, сварка
которати сѧ — сваритися;
гніватися, сердитися
коториын — спірний; свар-
ливий
которичъ — сперечальник
кот(з)ба — якір
которын, котерын — який,
котрий, якийсь
котыга — верхній одяг; со-
рочка

кошъ, кошынца — кошик,
кіш
кощѹнство — базікання,
блюзнірство
крава — корова
крада — вогнище, вогонь,
піч; жертвовник
крадокоднти — викрадати;
обдурювати
краеградїе — твердиня
крайж(ь)да, крадъба — кра-
діжка
кран — межа, берег, край
крамома — бунт, повстання
народу
краннєво мѣсто — лобне
місце, місце страти; Голго-
фа
крайнти — прикрашати
крайнти сѧ — гордитися,
хвалитися, пишатися
красиынъ, краснын — гарний,
прекрасний
крайтель — деркач (пташка)
красты — короста
крати — крик, зойк
кратъ, краты, краты — раз
кратка, краткин — корот-
кий
кривъ — несправедливий,

неправий, помилковий, поганий	къръстнанъ — християнин
кринна — криниця	кожчин — коваль
кринъ — лілія	корчъма, корчма — корчма; міцний напій
кричава — крик	крыштати; крестити — хрестити
кровъ — дах, дім; скарбниця; комора	крыштение, крещенне — хрещення
кромѣ — з, поза, без; геть	крывенъ — (по)критий
кромѣ — далеко, геть	крыти — покривати
кромѣшънъ, кромѣш(ъ)-тънъ, кромѣшныи — зовнішній	крепость — сила, міць; укріплене місто
кругокъ — лагідний, смиренний	крепка, крѣпакъ, крѣпкии — міцний
кругостръ — смирення, упокорення	кгниторъ — з гр. — фундатор церкви
кругацѣ — смиленно	коудь — бажання, воля
кроупница — крихта	коумиръ — ідол
кровоточивъ, кровоточивъ — кровоточивий	коуплъ — торг
кровоядивъ, кровоядивъ — кровопивця	коупліж дѣлати — торгувати
коръма, корма — корма (човна)	коупнородныи — з того самого роду, одноплемінник
кормило, кормило — руль, весло	коупно — разом, одночасно
кормъчин, кормчин — керманич, провідник; капітан корабля	коупъцъ, коупецъ — купець
кормливати, кормливати — торгувати в корчмі	коупъ — разом, в тому ж місці, водночас
	коурз ¹ — півень
	коурз ² — господар, цар
	коутгодни — варта, сторожа

кутніа, кутніа — кутя
 кутнік — той, що живе
 в колибі, хатинці
 к(з)гда, когда — коли
 к(з)де — де
 кождо — кожен
 казнь, кознь — підступність, хитрість; лукавство, лицемірство
 кын, қын — котрий
 к(з)ннгы — книга, книги;
 Святе Письмо; грамота;
 послання; буква; лист
 к(з)ннж(ъ)ник — знавець
 закону, книжник; переписувач книг
 к(з)ннгчнн — те саме, що
 к(з)ннжыник
 кивати — кивати
 козновати, козновати —
 інтригувати
 козньник — винуватець
 кинбети, қыннти, коснбети —
 зволікати, затримуватися
 кыка — вершина, випуклість; волосся
 кждж — куди
 кжпина — купина; терновий
 кущ
 кжпель — купальня, місце
 для плавання, купіль

кжшта — шатро, намет,
 хижка
 кжштие — помешкання,
 дім
 кумвалз вогланцаніа —
 гучний кимвал
 күрө еленсонз — з гр. — Господи, помилуй

Л

лагода — зручність
 лагодити — погоджуватись,
 потурати
 лади, ладиин — човен
 ладица, ладици — човник
 ладити — мирити; жити у
 злагоді
 лаганнє — крик; інтрига; за-
 сідка
 лагати — підстерігати, ви-
 стежувати; гавкати
 лакати — те саме, що
 ал(з)кати
 лакомза — жадібний, скуча-
 пий; спраглий, ненажерли-
 вий
 лакомство — захланість
 лакатз — лікоть; лікоть як
 міра довжини
 лампада — світильник

ланніта — щока, щелепа
лапы — знову, вдруге
лапъ — знову; просто, пря-
мо; необачно, зопалу
ласканіє — підлабузництво
латель — той, що підстे-
рігає в засідці
ле, лѣ (частка) — ледве
левентъ — помічник свяще-
ника, церковний служитель
легіонъ1 — легіон — війсь-
ковий загін у римлян кіль-
кістю 6 тис. чоловік
легенна2 — числівник, 100
тисяч
ленгнинъ, лентнонъ — з гр. —
рушник
лещдръ — мільйон
лепта, лѣпта — дрібна мід-
на монета
лешти — лягти
ли — або; чи
либра — майно, гроші
лива, ливъ — полудень; пів-
денно-західний вітер; пів-
денно-західна сторона
ливанъ, луванъ1 — ладан,
запашна смола
ливанъ2 — захід
ликы, ликъ — хор, група осіб,

які співають і танцюють; ве-
селощі, танці, зібрання. **ли-
коєттаніє** — хоровод, хор
ликовати — веселитися,
скакати з радощів
лисъ — лисиця, лис; шакал
личти лисовомъ бѣджъта —
стануть здобиччю шакалів
литургия — Богослужіння
лихва — прибуток, проценти
лихонмъць, лихонмець —
хабарник, лихвар
лихо — надмірно, занадто
лихъ — зайвий (пор. з укр. —
з лишком); поганий
лиховатьи — позбавляти, за-
бирати
лихованіє — позбавлення
лихонмѣтвніє, лихонмѣтво —
користолюбство; скупість,
лихварство
лицѣ — хором
лишати сѧ — терпіти неста-
ток, бідувати
лише — більше, понад, крім
лишеніє — нестаток
лїтїѧ — всенародне моління
в притворі храму, литія
лїтургїѧ — Літургія (гр. —
служіння, громадська по-
винність)

літгріконз — книга, що містить три Літургії і додаток до них

лідострітонз — кам'яний поміст перед двором римського прокуратора в Єрусалимі, де відбувався суд

лігатн, лігнатн — лити

лобное мѣсто — див. **Кран-нѣво мѣсто**

лоб(з)ватн — ціluвати

ловъ, ловитва — полювання

ловитва рыбъ — риболовля

ловъцъ, ловецъ — рибалка, ловець

ложе — постіль, ліжко

ложесна — лоно матері

лоza — гілка

лозынз — виноградний, лозовий

локатн — хлебтати

лок(з)ва — злива

локы, род. в. локве — калюжа

лоно — груди; надра

на лоно — на коліна

лошъ — поганий, дешевий

лоубънз — пустий

лоуднти — обдурювати, облещувати

лоудостъ — дурість

лонна — з лат. — місяць

лоучатн сѧ, лоучитн (сѧ) — ста(ва)тися, трапитися/траплятися

лоучеварныи — променистий, осяйний

лігатн — брехати

льгота — звільнення, свобода

льгыни — користь, полегшення

льгъкъ, легкыи — легкий

льжа, лжа, ложь — брехня

л(з)живыи — брехливий

лажынз, ложныи — фальшивий

льзатн — лизати

льзи, лъзѣ — можна

льнѣнз — лляний

льститн — обманювати, чинити підступно

льстъ, лестъ — обман, омана, (спокуса)

льстъцъ, лъстецъ, род. в.

лестца — облесник, брехун

льштатн сѧ, лжштатн сѧ — світитися, блищати

лѣгатн — лягати; лежати

лѣностъ — недбалство

лѣностнѣ — недбало
лѣни — лінивий
лѣпота — краса; прикраса;
 в **лѣпотѣ**, по **лѣпотѣ** —
 належно, як слід
лѣпо — гаразд, добре
лѣпѣ — гарний
лѣствица — драбина
лѣсти — лізти, ходити
лѣто — рік
лѣтотасль — брунька; зародок; пагін
лѣть — можна, слід; не
лѣть — неможливо
лѣха — борозна, грядка; ряд
лѣч(ъ)ба — ліки; вилікування, виздоровлення
любо — або
любодѣн — розпусник
любодѣнца — блудниця
любомїннин — жадібний до багатства
любомждрїе — побожне життя, подвиг
любоништн — той, що любить убогих
любопытныи — цікавий
любы, род. в. **любве** — любов, приязнь; злагода, мир; милість

люднє — народ; люди
люднiz — людина, чоловік
люд(ъ)с(ъ)къ, людъскын — людський, народний
лютнна — шорсткість, нерівність (про поверхню)
лютнти — лютувати
люто — суворість; щось важке
лютз — суворий, страшний
лютѣ — люто, жорстоко
ладвїл — бедро, стегно, м'язи попереку
лажла — квочка
лақатн, лацатн — розставляти рибальські сіті, невід, ловити
лаштн — згинати, напинати, натягувати
лаща — сочевиця
лакка1 — лукавство, підступність, хитрість
лакка2 — затока, берег
лакавъ — лукавий, підступний, лихий
лакавнз — звивистий; поганий, підступний
лжчинти — розлучати, відділяти

М

малица — мала частина

мало — небагато часу

маловѣръ — маловірний

малолѣтънъ, малолѣтныи — тимчасовий; молодий

маломогъ — хворий

маломошть — бідняк, жебрак; немічний, хворий

малы (присл.) — мало

малѣ — ледве, мало

по **малѣ** — невдовзі; ненадовго

мамона — багатство; Мамона (божок багатства)

манастыръ — монастир

манїе, мановенїе — давання знаку (головою); згода

манжти — манити (рукою)

маслинна — маслинове дерево

масгнтын — жирний, соковитий

масть — мазь, мастило; колір, якість

матер(ъ)ство — материнство

матиzmъ — одяг

матиti — давати знак

мгла — мряка, туман

мгновенїе — мить

межда — межа; відстань, проміжок

междоу — між, серед

междоу тобою — взаємно

междоу симъ — між тим

медленноязичныи — заїка

метарин — високий

метати — кидати

мигливъ, мигливыи — рухливий, жвавий

миловать — милувати, жаліти, виявляти милість

мили — жалюгідний; милий, дорогий

милосрьдъ, милосрьдънъ, милосердныи — милосердний

милостивъ — милосердний, ласкавий

милостъ — милість, співчуття, милосердя

милосрьдовати, милосрьдовати — виявляти милосердя, співчуття

милостыни — милостиня, милосердя, дар; милість

милотъ — одяг з овичної шкіри

мимонти — проходити мимо, пройти, зникнути
мимограсти — проходити, проїджати
мимонести — нести мимо
мимоходити — проходити мимо, обходить
минея — Мінея — книга, що містить служби за порядком церковного календаря
минути — минути, пройти
міродержець — володар світу
мир — мир, спокій, тиша; світ, Всесвіт; договір
мирънъ — мирський
миса — таріль, чаша
младъ — молодий
младѣньшъ — немовля
млати, млѣти — молоти
млатъ — молот
млѣба, молва — поговір, розмова; шум, крик
мльвити, молвити — шуміти
млѣнин, молнин, молнія — блискавка
мльчати, млѣчати, молчати — мовчати
млѣсти — доїти

млѣти, меліж — молоти
минхъ — монах
минишица — монашка
многовѣштанинъ — красномовний
многонжде — в багатьох місцях
многообразнѣ — різноманітно, розмаїто
многочѣстьнъ, многочестныи — дорогоцінний
многогаднє — ненажерливість
множыство — безліч; велика кількість
мовъ — лазня
могыла — могила, курган
можданъ — наповнений мозком; товстий
мокнжти — мокнути
молити — просити
молитва — молитва, просьба
молитвенникъ — заступник перед Богом; посол
молитвовати — молитися
молниеносецъ — блискавичний (характеристика)
молохъ — язичеський ідол, якому приносили в жертву людей (Бог сонця)

мо ^{ре} — море; озеро; південь	мо ^{удьн} и ^з , мо ^{удны} н — по-
мотнти ^і л — гойдатися, хитатися	вільний
мошти — могти	мо ^{урн} и ^з — негр, ефіоп
мошть — сила, міць	м(ъ)гнжти — мигнути
мош(ъ)на — гаманець, торбина	мъжати — мружити (очі)
мош(ъ)никъ — шахрай	м(ъ)зда — винагорода, платня, гроші
мравни — мурашки	м(ъ)здонмѣцъ — митник, збирач податків
мразъ — мороз	м(ъ)здынцил — те саме, що
мракъ — темрява, морок; буря	мнгнцица
мраморн ^з , мраморнын — мармуровий	м(з)кати — переходити, побратись
мрзижти — мерзнути	м(з)кнжти ^і л — проноситься, проминати
мрзакъ, мрзкын — гидкий, мерзенний	м(з)нась — грецька монета
мрзостъ, мрзостъ — гидота	м(ъ)нин — менший (від <i>малъ</i>), молодший
мрзѣти, мрзѣти — нехавидіти	м(ъ)нити ^і л — зменшува-тися, маліти
мркнжти, мркнугти — меркнути, блянкнути, темніти	м(з)ногострѣпѣнь — важкий, многотрудний, який містить у собі багато прешкод
мртвъ, мртвъ — мертвий	м(з)ножнцемъ, многажды, мног(а)жде, многочлѣ, множидає — нерідко, часто, багато разів
мрѣжа, мрежа — сітка; рибальська снасть; невід	м(ъ)нѣти, мнити — думати, міркувати
мрѣти — вмирати	
мо ^{удн} ти, мжднти — зволікати; вагатися	

- м(ь)стити** — мстити, карати, захищатися від когось
мъстъ, местъ — помста, відплата
мохъ, мохъ — мох
м(з)чати — гнати, кидати; тягнути, трясти
мъчътъ, мачътъ — марево, привід; мрія; загадка
м(ь)ши (від лат. missa) — Служба Божа
м(з)шель — прибуток, користь
м(з)шинца — комар
мысленныи — духовний; розумний
мысленныя очи — очі розуму
мысль — задум; думка
мытарь — збирач податків
мыто — податок, мито, багатство; задоволення
мыт(з)ница — митниця; місце, де збирають мито
мышца — рамено; рука; сила
мѣдница — мідна монета
мѣзѣна — молодший, менший
мѣзѣнъцъ — мізинець
- мѣрило** — вага
мѣстити — містити, вмішувати
мѣсячныи — місячний
мѣстопрѣд(ь)ниe — почесне (чільне) місце
мѣхъ — шкіряний мішок для рідини
маг(з)къ, -ыи — м'який
макнжти — м'якнути
магти — бентежити, бунтувати
матежъ — хвилювання, збентеження; бунт
мѣдръ — мудрий
мѣдрѣ — мудро, розумно
мѣдьни, мѹдьни — невільний
мѣжан — сильний
мѣжатница — заміжня жінка
мѣжъ — мужчина, чоловік
мѣжъ к(з)ниж(ь)на — вечіний
мѣжъ цѣsarъ (цисаревъ) — королівський слуга
мѣка1 — мукá, борошно
мѣка2 — мўка, страждання
мѣтити — хвилювати, турбувати

мұтнын, мұтнын — смутний, тривожний
мішленменецъ — користолюбець
миро — миро, єлей
мурожжаның, муродохновенный — той, що пахне миром

Н

набадти, набогти — колоти, наколоти
наблюдати, наблюдаш, наблюеш — надзирати; наглядати
наб(з)дѣти — застерегти; зберігати; спостерігати
навада — звичка
навадити (на кого), наваждати — намовити, підмовити; обмовити (когось)
наважденіе — наклеп, підбурення
навечернє — надвечір'я (свята)
навыкніжти — навчитися; звикнути
навѣтъ — зрада, підступ
наглашати — оголошувати, проголошувати

нагонити — натякати
надменъ — гордовитий, зарозумілий, пихатий
надѣятн сѧ — надіятися, сподіватися, довіряти
наджти, над(з)мѣ — надути
назданнє мысленное — духовна віднова
наздати — набудувати
назидатель — будівничий
назирати — спостерігати, стежити
назначеніе — позначка, знамення, знак
назнаменати, назнаменовані — позначити, зазначити
назрѣти, назрѣ — провести поглядом
найващє — найбільше
наминикъ — наймит, робітник
нанпаче — тим більше
нантн (на кого, что) — зійти, увійти (на когось, щось)
нантнє — пришестя, зішестя
наказати, наказывати — виховувати, наставляти, навчати

накладати — накладати; вкладати
накладз — лихва, проценти
наковально — ковадло
накръмнти, накормнти — нагодувати
накынжти — накинути, кивнути
налаштн, налацати — на-
тягнути лук
нальзти — зустріти, знайти; добути, придбати; звільнити
наметати — пускати, поси-
ляти, поплисти
намѣра — випадок
намѣрнти — відміряти, на-
міряти
намѣтати — кинути
наникнжти — розглядати,
оглядати
напасть — нещастя; спокуса,
небезпека, лихо
напасти, нападж — впасті,
напасти, кинутись
напастовати — бідувати;
випробовувати
напраснш — несподівано,
раптово
напрошеннє — бажання

напраштн — натягти, напра-
вити
написаннє, написаннє — на-
писане, текст, запис; спи-
сок, напис; заголовок
нап(з)та — найманець; пла-
та, нагорода; оренда; про-
центи, дохід
нарицаемз — званий
нарештн — назвати
нароочнг — відомий, знаме-
нитий, певний
нароочнтын — навмисний;
знатний
насаднти — посадити, виса-
дити, насадити
наслажденїе — насолода
наслїднти, наслїждж — ус-
падковувати
наслїдовати — наслідувати,
бути послідовником когось
наслїдннкз — наслідник,
послідовник
насмертннкз — засуджений
на смерть
наставнкз — вчитель,
наставник
настольнкз — спадкоємець
настоащиn — теперішній
на толицѣ — за стільки

- натроути, натровж, натровешн** — нагодувати
- наоустити, наоуштж, наоустнишн** — вмовити, підмовити
- началохнтростї** — первісна хитрість
- начати** — почати
- начаток** — початок
- нашествї** — напад, наступ
- нижчати** — нюхати, відчува-ти
- найти** — найняти
- навклюз** — капітан корабля
- небесннз, небеснськв, небес-нын** — небесний
- неблаz(енн)ын** — чистий, неосквернений, безгрішний
- неблюдомѣ** (присл.) — без охорони
- небонз** — насправді
- небрѣшти, небреговати, небрѣгж, небрѣжеши** — зневажати, нехтувати
- небештественныйн** — немате-ріальний, безплотний
- небкъсенз** — чужий, непри-четний
- неб(z)зблагодатьнз, неб(z)зблагодѣтьнз** — не-вдячний
- невѣглас** — невіглас
- невѣждество** — невігластво
- невѣста** — молода дівчина, наречена
- негодовати** — сердитися, обурюватися
- недоблемевати** (сл) — вага-тись, бути невпевнений
- недобѣзнїє** — сумнів, ваган-ня
- недѣла** — неділя
- неджънз, неджънин** — хворий
- нежелн, неже, нег(z)ли** — ніж, чи, як
- независтныйн** — щедрий, ба-гатий
- незлобї** — невинність, не-порочність
- ненжданаемын** — невичерп-ний
- нензбѣйтнин** — неминучий
- ненз(а)реченын** — невислов-лений
- ненскѣгенз** — нездатний; не-зручний
- ненскѣграчнам, неневѣст-на** — незаміжня; та, що не знає чоловіка
- ненскѣголобнын** — лагід-ний, незлосливий

неніговъ, -ын — божевільний, шалений

неніговъ бытъ, неніговъ съ дѣятъ — божеволіти, шаленіти

ненігощнмын — невичерпний

некли — щоб

неключнмъ, -ын — непотрібний, непридатний

неложнын — правдивий

нелѣпъ — непристойний; непоказний

ненаказанный — ненавчений, неосвічений

необиновенїе — сміливість, безоглядність

необладанный — незалежний, самостійний

неоскѹднын — щедрий, багатий

неосудженно — неосудно

неоскѫждѣемъ — багатий, невичерпний

нешреченно — невідкладно

неплоды (ім.), род. в. **неплодъ** — бесплідна (жінка)

неподобный — непристойний

непотрѣбнын — непотрібний

неправ(ъ)да — несправедливість

неправъдънъ, неправеднын — несправедливий, неправедний

непразд(ъ)нага, не празд(ъ)-на — вагітна; обтяжена

непразд(ъ)нъ — обтяжений

непраздность — клопіт, труднощі

непреложно — незмінно, без перемін

непреполовити днен — не дожити до половини свого віку

неприязнь — ворожнеча, зло; диявол, лукавий

неприязнинъ, неприязнинънъ, -ын — злий; диявольський

непрѣбрьдомъ — нескінченний

непрѣмѣнънъ — неодмінний

непрѣшть — припущення

неп(ъ)штевати — думати, гадати, міркувати; побоюватися

нераднивъ — недбалий; неуважний

нерожденна — безтурботність, недбальство; зневага, презирство

нагро́гти, нагро́вж, нагро́вши — нагодувати	неві́глас — невіглас
нау́гти, нау́штж, нау́гтиши — вмовити, підмовити	неві́гластво — невігластво
началохнгро́стї — первісна хитрість	неві́ста — молода дівчина, наречена
нача́ти — почати	негодо́вати — сердитися, обурюватися
нача́ток — початок	недо́умевати (ся) — вагатись, бути невпевнений
наше́гвїе — напад, наступ	недо́умінє — сумнів, вагання
на́жхати — нюхати, відчува-ти	неді́ля — неділя
на́яти — найняти	неджънз, неджънїн — хворий
нау́клїр — капітан корабля	нейже, неже, нег(з)ли — ніж, чи, як
небеснїз, небеснїк, небес-нын — небесний	незави́стнын — щедрий, багатий
небла́з(енн)ын — чистий, неосквернений, безгрішний	незло́бїе — невинність, не-порочність
неблюдо́мѣ (присл.) — без охорони	неніжднваемын — невичерпний
небонз — насправді	ненізбы́тнын — неминучий
небрѣшти, небрегова́ти, небрѣгж, небрѣжеши — зневажати, нехтувати	ненз(л)ре́ченын — невисловлений
небештес्�твеннын — нематеріальний, безплотний	ненскѹсенз — нездатний; не-зручний
небкѹсенз — чужий, непричтний	ненскѹгобрачна, неневѣстна — незаміжня; та, що не знає чоловіка
неб(з)зблагодатьнз, неб(з)зблагодѣтьнз — не-вдячний	ненскѹгословнын — лагідний, незлосливий

неніговъ, -ын — божевільний, шалений

неніговъ быти, **неніговъ съ дѣлати** — божеволіти, шаленіти

неніготицныи — невичерпний

некли — щоб

неключимъ, -ын — непотрібний, непридатний

неложныи — правдивий

нелѣпа — непристойний; не показний

ненаказанныи — ненавчений, неосвічений

необиновеніе — сміливість, безоглядність

необладанныи — незалежний, самостійний

неоскѹдныи — щедрий, багатий

неосужденно — неосудно

неоскѫдѣемъ — багатий, невичерпний

нешреченно — невідкладно

неплоды (ім.), род. в. **неплодъ** — бесплідна (жінка)

неподобныи — непристойний

непотрѣбныи — непотрібний

неправ(ъ)да — несправедливість

неправъдьи, **неправедныи** — несправедливий, неправедний

непразд(ъ)нага, **не празд(ъ)-на** — вагітна; обтяженна

непразд(ъ)ни — обтяжений

непраздность — клопіт, труднощі

непреложно — незмінно, без перемін

непреполовити днен — не дожити до половини свого віку

неприязнь — ворожнеча, зло; диявол, лукавий

неприязнини, **неприязнинъи**, -ын — злий; диявольський

непрѣбъдомъ — нескінченний

непрѣмѣнъи — неодмінний

непошть — припущення

неп(ъ)штевати — думати, гадати, міркувати; побоюватися

нерадни — недбалий; неуважний

нерожденига — безтурботність, недбальство; зневага, презирство

- нержкоствчныи** — нерукотворний
- несвѣда, несвѣдъ** — безліч; сто тисяч (те саме, що **легеніз**)
- несстроеніе** — безлад; бунт
- нег(ъ)лѣніе** — безсмертя, вічність, нетління
- не оу** — ще не...
- неудобъ** — складно, тяжко
- недобовогходныи** — недосяжний
- недободержимыи** — невинносимий
- недобство** — прикрість, клопіт
- недмытныи** — непідкупний
- негласныи, неглагоныи** — негармонійний, незлагоджений
- неубож(ъ)но** — небідно
- нечаланіе** — збентеження, розгубленість; відчай
- нечестїе** — безбожність
- нештадынъ** — нещадний, жорстокий
- нейзвѣрз** — недовірливий
- негасыть** — пелікан (птах)
- низвѣшти, низвѣргнѣти** — скинути, знищити
- низвѣсити, низводнти**
(**з**) — спуститися
- низложнти** — подолати, скинути
- низложнтель** — завойовник
- никамо же** — ніяк, зовсім ні
- николи же, николи** — ніколи
- никижти, ницати** — простати, випускати пагони
- ниць** — вниз; ниць
- ничати** — падати навзнак
- ниць, ницин** — бідний, жебрак
- новнти** — поновлювати
- новоросль** — паросток
- ногатъ, ноготъ** — ніготь
- нож(ъ)ница, ножница** — піхви
- носило** — носилки, одр (ложе)
- ноштныи вранъ** — пугач, сова
- ноштніж** — вночі
- нравъ** — вдача; звичай; норов
- ноуднти, нжднти, нжждж** — силкувати, примушувати
- нз, но** — а, але, однак
- нкогда, никогда** — колись, якось, одного разу

нынѣ, нынга, нынѣчоу — нині, зараз, недавно

нынѣштьнь — сьогоднішній, теперішній

ныръ — башта, вежа

нырнштѣ — фундамент будівництва; руїни

ныти, ныж — переносити біль

нѣкѣде — десь, десь там

нѣга, нега — блаженство, знемога, насолода

нѣдра, нѣдро — пазуха; груди; лоно; затока

нѣкѫдз — нікуди

нѣли — мабуть

нѣли не — хіба не

нѣлико — скільки

нѣмъ — німий

нѣмъцъ — людина, яка говорить невиразно або незрозумілою мовою

нѣсмъ, нѣсмо — не є; нема

нѣдъма, ноудъма — силою, насильно

нѣжда — потреба; недоля

нѣждати сѧ — з трудом заробляти

нѣж(д)ын — необхідний, потрібний

Ø, W

обава, обаваніє — чаклунство, обман

обаватель — чародій, ворожбит

обавити — оголосити, показати, з'ясувати, розкрити

обада — наклеп

обагъ — але, однак

обаче — але, але крім того

обаче ѹбо — а все ж

обетышати, обвѣтшати — постаріти, зноситься; спорожнявіти

обечиникъ — учасник, спільнік; товариш

обид(ь)ливъ, обидливыи — образливий

обідже (все лѣто обідже) — кожний рік, що минув

обилъ, обильнъ, обильныи — щедрий, багатий

обиновати сѧ — вагатися, не розуміти

обинажти сѧ — відхилятися, хитатися, відтягати

обителъ — житло; заїзд

обити, обидж — обходити навколо; оточити

обиходъ — нотна книга з церковними співами

облагати — закривати

обладати — володіти

область — влада, могутність; округ, околиця; повноваження

обличеніє — догана, докір

облобызати — обцілувати

облагати, оболг(ов)ати — обдурити, звести наклеп

обльгнти, обольгнти — піймати, обдурити, перехитрити

обляшти, облечити — одягти, одягнути

об ношть — протягом ночі, цілу ніч

обою — те й інше

об онъ полѣ — на другому березі, по ту сторону

обонанніє — запах

обонаїти — нюхати

оборити — побороти, подолати

обоюдоу — по два боки

обрадованна — повна ласки, благодатна

образованніє — зображення; прототип

образъ — рід, вид чогось; троп (літературний термін); спосіб; приклад

обратити сѧ — повернутися, відвернутися

обрн — авари (плем'я)

оброкъ — плата, дохід

обратити — змушувати мовчати, приборкати

обреїти, обраштж — знайти

обреїтель — відкриття, винайді

ображеніє — завдаток; заручини

ображникъ — заручений, наречений

обстоанніє — напасть, перешкода

обоутель — взуття

обоугати — збожеволіти

об(з)їти — обійти, обходить

обыкнжти — звикнути

обыштевати — об'єднувати; спілкуватися; повідомляти

обѣдъ — сніданок; закуска; обід

обѣтъ — просьба, бажання, обіт

обѣштавати — обіцяти
общиє — спілкування
обшеніє — спільнота; участь
облити — розілити
овамо — тут
овамо и ємо — туди й сюди
овде — тут
овнин — баранячий
овогда — деколи, якось
овз — цей
ов(ь)нз — баран
овъчъ, овчин — овечий
овъзъ, овесъ — овес
овжду — туди
овчл — овечка
оглашати — наставляти, вчити
огнезрачныи — вогнистий
огнило, огнище — вогнище, жаровня
огнь — вогонь; гарячка при хворобі (**огнемъ жеомъ**)
оговзити іл, оговзж іл — рясно вродити, плодоносити
огражденіє — охорона, захист
огрѣти, огрудженіє — обійти довкола; минати

одесноую — справа, праворуч
одолѣти — подолати
одрж — ліжко, постіль, ложе, носилки
одержанніе, одержанніе — володіння
одержати, одержати — захоплювати, оволодівати, займати місце
одѣянніе, одѣнніе — одяг
озлобити — робити зло, шкодити
окаменити, окамѣнити — зам'яніти, стати жорстоким
окаганъ, окаганенъ — нещасний, жалюгідний
оклеветанъ — звинувачений, оббреханий
око лъкаю — заздрість, ненависть
окормляти — провадити
окраденъ ѹмомъ — розумово неповноцінний
окришълъ — намет, шатро
окровенніе, ўкровеніе — відкриття, одкровення, об'явлення
окрыти, окрышъ, окрыешн — відкрити, розкрити
окресть, окрестъ — навколо, довкола

окоуашти — спокушати
окоупати — збирати, одержувати
окы — як, начебто
оледѣти — обледеніти
олекъ, от(з)лѣкъ — залишок
оловънъ, оловнын — олов'яний
олѣнъ, оленъ, иленъ — олія, слей
оляденѣти — обrosti бур'яном, хащами
омарити сѧ — засмутитися
ометъ — обшивка
омети одѣжди — краї одягу
омофоръ — з гр. — довга шаль, відзнака єпископської влади, омофор
омраза — ненависть
омрзкнѣти, омеркнѣти — померкнути
онагръ — дикий осел
онако, онамо — там
онакъ — такого типу
онгда — у той час
онъ — той
онъ полъ, она страна — той берег, та сторона
онси, онсица — якийсь

онѹща — взуття, сандалі
онждоу — туди
опики — назад, навпаки
опасно — обережно, старанно
опасностъ — небезпека
опирати — підтримувати, підpirати
оплатъ — з лат. *oblata* — причастя, опріснок
оплотъ — тин, огорожа
ополчнѣти сѧ — отaborитися (про військо)
опона — завіса; червона тканина; килим
оправданіе — Божий закон, заповіт, наказ; відпущення гріхів
опражнѣти — опорожнити,
опражнити —
спустошувати, спорожняти
опровѣшти, опровѣгнж, —
опровѣжеши —
перекинути; відступити, ухилитися
опреїнкъ, опреїнокъ —
опріснок, прісний хліб
день опреїночныи — жидівська Пасха
опреѣти сѧ — обпертися, штовхати

опряжати — напружувати	ослаба — прощення (гріхів), полегшення
опягти, опиж — обтягнути; обливати	ославленіє — знеславлення
орало — плуг, соха	ослопніє — жердина, дуб'я
орарь — довгий пояс диякона	осльпеніє — осліплення
орати — орати	осльська, осельськын — осячий
оринти — руйнувати	осла — ослятко
орзпійтнти, ороптнти — бентежити, турбувати	осльло — пастка, сильце
оръль, орел — орел	особити іл — бути, залишатися на самоті, усамітнюватися
оржжіє — зброя	особъ, особѣк — сам по собі, окремо
осана (вигук) — рятуйте! спаси! допоможи! слава!	особѣнні — самотньо, відокремлено
осана во вишинх — подай спасіння з висоти	особацінія — самотній, відособлений
осиреніз — осиротілий	оспа — віспа
осирѣтн — звурдитися, згорнутися (про молоко), перетворитися в сир	остававше — решта, все інше
осквернити, осквернити — осквернити	оставителнага — грамота на прощення
оскоміна, скоміна — оскома	оставити — залишити; нехтувати
оскорблити — переслідувати, утискати	остати, останж — замкнути
оскорд — сокира, топір	останіка, останок — залишок
оскорбѣтн, оскорбѣтн — замутитися	остатніе — залишення
оскіденти — змаліти, закінчитися	остришати — нападати

о́тгрох — загострений кілок; частокіл

о́тжинти — привести до ненависті

о́тжити, от(z)отжити — відступати; уникати

о́ткінти — затінити, заслонити

о́садити, осадж — оточити, осадити

о́плакани — оплаканий

о́сважити — відчувати, торкати(сь)

о́судити — засудити, звинуватити

отан — таємно, потай

отврах — геть

отверсти, отверстине — отвір

отверзати, отверсти, щверзати — відкривати

отвіштавати, отвіштевати — відповідати, говорити

щдо́лти — відлучити від грудей

щдо́еный — відгодований

оти́нждь, от(z)и́нждь — зовсім, зовсім ні

оти́нши — штиль, спокій; гавань, пристань

щлаганіє — переміна, знесення, зрушення

щличати — відрізняти

оток — острів

щре́бн (множ.) — сміття

щтре́блати — чистити, очищувати, перечищувати

отро́кошица — дівчина, діва

отро́к — хлопець, підліток; син; відмова, зренення

отро́єнні — отруєння

отро́чинна — дитинство

отро́ча — дитя, немовля

отріти, отъре́шти, отърж — витерти, обтерти

отре́шти, отре́шти — відв'язувати, відпускати; відв'язати, розв'язати

от(z)валити — відвалити

от(z)вратити, от(z)врашт — відвернути, запобігти чомусь

отзы́ждѣ, отови́ждѹ — звідусіль

от(z)вѣтъ — вказівка, постанова; вирок; звіт; розрахунок; захист, оправдання

отвѣтъ дати, отвѣтъ
и(z)творити — відповісти, дати відповідь, винести вирок

отв'єтъ прияти — дістати розпорядження

от(z)в'єшт(а)ти — відповідати; заперечувати; захищатися

от(z)в'єштавати іл (кого, чео) — відмовлятися, зрікатися (когось, чогось)

от(z)в'єштати, от(z)-в'єштаць — докон. вид від
от(z)в'єштавати

от(z)в'єшти, отвергати,
от(z)в'єшти іл, от(z)-вергж іл — відкидати(ся),
кидати геть, відрікатися

от(z)гонити, от(z)гонж —
виганяти; відзначити;
визначити

от(z)даннє — віддання; за-
кінчення; нагорода; про-
щення

от(z)дзшеннє — відпочи-
нок

от(z)лжчинти, от(z)лжж —
відділити; відзначити; ви-
значити

от(z)метати іл — запере-
чувати, відмовлятися, не
признаватися

от(z)мштеннє — відплата;
відшкодування

от(z)нєли, от(z)нєлиже,

от(z)нєлїже — з того часу
як

от(z)нждочже — звідки

от(z)пуштеннє — звіль-
нення, прощення, відпу-
щення

от(z)рада — відпочинок; вті-
ха; заспокоєння

от(z)радынѣ, от(z)радъно —
терпимо, легко

от(z)решити, отрицати
(іл) — відповісти, відмови-
ти(ся)

от(z)рочынъ, отреченъ —
звільнений від чогось; той,
що відмовився; виправда-
ний

ім'ян ма отречена — ви-
правдай мене, прости мені

от(z)сели, от(z)сели — від-
нині

от(z)стојати — стояти ос-
торонь, бути далеко

от(z)толѣ, от(z)толи —
відтоді; тому

от(z)тромити, от(z)тромж —
стрясти, потрясти

**от(z)трагножти, от(z)тогн-
жти** — відірвати

отънъ, отъчъ — отчий,
батьківський

отъць, отець — отець, батько	оц(ь)тѣнѣ — приправлений оцтом
отъч(ь)ствиє, отечествіє — рід, покоління, родина, батьківщина	оцѣждати — щідити, про- ціджувати
отшальць, оташальць, оташельць, ошельць, ошелець — пустельник	очередь — порядок, ряд
от(з)штегти — шкодити, провчити когось	очистилнште — верх, покривало ковчега Завіту
шчданне — відчай	очрннати, очерннати — ос- лабляти, затъмарювати
отштетевати — забирати (шось)	очрвлинѣ, очервлинѣ — пурпурний, зафарбований червоним
отаж(з)ити, отажочати — ставати тяжким, обтяжу- вати	очютити — впізнати, роз- пізнати
отажочити, отаж(з)ичити — обтяжити (когось)	ошинѣ — хвіст
отажати, отажиж — роз- повніти, стати тяжким	ошоуюю, ошоуюж — ліво- руч
отяти, отыяти, от(ь)- мж, от(ь)мешн — відня- ти, відібрati, викрасти	оштоутити — відчути, по- мітити, збагнути
оходити, охожд — відхо- дити	<hr/> П <hr/>
охрнзмити — змащувати, натирати	павлака, паволока — дах, покрівля; покривало
охытити — схопити, взяти	пагуба — загиbelь, занепад
оцет — з лат. acetum — оцет, винний оцет	пажитъ — трава, корм; па- совище
оц(ь)тенѣ — оцтовий	пажити — направляти, спря- мовувати
	пазног(з)ть — останній суглоб пальця; копито

пакость — несправедливість; капоство, пошкодження; неприємність

пакости вітворити, ділати, творити — завдавати шкоди або страждань

пакостникъ — колючка, жало; поштовх

пакы — знову; далі; ще раз, ще; крім того; потім

пакыбутні — відродження, нове життя (у Св. Хрещенні)

палнца — палка

палити — спалювати

пам'ятовати — пам'ятати

пинагія — з гр. «всесвятая» — маленька кругла іконка Христа або Діви Марії на грудях архієрея

пинніца — з гр. — всенощне Богослужіння; заупокійна церковна служба

пинчинца — водойма

пан(з)сыръ — панцир

папежъ — папа

паперть — притвор, бабинець (у храмі)

параклінгъ — Святий Дух; заступник, захисник, утішитель

параскевъ — п'ятниця

паремія — з гр. — притча зі Старого Завіту, яка читається у Великий піст

парити — літати

паропанда — з гр. — тарілочка

пар(з)догъ, пар(з)догъсъ, пар(з)дъ — барс; пантера

паства — отара

пастні, падж — впости

пастн², пасж — пасти

пастури — пастух

пасхалия — спосіб визначення дня Пасхи та залежних від неї свят і постів

патити — терпіти, переносити; дозволяти

патріархъ — з гр. — родоначальник, патріарх

павучина — павутиння

паче — більше, ліпше

пекло — смола, пекло

пелена — обрус; платок під чашу; саван

пелінъ, пелінь — полин

пентикостія — П'ятдесятниця

первообразныи — первісний, оригінальний

пєрвінець — первісток
пєрнатын — крилатий
пєрсаны — перси
пєчаль — турбота; заняття
пєшти ся, попєшти ся — (по)турбуватися, (по)клопотатися; сумувати; пєшти — пенти
пєшть прелесты — вогнище обману
пєнгз, пєвгз — сосна; кипарис
піво — напій
пїгандз — з гр. — рута
пїннікзіз — пальма
пїра — торба, мішок
пїскати, пїштати, пїштаж — грати на дудочці
пїстнікз, пїстнікнн — з гр. — чистий, без домішок
пїсь — рід податку, дохід
пїсьма, пїсьма — буква; слово; лист; текст
пїтатель — годувальник
пїтати, пїтїти — насичувати; годувати (когось); виховувати
пїти, пїж — пити
пїтнн — питний, придатний до пиття

пїтгомець — вихованець, утриманець
пїтгомы — відгодований, жирний
пїшта — їжа
пїшталь — флейта; дудочка
пїганица — п'яница
пївалнїе — корабель
пїлавз — біло-жовтий, половиці; зблаклий; дозрілий
пїладьнє — полудень
пїлакати, пїлкж — полоскати, мити, прати
пїламенное оружїе — вогняний меч (херувима)
пїламы — полум'я
пїламїнз — полум'яний
пїла — смуга
пїлатз — шмат тканини
пїла — поліно; місце страти
пїлахз — переляк, тривога, преполох
пїаштаница — полотно, покривало, саван; плащаниця
пїашть — плащ
пїеннци — ланцюги, окови
пїен(ъ)ць, пїеснница — взуття, черевик, сандаля
пїесна — підошва, нога

плеши́є — плече
плу́гти — плисти
пла́зти, пола́зти — повзти
пла́нъ, полнын — повний
пла́стъ, полистъ — повстъ
пла́ть, плотъ — плоть; м'ясо, тіло
пла́тъсъ, плотъсън —
плотський, тілесний
пльвати, плюж — плювати
пла́велъ — бур'ян; кукіль;
полова
пла́твица — стодола, місце
для зберігання соломи
пла́твы — солома
пла́жати, пла́жити — пов-
зти, лазити
пла́жин — плавун, рептилія
пла́новенне — пловок
пла́нь — полон, неволя
пла́нжти — плюнути
пла́ти, пла́вж — полоти;
зв'язувати, об'єднувати
пла́штевати — здіймати
тревогу, кричати, гомоніти
пла́мати — танцювати
поби́вати — вбивати; поби-
вти каменіемъ — каменувати

по́б(ъ)дѣти — не спати,
пильнувати
по́велѣнїе — закон
по́виннин — підданий
по́вон — пов'язка, пелена
по́врѣшти, по́вергж —
кидати, повалити
**по́вѣдѣти, по́вѣдати, по-
вѣмъ, по́вѣдѣж, по́вѣн** —
розказувати, повідомляти,
свідчити
по́гана, по́ганнын — язич-
ницький
по́ганъ — поганин, язичник;
варвар
по́грѣти, по́грѣбж — похова-
ти
по́грѣбати, по́грѣблж — хо-
вати
по́грѣшати — помилятись
по́гра́зижти, по́гра́зиж —
потонути, загрузнути
по́гы(б)ижти — загинути,
пропасті
по́гыбель — загибелъ
по́давити, по́давлж — заглу-
шити
по́давлати, по́давлтај —
заглушувати
по́дати — давати можли-
вість

подвигніжти — рушити; спішити; спонукати; переконувати

подвігъ — велике діло; агонія

подвізати (іл), **подвізж,** **подвіжеши** — рухати, зрушити; піднести; спокушати; прагнути; розхитувати; рухати, спонукати; домагатися

події — біля, близько; для

подімтъ — поділ, пелена

подобнити, подоблж, подобниши — зображені, уподобнювати, бути подібним

подобно (присл.) — слід, належить, треба

подоб(ь)нз — вигідний; відповідний, належний

подругъ — близький товариш

подружнє — подружжя; близький друг

подточиліє — посудина під прес, чавило (винограду)

под(з)нмати — прикривати, ховати; захищати

под(з)клонити, под(з)клониж — схилити, похилити; дати притулок

под(з)хыбно — по-грабіжницькі, по-розвійницькі
пождати, пождж — почекати, вичекати

пожировати — вибрести на житло; поселитися

пожертвти — пожертвувати, здійснити жертвоприношення; зжерти, проковтнутити

поздньи — пізній

поздѣ — пізніше

позобати — подзьобати, поїсти

позоръ — видовище, вистава

позрѣти — глянути, подивитися

позыбнжти іл — затрястися

понма — звинувачення докір

понмати, поемлж — брати

показати — показувати; навчати; виправляти; каряти

поклонити, поклониж — нахиляти

поклонити колїнѣ — стати навколошки

по кон — після чого

покон — спокій, відпочинок; смерть, упокоєння

поконти, покоїж, поконши — заспокоїти, дати заспокоєння, спочинок

поколебати — задрижати
покори — смирення, покірність

покоїнца — вигідний, сприятливий

покрови — дах, покриття

полагати — ставити, пропонувати

полагати душж — віддавати життя (за кого, що)

поле — долина

полезномж (присл.) — на пожиток

полезныи — корисний

полнелен — з гр. «многомилостивий» — два псалми, 134 і 135

положити, положж, положиши — покласти, помістити; постановити; визначити; призначити

полуношти — опівночі

полз¹, полу — сторона, берег; половина;

полз², род. в. пола — стать, рід

польза — користь

польма (присл.) — навпіл

помазаннє — мазь, мастило
поманжти, поманж — подати знак, поманити

помошти, помогж — допомогти

помыгъ — користь

помышленнє — роздуми

помѣтати, помѣтаж — кинути, покинути

понеже, понє, поєнєже — бо, через те що, тому що

поносити — докоряти, ганьбити, паплюжити

поношеннє, поржганнє — зневага, наруга

понѣ — також, хоча б

понѣвица — кусок тканини, саван

понава — полотно, завіса

поостріти — збудити

попелъ, пепелъ — попіл

попеченнє — журба, старання

поползвновеннє — прихильність, нахил

попраннє, пореченнє — оскарження, докір, догана

попрати, поперж — потоптати, зневажити

попринште — верста, миля; дорога

- пораждати** іл — відроджу-
ватись
- поразити** — образити, доко-
рятти
- порешти, порекж** — призна-
чити, докорити, образити
- порождене** — нашадок, син
- порождене єхидново** — роду
змійного
- порождество** — відроджен-
ня
- порока** — вада, хиба; зморшка
- порфіра** — пурпурова дорога
одежда, порфіра
- порубати** — штовхати, пха-
ти; пробиватися
- порхати** іл — насміхатися,
глумитися, знущатися
- по рядову** (присл.) — по по-
рядку
- посагнити, посагати** —
вийти, виходити заміж
- пословч** — свідок
- послушання** — слух, слу-
хання
- пословш(ъ)ити** —
свідчити; підтверджувати
- последь, послідн** — потім,
згодом; нарешті
- последже** — після, пізніше,
потім
- пособіє** — поміч, порятунок,
допомога
- постіх** — напруга; енергія;
ревність
- постішник** — помічник
- постіш(ъ)ити** — до-
помагати
- постід, постідн** — посе-
редині
- постиження** — досягнення
- постоаніє** — тверде місце,
поверхня
- постішти, посекж** — відсік-
ти, відрубати
- поговорити** — виправити,
змінити, перемінити
- погир** — з гр. — чаша
- покати** — зустріти
- по толб** (присл.) — після
цього
- потріпти, потерпти** —
потерпіти, почекати
- потрібба** — вживання, вико-
ристання
- потрібън, -ын** — вигід-
ний, відповідний
- потрісти** — роздати, роздро-
бити
- потз** — піт; зусилля
- пот(з)книжти** іл — уtkну-
тися, впертися

- пот(з)пі́га** — розлучена жінка
- пот(з)штати**, **поштажи** — поспішити, постаратися
- потырати** — дбати, прагнути до чогось
- потченіє** — кучки, свято після збирання врожаю у стародавніх юдів
- потаж(ъ)бънъ** — той, що висміює, сказаний з насмішкою
- поузвъзеніє** — розкайня
- поученіє** — настанова, повчання
- похващати** — схоплювати, виловлювати, викрадати
- похочѣти** — побажати чогось, зазіхати
- похризмити** — помазати елеем
- похуханіє** — насмішка, висміювання
- похитити** — викрасти, забрати, схопити
- почерпало** — ківш, черпак
- почитаніє** — читання
- почити**, **почиж** — заспокоїтися; упокоїтися, померти
- почисти**, **почисти**, **почтж**,
- почтж** — вшанувати
- почрѣти**, **почр(з)пж** — черпнути
- почеванніе** — заспокоєння, відпочинок
- поч(ъ)то** — чому, навіщо, для чого
- поштебѣтати**, **поштебетати** — зашебетати
- поімати**, **поімиж** — взяти, відвезти, забрати з собою; одружити(ся)
- поігнати** — підперезувати
- право** — правило
- правьдьнъ**, **праведныи** — праведний
- правъ**, **правыи** — прямий, рівний, щирий
- прав(ъ)да** — справедливість, істина, правда
- въ **прав(ъ)доу**, по **правдѣ**, **правдою** — справедливо, по праву, дійсно, істинно
- правѣ**, **правъ**, **право** — правильно; прямо
- прав(ъ)дивъ**, **~ыи** — справедливий, правильний
- правьдннчъ**, **праведннчин** — праведників (присв. прикм. від **праведника**)
- прагъ** — поріг

праздніз, ын — порожній, пустий

праздногловіє — пустослів'я

праздніз, празднын — бездіяльний, пустий

праздніз быти — бути вільним (звільненим) від чогось, мати потребу в чомусь; відмовлятися від чогось

прамз — пором

прараждніз, прѣраждніз — багряний

праст — порося

пратн1, порж, пореши — пороти

пратн2, перж — подолати, побороти

прахнѣнз — прикметник від **прахъ**

прахъ — порох, пил; прах

прашта — праща

праштати — звільняти, позбавляти, прощати

превозрастнын — повнолітній

превращенын — переможений

предатель — зрадник

предварити — випереджати, попереджувати

предградіє — передмістя; прихисток, притулок, захист

предложеніє — рішення; проскомидник

представель — начальник

преемнікъ — наслідник

презвочтєръ, презвутєръ — священик, пресвітер

презѣльнын — великий

преподнин — підземний, глибокий

преподніял — підземелля

прекогловіє — спірна річ, суперечка

прекогловити — перечити

прелестникъ — звідник

прелестъ — спокуса, омана

премирнын — небесний; вічний

преміриал — вічне щастя

премждростъ — мудрість; в Літургії — увага

премждростъ прости — стати прямо, уважно вислухати

преподобніє — святість; добродорядність, доброочесність

преторъ, прѣторъ, принторъ — преторія, палац правителя

праїл(з)чніз, **праїлчнын** —
голодний
принавляти — докладати,
примножувати
принблизити — наблизити
принб'єжнште — захист
принведеніе — прихід,
наближення
привлачати — притягати,
приволікати
привлішти, привлікж —
притягнути; привести; при-
вабити
прингвоздити — прибити
цвяхами, прикувати
прингласити — кликати, пода-
вати голос
пріндѣти — прикласти
пріндѣлати — прикладати
прінемнца — наслідниця
пріздѣтти (на кого) — по-
дивитися, глянути, зверну-
ти увагу
приніждити, приніжднвж —
забрати, вилучити лишки
прікосновенныи — доступ-
ний
пріключан — випадок, при-
года
 по **пріключашо** (присл.) — ви-
падково

прілежати — перебувати
біля когось, піклуватися;
настирливо вимагати
прілично — пристойно
прілогз — додаток, додаван-
ня; хитрування; епітет
прілаѹчнти сѧ — трапитися,
статися
прілаѹпнти сѧ — пристати,
приєднатися, приліпитися
пріннкнжти — схилитися
над чимось; вдивлятися
пріннцнти — недок. вид від
пріннкнжти
прінося — прибуток; принос
пріnobьштати — залучати
пріпасти, пріпадати — трап-
лятися, ставатися; вдава-
тися до чогось
пріп'ятнє — розпуття, роз-
доріжжя
прісвянжти, прісвадж —
прив'янути
пріскрзбнз, пріскорбныи —
скорботний
прісно — завжди, постійно
прісно>шныи — споконвіч-
ний
пріснз, прісныи — щирий,
ближній; частий; особли-
вий

принсь — родина

принспі́тн — приходити, спішити; доганяти (когось)

принстя́вникъ — економ, наглядач, управитель; опікун

принстаннштє — сховок, захорона, пристань

принѣдѣтн — присідати, сидіти біля чогось

принага — клятва

принагнжтн — досягти, доторкнутися

принтвороатн — приеднувати, надавати; готувати

принтворз — галерея, критий хід; сіни в храмі

принтештн, принтеж — прибігти

принтыкатн — наштовхуватися; уподібнювати

принтча — притча, байка, алегорія; вислів

принтажннє — майно, володіння, маєток

принчастнє — участь у чомуусь

принчастнти — зробити когось учасником

принчастнти сѧ — бути учасником, отримати свою частку

принчастникъ, принчастннкъ — спільник

принчетъ — насліддя

принчетъ церковныи — церковнослужителі

принчастн, принчтж — зарахувати

принше́лецъ — чужинець; прозеліт — новонавернений поганин

приншествнє — прихід, прибуття, пришестя

приня́ти — прийняти, взяти

приня́тнє — прийом

приня́ти — любити, сприяти комусь

пробо́сти, прободатн, прободж — проколоти, пронизати

прогоннитн — прогнати; за-перечити

продолженне, продолженне — продовження, додаток; збільшення

проза́батн — проростати, сходить

пронзеволнє — вираз згоди

проказлѣтн — майстерно обдурувати

проказліво — підступність, хитрість

проки́менъ — з гр. — «що лежить перед» — стих, що

співається після гласа перед Апостолом

про^{ко}ю^е и **про^{ко}ю^е** — і так далі
про^къ — залишок

про^кын — інший

про^ли^нати, **про^лі^ж**, **про^ли^ви^{ти}** — вилити, розлити
про^ми^сльн^из, **—ын** — далекоглядний, дбайливий

про^мччи^{ти} с^л — поширитись; пронестись

про^пиннати — розчинати, розтягати

про^палло — хрест

про^плати, **про^п(ъ)н^ж**, **про^п(ъ)н^еши** — роз'яти

про^платн^ие — роз'яття

про^решти, **про^рек^ж** — передбачити

про^рицати — пророкувати

про^сфора, **про^сформа** — просфора

про^сві^штенн^ие — освітлення

про^славтн^ие — прославлення; проголошення

про^{ст}игнити с^л — звільнитися
про^{ст}ранити — розширити, розповсюдити

про^{ст}ре^бти, **про^{ст}(ъ)р^ж** — розіслати, розтягнути

про^{ст}ре^бти р^жк^ж — простягнути руку

про^{ст}ынн — простота; відвертість, щирість

про^{ст}ъ, **—ын** — прямий, простий, чистий

про^{ст}ѣ (присл.) — просто

про^{ст}ѣти с^л, **про^{ст}ѣдти с^л**, **про^{ст}їджд^ж с^л** — роздертися, тріснути, розсипатися

про^{ти}вленн^ие — непослух, спротив

про^{ти}вж (присл.) — відповідно; назустріч; навпроти

про^тр(з)гніжти с^л — прорватися

про^тр(з)зати с^л, **про^тр(з)затн^и с^л** — недок. вид від **про^тр(з)гніжти с^л**

про^фінг^ж — пророк

про^чен — отже, однак

про^чин — інший, наступний

про^{яв}лено — явно, очевидно

п^рв^ж, **п^рв^ын** — перший, первісний; кращий; новий

п^рв^жн^е — спочатку, раніше

п^рсь^ж, **п^рси^ж**, **п^рсь^н** — груди

п^рстен^ь, **перстен^ь** — перстень

- прыятъ, перятъ** — палець, перст
- прасть, перастъ** (жін. рід) — прах, пил, земля; плоть, тлін
- прыснажти** — бризнути
- прѣлюбы а(ъ)творты** — чинити перелюб
- прѣданиe** — зрада
- прѣдати** — передати
- прѣд(z)теча** — попередник, предтеча; провісник
- прѣд(z)тешти, прѣ-л(z)-тешк** — попереджувати (шось), передувати
- прѣдѣлъ, предѣлъ** — межа; околиця
- прѣждѣ, преждѣ** — раніше; **прѣждѣ дїже** — доїкі, поки; раніше ніж; коли ще
- прѣзоривъ, презоринвъ** — гордий, хвастливий
- прѣзор(ъ)истко, презоринie** — гордість, пиха
- прѣйтти** — перейти
- прѣанштагти, преанштагти** — обдурювати; спокушати; зводити
- прѣложениe** — обмін; переклад
- прѣложити** — перекласти, перемінити, перетворити
- прѣминовати** — переходити
- прѣминжти, прѣминж** — пройти, перейти
- прѣмо** — навпроти, назустріч, просто до...
- прѣмѹднити** — забаритися
- прѣмѣрнити** — зважувати
- прѣобидѣгти, преобидѣти** — ображати, зневажати
- прѣподобиына, прѣподобныи, преподобныи** — доброочесний; святий
- прѣполовинти** — (пере)половинити
- прѣпроситъ** — просто, прямо
- прѣпрѣти** — переконати, подолати (в суперечці)
- прѣпраждъ, прапраждъ, пре-пражда** — тканина; багряниця
- прѣрѣканне, прерѣканне** — суперечка
- прѣрѣковити** — перечити
- прѣспѣти** — переважати, вивищуватись (над чимось)
- прѣспѣвити** — перезрівати, дозрівати, достигати
- прѣстати** — перестати
- прѣстѣжити** — обминути; порушити

- прѣти (і)**, прїж і, аорист
прѣхз і — сперечатися,
перечити; змагатися
- прѣгнти, прეгнти** — затри-
мувати, перешкоджати,
зупиняти; погрожувати
- прѣтъ** — погроза
- прѣфаціѣ** — з лат. *præfacio* —
передмова, присвята
- прѣштати** — грозити, застеп-
рігати; наказувати, вимага-
ти
- прѣшти** — перейти
- прѣл** — спір, сварка, супереч-
ка
- прѣдати, прѣдаж** — стриба-
ти
- прѣдиво** — лляне полотно;
куделя
- прѣждь** — пряжа
- прѣслица** — веретено
- прѣгз, прѣзи** — саранча
- прѣжати** — мучити; прѣжла-
ти і напруженіюватися, ви-
риватися
- псал(з)ма** — пісня, псалом
- псал(з)тырь** — музичний
інструмент для супроводу
співу; книга псалмів
- пѹштъ, пѹштин** — пустий,
порожній; порожній
- пѹштга, пѹштгынн, пѹштгы-
на** — пустиня
- пѹштати, пѹштгти** —
пускати, пустити
- пѹштеннца** — розлучена
жінка
- п(з)тѣнець** — пташеня
- пень, пенъ** — пень
- п(ь)рати** — тиснути, м'яти
- п(ь)рѣти, перж** — літати,
ширяти
- пърць, прець** — заступник,
прохач, той, що ходить з
просьбами
- п(ь)чин** — собачий
- пъскы, пескы** — по-собачо-
му
- п(ь)мати, пишж** — писати
- пъсь, пасъ, песъ** — пес
- п(з)та, п(з)тица** — птах
- п(ь)хати** — пхати, штовхати
- п(ь)шено** — мука, борошно
- пытливын** — віщунський
- пѣнажникъ** — міняйло
- пѣнаズъ** — з давньонім.
pfennig — дрібна монета,
гріш
- пѣнніе, пєтніе** — спів
- пѣстговати** — виховувати
- пѣстгунъ** — вихователь

пѣсъкъ, пѣсокъ — пісок
 пѣтъль — півень
 пѣти, поиж — співати
 пѣтоглашенїе — час піяння
 півнів (вночі)
 пѣднило — опудало
 пѣти, пынж — напинати,
 розтягати
 пѣтника — п'ятниця
 пѣть — п'ять
 пѣднило — пугач
 пѣднити — бити, гнати,
 штовхати
 пѣто, пѣто — кайдани, пу-
 та; ланцюг
 пѣть — путь, дорога
 пѣчинна — безодня

Р

раба, рабына, рабыни — ра-
 биня
 работа, робота — рабство
 работати — бути рабом,
 служити; працювати
 работныи — невільничий
 рабъ — слуга
 равнодушныи — однодумний
 рабъви — з давньоєвр. «мій
 учитель»; наставник, рабин

равнъ, равныи — рівний,
 одинаковий
 ради, радъма — за, через, за-
 ради
 радиити — дбати про когось
 радиине — старання
 разбогатѣти — примножи-
 тися; дати плоди, розбагати-
 ти
 разбон — вбивство
 разводити сѧ — розкрива-
 тися, розчиняти
 разбрштенз — розбещений
 развръзати, развръзлж, разверзати — відкривати,
 розгортати
 разврѣшти, разверзж —
 розкрити, розгорнути
 разѣ — окрім, за винятком;
 разом з
 раз(а)рещенїе — відпущен-
 ня (гріхів)
 раз(а)решити — відпустити
 (гріхи); розв'язати; звільни-
 ти; простити; знищити,
 зруйнувати
 разженїе — розпалення; гнів
 разжешти, разжигати —
 розпалити
 разжизнати сѧ — плавитися
 у вогні, топитися

разністовати — різнистися, відзначатися

різниця — різно, по-різому

різмишленіє — сумнів

разріжшати, разорити — (з)нищити, (з)руйнувати

разуміння — розуміння, знання; дізнавання про щось

разумно єсть — відомо (ε)

разум — розум; зміст; думка; основна думка; ідея

разуміти, разумівати — розуміти; мати на увазі; думати, міркувати

разумівати на... — співчува-
ти з

раз(з)рігти — роздивитись

раз(з)кити — розкидати, розсипати; розповсюдити

райденіє — полум'я; пожежа; горіння

рака₁ — гробниця, гріб, урна

рака₂ — з арамейської — пустий, негідний (чоловік)

рало — рало, соха

рамо, рама — рамено, плече

рана — рана, хвороба; покарання

расквърз — розплавлений

раскошь — розкіш

расмотр(з)ливъ — такий, що вміє розбирати, розрізняти

раснъ — різний

распра — чвари, суперечка

распажти, распиж — розіп'яти

распажніє — вулиця, провулок

распачати — марнувати, тратити

расплинти — погубити, знищити

расплюбніє — зіпсуття, погибель

распинти, распинѣвати — розривати, рубати, колоти

распоточити, распотож — розтратити, розсіяти, розтринькати

распотоати — бути відділеним, розсіяним; стояти на віддалі

**растрігати, расторгати, рас-
тряг(з)гайж** — розривати, розламувати

**растріггніжти, расторгніжти,
расторгніж** — розірвати

расоудити, расаждати — розбирати; судити; обговорювати; розрізняти

расоутні — розсипати, розсіяти

расчестити — розрахувати

расхытити — розграбувати

ратан — орач

ратити (іж) — воювати

ратиште — стріла, спис

ратникъ — противник, ворог, воїн

ратъ — війна; військовий похід

рачинтель — любитель, прихильник, поклонник

рачинтельныи — мілий

рачинти — любити, турбуватися; хотіти, згоджуватись

рвати, рвж — рвати

рвеніе — сварка, суперечка

рев(ъ)никъ — стараний, ревний

рекше — тобто

решти, рекж, аорист рѣхъ — говорити, сказати

ривати — штовхати, розставляти

риза — верхній одяг; риза; оклад на іконі

ризниця — місце зберігання риз; ризниця

рикати, тикаиж — ревіти, вити, ричати

ринжти — посылати, прагнути, виливати

рингати, ринштж — бігати, стрибати

ріторз — з гр. — оратор

робж — раб

робж — рів; могила

рогж — сила (символ сили); ріг, крило (сторона)

рожанникъ, рожанецъ — лук-самостріл

рожанж — роговий, зроблений з рогу

рожденіе — плід; нащадок

рождине — гілля, різки

роженецъ — стручок; ріжок

рож(ъ)дьгко, рождество — Різдво; народження

розга — гілка; лоза

ропотж, раптание — ремствування, нарікання; гомін; бунт

роптати, ропштж, ропштешн — ремствувати

рота — клятва, присяга

ротити іж — божитися, клястися

рум'янца — рум'яний

руно — руно
 рути, рутні, ровж, ревж —
 ревіти
 роушнна — товар; багно
 р(з)вати — діра
 рзвеникъ, ровеникъ — коло-
 дязь; безодня, вир (у річці)
 рыв(ъ)новати, ревновати —
 старатися, дбати
 рудръ, редръ — червоний,
 рудий
 ражди — іржа
 ражъ, рожъ — жито; їжа
 р(з)зити, р(з)ижж — іржа-
 ти
 рыбарь, рыбнитъ, рыбнитъ никъ,
 рыбнитъ въ — рибалка
 рыбинца — лопата
 рыло — мотика; кайло
 рѣзати, рѣжж — різати, сік-
 ти
 рѣзоманіе — лихварство;
 хабарництво
 рѣпни, репніе — реп'ях, ріп'я
 рѣпнота — істина
 рѣпнотивънъ, рѣпнотивнънъ —
 істинний, ясний, безсум-
 нівний
 рѣшити, рѣшити — звіль-
 нювати, розв'язувати

рѣвати, рѣжж — відганяти,
 відштовхувати
 рѣчъ — слово; бесіда, оскар-
 ження
 ржж — обрубок дерева; по-
 дергти одяг, дрантя
 ржатель — зухвалець; той,
 що висміює
 ржгати ~~ся~~ — глузувати, зну-
 щатися, насміхатися
 ржж — глузування, лайка,
 насмішка
 ржковатъ — в'язка, сній,
 оберемок, тобто те, що
 можна вхопити рукою
 ржкоиніе — гніт, упадок
 ржчка — посудина з ручкою
 ржчен — скоріше
 рядз — ряд, порядок
 ряса — монаша ряса; при-
 раса

С

саваофъ — з евр. — Саваоф,
 Господь
 садарь — садівник
 садовніе — рослини; дерева,
 сад
 садж — рослина; дерево
 саджкан, саджкан — з евр.

«праведні» — стародавня жидівська секта, яка визнавала тільки закон Мойсея

сажа — сажа

мажень — міра довжини

акеларни — з гр. — ризничий, ключник, охоронець церковних скарбів

ак(к)оса — з гр. «мішок» — архієрейська риза, подібна до дияконської далматики

амвінка — тристрunnий інструмент стародавніх халдеїв

амо — тільки

амовидаць, амовидець — свідок, очевидець

ам(з)чин — управитель

андалніє — сандалі

сан — духовний сан, ранг; влада

анога — взуття; сандалі

атана, сотона — з гр. — начальник злих ангелів; диявол

авра — сварка, лайка

аварнти — сварити, лаяти

автъба — весілля

авкру — свекруха

авестн, авождж — завести додому; привести

авиннн — свиня

авирнти, авирлатн — грати на сопілці, флейті

авирьць, авирець — сопілкар

авирблн — духовий інструмент на зразок флейти чи сопілки

авирблъ — дудочка, сопілочка

авитокз — книжка у вигляді сувою

авободъ — вільний

аврабынз — непристойний, прикрий

авѣне — крім, без

авѣрѣпз — лютий

авѣтнло — світильник; світоч

авѣтнильникъ — факел; світильник; лампада

авѣтнти, авѣштж — світити

авѣтоногець — ранкова зоря

авѣтз — світло

авѣтнльство — блиск

авѣшта — свіча

авѣштннькъ, авѣштнекъ — підсвічник

аватл аватыхъ — святилище в Єрусалимському

храмі, де стояв ковчег Завіту

святитель — святитель

святое — святиня

святъ, святын — святий

святына — святість; Церква

се (присл.) — ось, тут; це

седмерицеіж, седмицеіж, седмнішти, седмикратицеіж — сім разів

семогубицеіж — семикратно

сім — сім

сінци — тепер, тут же, зараз

секрата — зараз, тепер, цим разом

селикъ — такий великий, такий

село — обійстя, хутір; поле, нива; село

серифимъ — з гр. — серафим, вищий ангельський чин

севукло — буряк

сельнъ — польовий

сель (присл.) — так

селя — тепер

сікера, сікеръ — хмільний напій

сікъ, сіка, сіце, сіцъ — такий, -а, -е

сила — сила; доблесть; чеснота

сінклітъ — верховна влада

сиръ — сирота

сирбъ (сіл рѣбъ) — це є, тобто

сіцева — такий

сіланіе — блиск, сяйво

сіяти, сіялти, сіялж — сяяти

скан(з)далгати — спокушати

скан(з)дѣль, скандаль — пастка, спокуса

скарадніе — мерзота, паскудство

скарадз — брудний, огидний

сквара, скваръ — полум'я, вогонь, чад; пара

скверна — нечисть, погань

сквозѣ — скрізь, наскрізь

скинна — з гр. — намет, шатор

скінопигіл — будівництво шатер; свято Кучок

сковорада — сковорода

скопець, евнохъ — євнух

скорбъ — скорбота

- ікорпні** — скорпіон
ікотъ — свійська тварина, деколи осел
ікрамъ — жир
ікрижаль — дошка з письменами
ікринна — скриня
ікриниця — скринька
ікрохъятьъ, ікрохѣтъ — скрегіт
ікрохътати, ікрохѣтати, ікрохѣтати — скреготіти
ікрывати — забирати; ховати, приховувати
ік(ъ)мазъ — дрібна монета
ікаждъ — бідний
ікжидель, ікжидельница — глиняний посуд; черепиця
ікжидельникъ, ікжидельника — гончар
ікжидельниковъ — гончарний, керамічний
ікуменъ — молодий сильний лев
ілавънъ, ілавный — славний
ілад(ъ)цѣ — солодко
ілама — солома
ілам(ъ)никъ — рибалка на морі
ілана — з гр. — мороз, ожеледиця
- іланоутка** — солодкий стручок
ілинъ — солоний
ілітроплюєць — ласун; розпусник
іласть, в(ъ)іласть — солодко, приємно
іліковатковати — веселитися
іліни — слина
ілінж, ілімж — колода, пекладина
ілітнин — змішаний, короткий
ілічинин — гармонійний, приємний
іловити — говорити, називати
іловоположеніе — умова, договір
ілов'янин — слов'янин
іложеніе — заснування; згода
іложити — погодитися
ілота — сльота
ілоугочти, ілоугочж — прислуговувати
ілоуж(ъ)би — неволя, рабство; служба, Літургія, жертва
іловити, іловж — вважатися (ким, чим), мати славу (кого)

слухъ — чутки
 слеза, слезы — слюза
 слінце, солінце — сонце
 сліпіти — згинати, згорта-
 ти; корчити
 слікавъ — кривий, зігнутий
 слікъ, синичинъ — скорче-
 ний, покрученій; засудомле-
 ний, зігнутий
 смажити — замкнути, зімк-
 нути (очі)
 сміреномъдріє — покора
 смірни — пахуча смола
 смісати *ся* — насміхатися
 сміятись — сміятися
 смоков(ъ)ничинъ — прикм.
 від смоки
 смоковни, -ни — смоков-
 ний
 смоки, смоков(ъ)ница —
 смоква
 смрдѣти, смрднѣти,
 смрдѣти — смердіти
 смрѣча — кедр
 смыкаючиши — плавуни
 смѣхніє — сміливість; заро-
 зумілість, зухвальство
 снаїдѣнніе — доробок
 сноути, сноўж — снувати
 сноха, снохъ — невістка

снѣдно — страва
 снѣдь — їжа; корм
 сокращити (*ся*) — померти
 соверїшити — закінчити
 согласіє — згода; гармонія
 со згодою — узгоджу-
 вати з кимось
 творець — Творець
 токачин, токачин — кухар
 токроуженныи — зворуше-
 ний; зіпсований, надлама-
 ний
 толнио — полумисок; миска
 то образенъ — схожий
 топець, топець — музикант;
 сопілкар
 торокопоустъ, торочини — з
 гр. — поминання померлого
 на 40-ий день
 тословіє — церковний при-
 чет, клір; збір; суспільний
 стан
 топти, топти, топж — труби-
 ти, дути (в рожок)
 топренія — хвили; шум
 морських вод
 топтыти — стерти, знищити
 соч(е)тавати *ся*, сочевати
ся — з'єднуватись, сходи-
 тись

сочинти — сказати; оголосити; доносити
сожжникъ — спів'язень
спасъ — спасіння; спаситель
спекълаторъ — кат
спира — загін війська, третина когорти
сподѣ — коло (людей), група; гульбище
спольнъ, сполинъ — величезен
спорожчить — запевнити, заручити
спѣвати (ся) — виростати, досягати
сплѣти, аорист **сплѣхъ** — покорити, повалити на землю
сплѣдъ — міра речовин; посудина
сромнити — соромити, ганьбити
сромнити (ся) — соромитити (ся)
сромнота — сором, ганьба
сромы (присл.) — від сорому
сромнажъвъ — сором'язливий
срочница — нижня білизна, сорочка
сребро — срібло

срѣда — середина
срѣдостѣніе — перегородка, внутрішня стіна
срѣдьце, серд(ъ)це — серце
срѣзъ, срѣзъ, срѣзъ — серп
срѣдѣ — посередині
срѣстн — зустріти
срѣтченіе — зустріч
срѣшть — напад; зараза, інфекція
стабило — підніжжя
стадна — гр. міра довжини, 150-190 м
станица — заїжджий двір; обоз, табір
съимніште, сонъимніште, съымъ, сонмъ — зібрання; синагога; синедріон
старѣншина — старійшина
статиризъ — монета в 4 дидрахми
стаяти, стаятъ — ставати
стволиця — кропива
стегно — стегно
стенаніе — стогін, ридання
стенати, стенж — стогнати
стодола — стодола, хлів
столпъ — стовп; башта; колона; прес для вичавлювання винограду (чавило)

- стопа** — слід
сториця — сотня
сторицєж, стократицєж — (в)стократ
страдати, страждати — страждати, позбуватися
страдьба — подвиг
стражка — сторожа; час зміни між вартами
страна — бік, сторона чогось; країна, земля, область; народ
странолібнин — дивний, чудний
стравствовати — подорожувати; жити гостем на чужині
страньніз, страннин — чужий, мандрівний; дивний
странь — біля
страстотрпець, страстотерпець — той, що терпить муки
страсть — нещастя, страждання, муки
стратига — з гр. — полководець; начальник
страхы (присл.) — від страху
страшльвз, страшливз, страшливн — боязливий, похлипий
- стриж(ъ)ника** — духовна особа
стриж(ъ)ницн — духовенство
стришти, стрингж — стригти
строєннє — управління, керування
стронги — будувати, управляти, керувати
страпотныи — непокірний, впертий
страптивн — кривий; лукавий, невгамовний
страпоз — дах
стражко, стражвз, стерво —стерво
страйн, стрын — дядько зі сторони батька
струг — рана; труп
стрекало — жало
стреїти — простягати
стреїха — стріха
стреїшти, стрешти, стреїжати, стреїгж, стрегж, імперфект стрежах — стергти
струденець — колодязь, джерело
струденз, -ын — холодний
струдень — холод

ітогуднын — безсоромний, поганий	сунг — башта
ітогуз — сором	сунгти — сипати
ітагна, ітъгна, ітогна — вулиця (широкая); площа	ітшнило — висохле дерево; головня; сушильня
ітъза, ітеза — стежка	ітштество — істота; буття
ітъкланица, ітъкланица, ітекланница — чаша; скляний посуд	ітштно — дійсно, правдиво
ітъльинь, ітепень — сходи, ступінь, рівень	сь, ти, це (займ.) — цей, ця, це
ітыхаръ — те саме, що подризник — довга риза з рукавами з білого полотна, що одягається під інші ризи	і(з)бнти сл, і(з)бждж сл — збутися, здійснитися
ітыйфчи — соромитись	і(з)бнрати, і(з)берж — збирати
ітѣна — захист, твердиня	і(з)блѣшти (сл), івлачити, івлѣкати — роздягати(ся)
ітѣнь, іфнь — тінь, затінок; намет	і(з)вѣдѣтельство, івѣдѣнне, івїдѣнне — свідчення, покази; наука, вчення
ітѣпти — ступати	і(з)вѣдѣти, івѣмь — знасти; розуміти; визнавати, усвідомлювати
ітуботоітвовати — святкувати суботу	і(з)вѣстовати — повідомляти, оголошувати; сповідувати
ітүгүз — посиленій, особливий	ізвѣсть, івѣсть — совість, свідомість
ітевѣрїе — забобон	ізвѣтз, івѣтз, івѣтз — рада, нарада; намір
ітүета — суєта, марнота; брехня	і(з)вѣзати — ув'язнювати
ітүн — даремний, пустий, порожній	
ітүлїе, ітүлїн (присл.) — краще	

- (з)в'язынъ — в'язень**
- (з)в'язъ — кайдани, пута; узи; зв'язок**
- съгда, сегда — тепер; напевне**
- згизати, (з)гнібліж — згинати**
- (з)г(з)ніти, (з)огніти — зігнути**
- (з)домушынъ, содомушынъ — живий, натхнений**
- одержати, подержати — утримувати**
- (ъ)де — тут**
- (з)жеженіе — спалення**
- (з)жечти, (з)жегж — спалити**
- (з)жати, (з)ожмж — стиснути**
- (з)звати, (з)зовж — скликати (док. вид)**
- (з)зывати, (з)зывліж — скликати (недок. вид)**
- съз(ъ)данніе, созданніе — будівля; витвір, створіння, твір**
- създати, (соз(н)дати, сознідж — будувати**
- (з)казанніе — пояснення, тлумачення**
- (з)казати — пояснити, тлумачити, перекладати**
- (з)кончать (з), скончать (з) — закінчитися; здійснитися; пропадати за кимось; вмирати**
- (з)кровище, скровище — комора; казна; скарб; сховище**
- (з)кров — потаємний сховок**
- (з)лагати, (з)ложити — з'єднувати; порівнювати**
- (з)лазити, (з)лажж — спускатися, злазити**
- (з)лати, (з)лиж — слати, посиляти**
- сълах — посол, посланець**
- (з)миряти (з) — миритися; підтримувати мир**
- (з)мотрение — огляд, спостереження; розпорядження, управління; Провидіння**
- (з)мотръльниънъ — відносн. прикм., що стосується благоустрою та будівництва дому**
- (з)мръть, смерть — смерть**
- (з)мыслити — розуміти**
- (з)мысл — думка, знання, розум**
- (з)мѣра — міра; утримання монастиря**
- (з)мѣшти — смішити**

- (z)мжшеннє* — безлад, за-
ворушення; збентеження
- (z)масти, (z)матж* —
розворушити; збентежити;
приголомшити, вразити;
- (z)масти іл* — засороми-
тись, збентежитись, зляка-
тись
- (z)наб(z)дѣти* — охороня-
ти; рятувати; зберігати
- (z)нніє* — сновидіння
- (z)ннмати іл, (z)ннти іл* —
збиратися, сходитися
- (z)ннскати* — придбати,
здобути
- (z)ннти, (z)нндж* — зійти,
спуститися
- (z)ннтиє* — зішестя,
спуск
- (z)норити* — упустити
(щось), зронити
- (z)ногзити* — сісти на
коня, у візок
- (z)нѣсти, нѣмъ* — з'їсти
- (z)нати* — знімати; відда-
ляти
- сплєтжкъ, сплєтокъ* —
сплетіння
- (z)она* — перешкода
- (z)прѣмлати* — спрямову-
вати; наслідувати
- (z)прашти, (z)прахж* —
запрягати
- (z)пражз, сїпражз* —
упряжка, пара волів; ярмо;
дружина або чоловік
- (z)рѣстати іл, рѣштж іл* —
сходитися, збиратися, збі-
гатися
- (z)рѣстти, ѣлаштж, аорист
рѣштохъ* — зустріти
- (z)рѣтеннє* — зустріч
- (z)сати* — смоктати, ссати
- сасьцъ, сосецъ, социн* — гру-
ди, що годують дитину
- составъ, составъ* — особа;
елемент; стихія; суглоб
- саждъ, сїждъ* — посудина
- (z)сѣсти* — сісти разом
- (z)творити* — робити, пра-
цювати
- (z)т҃ѣбнти* — виконати
- (z)тѧзати іл* — сперечати-
ся, бесідувати; зводити
порахунки
- сїтж, сотж* — кружок, щільник
меду (соти — але в однині)
- (z)т҃ажжати, ст҃ажжигти,*
аорист *т҃ажжихъ* — мучити,
пригнічувати
- сїтжжати іл* — мучитися,
знемагати

с(з)тагнжти — стягнути, затягнути
с(з)ходнити, с(з)хождј — спускатися
сыновънъ — синівський
сыноположеніе — усиновлення
сыръ — сир
сѣверъ — північ; холодний вітер
сѣдалиште — місце для сидіння єпископа; кафедра; трон
сѣдина — сивина
ва сѣдниахъ — на старість
сѣдѣти, сѣждј — сидіти
сѣмо — сюди
сѣмѧ — потомство, насіння
сѣнныи — тінистий
сѣнь, сень — тінь
сѣсти, садж — сісти
сѣтованіе — журба, смуток
сѣтовати, сѣтѹж — сумувати
сѣшти, сѣкж — сікти, рубати
сѣтаніе — засіянє поле
сѣвати, сеиж — сіяти
саѣтъ — (він) говорить, каже (3 особа)

сѣдаръ — покривало (на голову)
сѣдин — суддя
сѣдніште — судилище
сѣдоу и онждоу — туди й сюди
сѣдьба — суд, вирок; доля
сѣм(ъ)нѣти (са) — сумніватися, остерігатися, побоюватися
сѣпостатъ — ворог, супостат
сѣпърь, сѣпърь — противник, суперник
сѣтѣдз — сусід
сѣтѣдынн — сусідка
сѣчъцъ, сѣчецъ — сучок
сѣжзз — зв'язка; зав'язка; шнурок; ланцюг
сукомория — плід смоковниці
символъ — гр. «зібрання» — умовний знак, символ

T

та — отже
таи, тани — таємниця
тайде (присл.) — потім
танима — коханка

- таин, отаин** — таємно, по-
тай(ки)
- таканні** — біг наввиперед-
ки; змагання з бігу
- тако** — так
- такж** — такий
- такожде, такожде** — також
- талантъ** — велика грошова
одиниця; одиниця ваги у
греків і римлян
- тамо** — там, туди
- тартаръ** — з лат. — пекельна
бездоння
- татинъ** — злодійський
- татъ** — злодій
- татъба** — злодійство
- таче** — навіщо; так; однак;
потім
- тачею** — гірше
- тачею, тачею** — більш, ніж...
- таха** — сильно; часто
- тати ся гладомъ** — мори-
тись голodom
- тварь** — творіння, створіння
- твердо** — щільно, міцно,
сильно; безпомилково; не-
похитно; пильно
- творити, твориж** — робити
- творити ся** — прикідатись,
вдавати з себе
- творз** — створіння; вигляд,
образ
- твръдъ, твръдън** — твердий,
сильний, здоровий
- твръдъ, твръдъ, твръдъ,**
твръдъло — фортеця, твер-
диня; основа
- текгонъ** — з гр. — столяр,
муляр
- тельцъ, телецъ** — бичок,
теля; молоденька тварина
- тела** — теля
- тенето** — сітка, пастка
- теплостъ** — тепло
- тетн, тепж** — бити
- тетраподъ, те саме, що ани-**
лон — чотирикутний сто-
лик, на якому є хрест і свіч-
ки
- тешти, текж, течешн** —
текти, бігти, прямувати; ті-
кати
- тимѣніе** — болото, зіпсуття,
бруд
- тина** — бруд, нечистота
- тискати** — тиснути; насту-
пати
- тигло** — напис
- тигунъ** — управитель
- тихъ, тихни** — тихий

тлєтворныи — смертонос-
ний

тлакнжти, толкнжти,
тлакнж — штовхнути

тлактъ, толстыи — товс-
тий, масний

тлаца, тошта — скиба,
груда, товща

тлінне — зіпсуття, шкода

тлєшти, толцти, тлакж,
толж — товтки; стукати;
штовхати

тла, тлѣ — погибель, зни-
щення

тожде — те саме; те ж; і

тожден — і потім

тократъ — цим разом; зов-
сім недавно

токъ — потік, струмінь

токъ кровъ — кровотеча

толи — зараз же

толико — стільки

толикъ — такий (за вели-
чиною або кількістю)

толь — так

тольма, тольми — стільки

томити, томлж — мучити

топазиѣ — топаз

топлота — теплота

топлаz, топлыи — теплий

точнти, точж — наливати,
точити (рідину)

точило — прес для вино-
градного соку

трабити — харчуватися

трапѣза, трапеза — трапе-
за; стіл; святий престол

трапати — переслідувати

треbнштѣ — поганський
жертвовник

треволненїe — штурм

треgѹбо — трояко

трапетъ — страх, трепет

трапинцеj — утрете

трапина — третина

трефолон, трафологіонъ —
церковна книга, де зібрані
служби за місяцями

триименъи — триіменний

тринодъ — тріодь, церковна
книга, що містить відправи
від неділі митаря і фарисея
до неділі Всіх святих

тристатъ — їздець на три-
колісній повозці

тришди, трончъ — тричі,
три рази

трапарь — з гр. «обертаю» —
церковна пісня відповідно-
го празника

- тρоакъ** — троякий
тρоупнє — трупи, тіла
тρоутн, **тρовж** — годувати
тρагъ, тօргъ — базар, площа
тρагѹбнти — влаштовувати
тρажиштє, тօржиштє —
торгове місце, площа, базар; збіговисько; поселення
тρаж(ъ)никъ, тօржникъ —
торговець, міняйло
тρазати, тεрзати — мучити, терзати, рвати
тρостъ, тρостъ — тростина
тρахать — дрібна монета
тρиннє, тεрннє — терня, колючі зарослі
тρинь, тεрнь — терен (ягода)
тρинћнь — терновий
тρити, тεрти, тρж — терти
тρеба — жертва; потреба
тρебовать — домагатися, потребувати
тρебез — близький, потрібний
тρеба — трава
тρезновати, тρезвнти —
бути тверезим
тρештнти — пронизати, проколоти
- тρжбнти** — грати на трубі, сурмити
тρжблнникъ — сурмач
тρждз — хвороба; труд, праця; турбота
тρждати — завдавати клопоту, турбувати
тρжс — землетрус; буря
тρжтз1 — сторожа, військо
тρжтз2 — трут (до кресала)
тρжавница — дрож, дрижаки, пропасниця
тρисти — трясти
тογ — там, тут
тογ лбнє — зараз, негайно
тογждь, штογждь, тογждин — чужий
тογкъ — жир, сало
тογлз — сагайдак
тοгнни, тδнє — даремно; задарма
тογрз — бик
тοгч(ъ)нъ — жирний
тжмо, токмо — тільки
т(z)кнжти — увіткнути, встремити; укріпити
тжнкъ, тонкын — тонкий

- тъма¹** — темрява
тъма, тъма² — 10 тисяч; часом — безліч
тъма кромбшнаја — морок підземелля
тъчниж, тъчниж, точни — тільки
тъчниж, точниж, точныи — точний; рівний
т(з)штаннє — поспішність; ревність, старання
таштикъ, тоштикъи — посидючий; швидкий, кмітливий, спритний
ташть, тоштнн — пустий, нікчемний
таштьно, тоштно — поспішно; старанно, пильно
тъмнанж — фіміам
тъмнинъ, тѣмныи — темний
тѣмл — тім'я
тѣсть, тѣсть — тесь
тѣща, тѣшта — теща
тѣзынъ, тѣзынъ, тѣзо-
именныи — однокіменний
тыкы, род. в. тыкве — гарбуз
тысѧшта, тысѧшта — тисяча
- тѣкатн** — бігти; проходити
тѣмъ же — отже, а тому
тѣшитн — втішати
тѣснота — бідність, біда, напасть
тштеславїе — марнославство
тштегныи — марний, пустий
тшин — убогий
тѫдоу, тѫдѣ — там
тагота — тягар
тажа — суперечка, сварка; вирок; ухвала
тажатель — робітник, хлібороб
тажатн — тягти; гнати; тривожити; працювати
тажка — судовий процес
тажъкъ, тажкыи — тяжкий
таж(ь)цѣ — тяжко, важко
тати, т(ь)нж — рубати, сікти
тумпанж — бубон
түпиконж, түпикъ — церковний устав
түронж — молодий вояк, новобранець

OУ (У)

оу — вже

не оу — ще не

оубадати — заколоти

оубивати — вбивати

оубинця — вбивця

оублажати — ощасливлювати, прославляти

оубо — тому; отже; адже ж; так само

оубогж, оубогні — убогий, бідний

оубон — вбивство

оуброуз — хустка; рушник; покривало

оуба — ох, тъху (вигук)

оубаровати — зберегти

оубреїсти, оубреїж — відкривати, відхиляти

оубы — о горе! о лихо! (вигук)

оубѣдѣти, оубѣдати,

оубѣмъ — дізнатись, довідатись; пізнати

оубѣрнти, оубѣриж — запевнити, переконати

оубладати, оубладиж — в'янути; висохнути; перемогти

оубазжти — загрузнути

оуважжти — зів'янути

оуважгти, оуважж — зав'язати; прикрасити

оугажжати, оугаждж — додожкати

оугасноутгти — згаснути

оуглѣбати, оуглѣбліж — грузнути в болоті, тонути

оугл(в)ижти, оугл(в)иж — зануритися, загрузнути

оуглъ, жгль — вугілля

оугобзити іл, оугобжж іл — добре вродити, плодоносити (про дерево, кущ, поле)

оугонезнє — здоров'я; благо; добро; спасіння

оуготованж — приготовлений

оугз(в)ижти — занурити(сь), заглибити(сь), здавати(сь)

оугзлъ, оуголз — кут

оудавити (іл) — задушити; повіситися

оудворити іл — поселитися

оудебелѣвати — міцніти

оудержати — утримати, затримати

оудивити — здивувати; творити чудо

- ѹ́до(б)лѣтн** — подолати, перемогти
- ѹ́доблѧтн** — зробитися володарем; підкоряти собі
- ѹ́добреніе** — приборкання; прикрашання
- ѹ́добреніе норовоу** — душевна краса, досконалість
- ѹ́добрїтн** — покращити
- ѹ́добъ** (присл.) — зручно, легко
- ѹ́добънз, ѹ́добнын** — зручний, легкий
- ѹ́да** — член тіла; суглоб руки
- ѹ́жасенз, ѹ́жаснын** — боязкий
- ѹ́жасть, ѹ́жасеніе** — жах
- ѹ́жъ, ӝжъ** — мотуз, кайдани
- ѹ́з(ь)рѣтн, ѹ́з(ь)рѣк** — побачити
- ѹ́канжтн** — спадати (просу)
- ѹ́клонѧтн (ѧ)** — завернути; усувати; ухилятися
- ѹ́кореніе** — ганьба, неслава
- ѹ́кориѣнн** — докір
- ѹ́крои** — пелена
- ѹ́кроїтн, ѹ́кроштж** — приборкати, втихомирити, заспокоїти
- ѹ́кроукж** — крихта; кусник
- ѹ́лешигн, ѹ́лагж** — заспокоїтись, стихнути, ущухнути
- ѹ́лоучитн** — досягти, отримати
- ѹ́льститн** — обдурити
- ѹ́маленз** — смиренний
- ѹ́малатн** — зменшувати; ображати; принижувати
- ѹ́маситн** — змастити
- ѹ́мерштвленіе** — смерть, знищення
- ѹ́метгы** (множ.) — сміття; гній
- ѹ́миленіе** — смирення; розчулення, зворушення
- ѹ́млажтн, ѹ́молчатн,**
ѹ́млажж, ѹ́молчж — замовчувати (щось)
- ѹ́моритн** — заморити, умертвити
- ѹ́мрѣтн** — смерть
- ѹ́мышленіе** — думка, намір
- ѹ́макнжтн, ѹ́макнж** — зм'якнути
- ѹ́не** — краще
- ѹ́невѣститн** — заручити
- ѹ́нинчнжатн** — знищувати
- ѹ́ностъ** — юность

ѹнъць, ѹнець — бичок, теля

ѹнрѣти — зануритися

ѹнылз — недбалий

ѹнылогть — духовна безцільність

ѹнынне — лінівство, нудьга

ѹоржнити — озбройти

ѹпнтанз — вгодований

ѹправнити — направити; впорядкувати

ѹпражнити — викорінювати, нищити

ѹпражнити сѧ — займатися

ѹпзванне, ѹпованне — надія; впевненість

ѹпзвати, ѹповати, ѹповляж — надягатися, уповати

ѹроокз — данина

ѹрѣзати, ѹрѣжоу — відрізати

ѹсерднє — старання

ѹсеражз, ѹсеражъ — сережка

ѹсмаръ — кожум'яка

ѹсннанз, ѹсменз — шкіряний

ѹспѣти — принести користь

ѹста, ѹстнѣ — уста, губи, рот

ѹставнити — встановити; підтримувати; змушувати

ѹставы естества — закони природи

ѹстата — балакучий

ѹстремленїа — швидка течія

ѹстьна1 — губа

ѹстьна2, ѹсть — вхід; гирло (ріки); двері

ѹжднити — прибирати; обряджати (покійника); класти в гріб

ѹтремнити сѧ, ѹтремнити сѧ — попрямувати; кинутися

ѹсѹгѹбнити — подвоїти; посилити

ѹ(з)хнжти — засохнути

ѹ(з)нжти, ѹ(з)нж — заснути

ѹскнжти — відрубати; погубити

ѹжм(ь)нѣти сѧ, ѹжм(ь)нж сѧ — засумніватися

ѹтапати, ѹтапаиж — тонути, топитися

ѹтварь — приладдя, причандалля; ризи

ѹтвєржденіє — твердиня, підпора; небозвід

ѹтвортн — наводити лад, облаштовувати

ѹтєтн — вдарити; втяти

ѹтлітн — ховати; сховати

ѹтласгѣтн, ѹтолосгѣтн — потовстіти

ѹтолосн — полегшити, усмирити

ѹтреѣ, ѹтре — завтра

ѹтре — зранку

ѹтреїнжтн, ѹтєїнжтн — зблакнути, потемніти

ѹтреїнн — завтрашній (день)

ѹтѹчинѣтн — потовстіти

ѹтѣшенн — гостина, бенкет

ѹтлагатн — мати змогу; бути в змозі, удостоїтись

ѹтлакнжтн — висушити, виснажити

ѹханіє — нюх

ѹхнштреннын — хитромудрий, хитрий

ѹхопнтн — бити, уражати

ѹчительство — навчання; повчання

ѹчрѣднти, ѹчрѣждатн — гостинно прийняти; частувати

ѹчрѣжденіє — бенкет, гостина

ѹшндь — втікач; вигнанець

ѹштедрнти — помилувати

ѹмлтн, ѹмлж — забрати, відняти

ѹмлтн — кусати, гризти, уражати

ѹмазвнти, ѹмажвлж — вколоти; поранити

Ф

Фарнѣн, Фарнен — фарисей; послідовник політ.-реліг. течії в Іудеї II ст. до н. е. — I ст. н. е., що строго дотримувались обрядів; переносно — святенник, лицемір

Фелонз — з гр. і лат. — верхня риза священика без рукавів

Філз — чаша, піала

Фімнамз — фіміам, ладан, пахищі; див. також **Дімнамз**

Фіннікз — пальма

X

Хабити — губити; ухилятися, уникати

Халжга — огорожа, тин; стіна; завулок, вулиця

Хапати, Хапліж — хапати, кусати

Хартія — з гр. — папір, аркуш

Хвальна, Хваленіз, Хвальний — достойний похвали

Херувимъ — херувим, вищий ангельський чин

Хеттімъ — стара назва Македонії

Хиротонія — з гр. — руко положення в чин єпископа, священика або диякона

Хитонъ — нижній чоловічий одяг, довга сорочка

Хінтрецъ — артист; ремісник; умілець

Хламіда — мантія, плащ

Хліжпати, Хліжвати — жебрати

Хлеби — безодні, отвори

Хлебъ — перегородка

Хоботъ — хвіст

Ходатан — посередник; заступник; примирювач

Ходити по плоти — служити тілесним бажанням

Хоржги, род. в. Хоржге — хоругва

Хотъ — коханка, коханець

Хотѣти, хотѣтъ — хотіти

Храборникъ — подвижник

Храбръ — воїн, вояка; силач

Храмати — шкутильгати

Храмъ, Храмина — дім, помешкання; споруда; церква

Хранниште — амулет; хранильниця

Сокровищтое Хранниште — скарбница

Хребетъ — хребет

Хризми — мазь, слей, миро

Хромъ, Хромын — кульгавий

Хроучъ, Хржчъ, мн. Хржтоге — поперечина, сволок; хруш

Худохмнын — дурний

Худосильнын — слабосилій, розманіжений

Худз, Худын — поганий, злий; малий; бідний

Хуждъ — гірший

Хула — хула, звинувачення, висміювання

Хоулингти — злословити, хулити

Хоуловити, Хоуловати — богохульствувати, злословити

Хоумарз — розбійник

Хждогз — вмілий, вчений, майстерний

Хым — злість, підступність; лукавство

Хытресть — вміння; майстерність; вправність; підступ

Хыштеннє — грабіж, пограбування

Хыштнкз — хижак

Ц

Царствиен — влада, сила, царство

Цата, Цата — дрібна монета, гріш

Цвѣлинги — квилити

Цвѣсти, Цвѣтж, Цвѣтж — цвісти

Цвѣтець — квітка

Церкви, Церкви, род. в. **Церкве** — церква

Цѣвннца — флейта, труба, ліра

Цѣлебникз — лікар

Цѣлинги, Цѣлж — лікувати

Цѣлованнє — привітання

Цѣломждрїе — невинність; розсудливість

Цѣлз — здоровий, непошкоджений; чистий

Цѣлы, род. в. **Цѣлове** — зцілення, видужання

Цѣльба — лікування; ліки

Цѣлѣти — зцілювати, видужувати

Цѣарь — цар

Цѣарствиен, **Цѣарствко** — царство

Цѣста — дорога, вулиця

Ч

Чародѣнца — чарівниця

Часи — церковні Богослужіння

Часъ, Часъ — пора; час; година

Чигазнь — надія, сподівання

Чигати, Чагти, Чаж — очікувати, надіятися

Чилемънз, Чилемнын — очікуваний

Чланець — збиток

ЧЕЗНІЖТИ — погасати, зни-
кати

ЧЕЛАДЬ, ЧЕЛАДЬ — домашні,
челядь

ЧЕЛАДНИЗ — раб, слуга, най-
мит

ЧЕРГОГЗ — весільна світ-
лиця; спальня

ЧЕСАТИ — збирати плоди

ЧЕСО, ЧЬСО — що, чого

ЧЕСТИ — читати

ЧЕСТА — громада; когорта

ЧЕТВРТЬГЗКА, ЧЕТВЕРТОКЗ —
четвер

ЧЕТВРТЬГЗ, ЧЕТВЕРТЬ —
чверть

ЧЕШДЛ — риб'яча луска

ЧИН — чий

ЧИН — порядок, лад; сан

ЧИСМА — число; кількість;
рахунок

ЧИСМЕННІГЗ — числовий

ЧИСТИ, ЧЫСТИ, ЧЫТЖ — ра-
хувати; вшановувати

ЧИСТИНА — правдивість, щи-
рість

ЧЛЕНОВНАЯ — зуби, щелепи

ЧЛОВІКЗ — людина, чоловік

ЧЛОВІЧЬ — людський

ЧРВЬ, ЧЕРВЬ — черв'як

ЧРВМЫНЗ, ЧЕРМЕНЫН — чер-
воний

ЧРВМНОВАТИ — червоніти

ЧРЫНЗ, ЧЕРНЫН — чорний

ЧРЫНОРНЗЬЦЬ, ЧЕРНОРНЗЕЦЬ —
монах

ЧРЫНЬЦЬ, ЧЕРНЕЦЬ — чернець

ЧРЗПАТИ, ЧЕРПАТИ, ЧРІПЛІЖ —
черпати

ЧРЗТА, ЧЕРТА — риска

ЧРЗТАТИ, ЧЕРТАТИ — малю-
вати, писати

ЧРІВО — черево, живіт, шлу-
нок

ЧРІДА, ЧРЕДА — череда; черга;
порядок

ЧРІСЛА, ЧРЕСЛА — стегна; по-
перек

ЧРІСЖ — над, через

ЧУВСТВЕННЫН — чутливий;
повчальний, мудрий

ЧЮДНІТИ СЛ, ЧЮЖДАТИ СЛ,
ЧЮДНІТИ СЛ, ЧЮЖДЖ СЛ —
дивуватися

ЧУЖДЗ — чужий; несамови-
тий

ЧУГТИ, ЧУГЖ — відчувати,
чути

ЧЫСТЬ, ЧЕСТЬ — знак, при-
мета; знамення; честь; свя-
то; сан

чадо — дитя; послідовник
 чадь — діти (збірне); люди
 чадъце — дитинча
 часть — частка
 часть — густий, частий
 чашта — гущавина

III

шиф — фарба
 шаржин — маляр, живописець
 шеолз — з євр. — пекло, підземелля
 шептаннє — шептіт
 шестарь — посудина
 шипокз — шипшина; плід граната
 шина — шия
 штедрота — щедрість, милосердя
 штогуз — норов; бажання
 штогждь — чужий
 штаждѣти, штаждж — щадити, оберігати
 шюн, шюн — лівий
 шюнца — ліва рука
 шыстви, шыстнє, шестви — похід, процесія

шатаннє, шатаніє — хвильовання; сміливість, зухвалиство, чванливість

ІІ (ІІ)

явити ся, явлюж ся — явитися
 явѣ — неприховано, явно
 ягоднична — дика смоковниця (дерево)
 ягодничнє — дика смоква (плоди)
 ядрило — щогла
 ядз — отрута
 ядъ — їжа
 ядъца — ненажера
 язвы, фзвы — рана
 язвенз, яз(ъ)вннз — пошкоджений, поранений, убитий
 язвинна, фзвинна — нора, лігво
 язвити, язвлюж — поранити, ударити
 яко, ако, фко — що, щоб, бо, неначе
 ямо(же) — туди
 ярнина — овеча шерсть
 яростъ, фростъ — гнів

тарз — лютий, сердитий; весняний

тасенз, таснын — світлий

тасти, ғости, ғамъ — їсти

тастиңе — пожива, страва

таҳати, ғұлғати, тадж — ѫхати

ташේ, ғаше — якщо

Ю

югъ — південь, південний вітер

юдожь, юдужъ — де

юдолъ — долина, низина

юже — вже

южикъ, жжикъ — близький родич

южъськъ, южакын, южнын — південний

юнотка — дівчина

юноша, юнота — хлопець, юнак

юнца, юнница — телиця

юньцъ, ғүнъцъ, юнецъ — теля, бичок

юродивъ, юродивын — божевільний, юродивий

юродство — божевілля

ютро — ранок

А, Ӑ

аадро — швидко

аадѣ — близько до чогось, при чомусь

ааза, ааза, аазѣ — хвороба, неміч

аазы — виразка, болячка, рани

азыкоболевати — мати хворобу язика

азықъ, азықъ — мова, народ; плем'я

азычънъ, азычнын — народний; язичеський

аати (ә) — брати(ся), взяти(ся)

аати, аорист аахъ, имж — взяти

аати вѣрж — вірити

аатро — печінка

аатры — жінка чоловікового брата

аатынкъ — в'язень

аачьмень — ячмінь

Х, Ҳ

жвоздъ — міжгір'я

жгль — вугілля

жгло^з, жгол^з — кут
ждо^у, иждо^у — де
ждоль, ждоли^е, ӯдоли^е — долина, діл
жждѣ — куди, звідки
жже — шнурок, канат, ланцюг
жжика — родич
жза — пута
жзилиште — в'язниця
жзкъз, жзкын — вузький
жполы (присл.) — навпіл
жродз — юродивий
жтродо^у — зсередини
жтроба — утроба, середина
жтрынь, взижтрынь, взижтреныи — внутрішній
жтрь — всередині
жхати — пахнути

к (див. **б**)

флав(ъ)ство — розкіш, досстаток
фадити — берегти, жаліти

фалам^з, фалом^з — псалом, пісня

фал(з)тыръ — збірник псалмів; псалтир

дакор — гора, на якій преобразився Христос

дална — гілка

дермы — купелі, лазні

димнанъ, димнамъ, думімъ — те саме, що фімнамъ — ладан; кадило

димнати — обкурювати

думімнинъ — кадильниця

упатъ — з гр. — начальник області, у персів — сатрап

упокрінгъ — лицемір, облудник

упостасъ — предмет; матерія; сутність; особа

үсішпъ — іссоп, рослина, яку використовували для кроплення

үтро — ранок

ЛІТЕРАТУРА

Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. — Москва, 1974.

Ван-Вейк Н. История старославянского языка. — Москва, 1957.

Возняк М. С. Історія української літератури: У 2-х книгах. — Львів: Світ, 1994.

Возняк М. Коротка граматика давньої церковнослов'янської мови в порівнянні з українською для ужитку в середніх школах. — Львів, 1925.

Гаманович А. Грамматика церковно-славянского языка. — Москва: Худ. лит., 1991 (Репринтне відтворення видання 1964 р.).

Георгиев Е. Начало на славянската писменост в България. Старобългарските азбуки. — София, 1942.

Георгиев Е. Славянская письменность до Кирилла и Мефодия. — София, 1952.

Горшков А. И. Старославянский язык. — Москва, 1963.

Горшкова О. В., Хмелевская Т. А. Сборник упражнений по старославянскому языку. — Москва, 1985.

Дементьев А. А. Сборник задач и упражнений по старославянскому языку. — Москва, 1975.

- Дограмаджиеva Е., Кочев И., Мурдаров В., Димчев К.* Български език за 8. клас. — София: Просвета, 1996.
- Дъяченко И.* Полный церковнославянский словарь. — Москва: Изд-во Моск. Патриархата, 1993.
- Жития Кирилла и Мефодия.* — Москва - София, 1986.
- Журавский В.* Дар Кирилла и Мефодия // Эхо планеты, № 19-20, 1992.
- Караславов С. Хр.* Солунские братья / Пер. с болг. — Москва: Прогресс, 1982.
- Кархут С.* Граматика української церковнослов'янської мови. — Львів, 1927.
- Краткая история Болгарии / Под. ред. Г. Т. Литаврина.* — Москва: Наука, 1987.
- Лексикон тримовний, або Лексикон славяно-греко-латінський — [Без місця і року видання].
- Майборода А. В.* Старослов'янська мова. — Київ: Вища школа, 1975.
- Майборода А. В., Коломієць Л. І.* Старослов'янська мова: Збірник вправ і завдань. — Київ: Вища школа, 1992.
- Мейе А.* Общеславянский язык. — Москва, 1951.
- Молитвенник для греко-католицького народу. Уложив о. П. Котович ЧСВВ. — Ужгород: Вид-во ЧСВВ, 1937.
- [Молитовник] (Титульна сторінка загублена). — Львів, 1929.
- Непокупний А. П.* Балтійські родичі слов'ян. — Київ: Наукова думка, 1979.
- Никифоров С. Д.* Старославянский язык. — Москва, 1952.
- Огієнко І.* Українська культура. — Київ, 1997.
- Попович І. Д.* Граматика церковно-слов'янської мови в українській редакції. — Рим, 1962.
- Попович І. Д., Пасічний К. І.* Малий церковно-слов'янсько-українсько-англійський словник. — Рим: Видавництво oo. Василіян, 1962.

Попович М. Нарис історії культури України. — Київ: АртЕк, 1999.

Селищев А. М. Старославянский язык. — Москва, 1951. — Ч. 1: Фонетика.

Семчишин М. Тисяча років української культури. — Київ, 1993.

Станівський М. Ф. Старослов'янська мова. — Львів: ЛДУ, 1964.

Станівський М. Ф. Старослов'янська мова. — Київ: Вища школа, 1983.

Стеценко А. Н. Хрестоматия по старославянскому языку: Учебн. пособие. — Москва: Просвещение, 1984.

Сучасна українська богословська термінологія: від історичних традицій до нових концепцій / Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, Львів, травень, 1998. — Львів: ЛБА, 1998.

Тотоманова А.-М., Добрев И., Икономова Ж. Старобългарски език за двадесети клас на националита гимназия. — София: Просвіта, 1986.

Трофимович К. К. Практикум з порівняльної граматики слов'янських мов. — Львів: ЛДУ, 1960.

Хабургаев И. А. Старославянский язык. — Москва: Просвещение, 1974.

ГДА НАШЕГО ІІСА ХРІТА СВЯТОЕ ЕУАНГЕЛІЕ.
САНКТ-ПЕТЕРБУРГъ: СУНОДАЛЬНАЯ ТИПОГРАФІЯ, ўажі (1931).

ЕВАНГЕЛИОН, СИРФЧЬ: БЛГОВІСТЬ ЕГДІНОВЕННЫХ
ЕВАНГЕЛИОВЪ. - въ лвовѣ, ўжмд (1664).

Wasilewski T. Historia Bułgarii. — Ossolineum, 1988.

СПИСОК СКОРОЧЕНИХ НАЗВ МОВ

англ. — англійська
блр. — білоруська
болг. — болгарська
в/н-луж. — верхньо/нижньолужицька
герм. — германська
гот. — готська
гр. — грецька
давньоінд. — давньоіндійська
(давньо)ірл. — (давньо)ірландська
(давньо)ісл. — (давньо)ісландська
(давньо)нім. — (давньо)німецька
д. в. нім. — давньоверхньонімецька
(давньо)пр. — (давньо)prusька
євр. — єврейська
іndoєвроп. — іndoєвропейська
лат. — латинська
лит. — литовська
мак. — македонська
нім. — німецька
пол. — польська

- (пра)і-є — (пра)індоєвропейська
праслов. — праслов'янська
санскр. — санскрит
серб. — сербська
словац. — словацька
словен. — словенська
слов. — слов'янська
хорв. — хорватська
чеськ. — чеська

ДУХОВНИЙ СТИЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Зміст української ідеї можна коротко виразити одним урочистим і рідним для нас усіх словом — **Собор**. І первинний, найсильніший прообраз цього Собору — Свята Трійця.

Як людина створена за образом і подобою Божою, так створено і український народ, і дано йому ідею Соборної України, що має ідеальний прообраз — Собор Трьох Іпостасей Божих. Вони поєднуються і нероздільно, але й незлитно; як Єдиний Бог — єдиний народ в гармонії, рівновазі, взаємодії і навіть природній ієрархії, бо все «від Отця походить». Так символічно розуміли принцип Троїчної Божественної Соборності також і наші попередники — кирило-мефодіївці, і писали про це в програмному документі — «Книгах буття українського народу».

Призначення українського народу, місія-ідея України — створити соборність всіх елементів національного життя. Принцип соборності — демократія, рівноправність громадян перед Законом Божим і людським, свідома ієрархічна структурованість суспільства, — тобто *розумна свобода* в

межах Добра і Краси. **Соборна Україна** — як свідома узгодженість всіх сфер Буття Нації протистоятиме авторитаризму, деспотизму, тоталітаризму в усіх сферах — політичній, економічній, духовно-культурній, соціальній і т.д. Її плодом, підсумком і коренем стає нелицемірна, правдива Любов до Творця Світу і до близьких — що втілюється реально в любові до України і до українського народу.

В цьому ж ключі можна говорити і про **соборність української мови** — як мету її широкого гармонійного розвитку, як творче поєднання її функціональних стилів, високого, низького і середнього емоційно-експресивних різновидів, книжно-писемної та уснорозмовної форм комунікації, її діалектів та соціальних жаргонів.

Серед усіх цих різновидів усного і писемного мовлення, мабуть, найголосніше дисонують в соборному хорі української мови — проблеми формування **духовного стилю**.

Сьогодні в Україні, в її національних християнських Церквах, досі не впроваджені уніфіковані україномовні тексти Святого Письма та Богослужіння. У пресі, у спеціальних виданнях в останнє десятиліття наголошується важливість вирішення цієї проблеми. Робити уніфікацію української мови як святої, звичайно, потрібно, але на широкому мовному фундаменті, щоб, воюючи за чистоту мови, ми «з водою не вихлюпнули і дитину...» Про це, зокрема, йшла мова на Всеукраїнській конференції з питань богословської термінології (Львів, 1998)¹.

Український духовний стиль — явище багатовікове, складне. Вже наприкінці XVI — на поч. XVII ст. з'явилися такі полемічні твори, оригінальні проповіді та переклади (наприклад, Пересопницьке Євангеліє), в яких особливо

¹ Сучасна українська богословська термінологія: від історичних традицій до нових концепцій. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. — Львів, 1998. — С. 319.

яскраво виявилися його риси. Д. Чижевський зазначає, що полемічні твори Івана Вишневського свідчать про природну спорідненість барокового стилю із «українським духовним стилем»². Зріле бароко в Україні виробило стиль проповіді гострослівної, парадоксальної: поруч із засобами «високого» стилю використовувалися народнорозмовні, «низькі» елементи — і в одному творі, на одній сторінці.

Вся художня література, що виникла на ґрунті Києво-Могилянської академії (раніше колегії), мала місцеві національні основи і за змістом, і за мовою³.

Продовжуючи традиції писемності Київської Русі, оброблена і вдосконалена поколіннями вчених літературна мова на українських землях розвивалася в XVII ст. у двох основних варіантах: як церковнослов'янська мова «київського ізводу» та староукраїнська книжна мова на основі живої народної мови із домішками латинської, грецької та інших європейських і східних мов. Постійно відбувалася не лише стильова диференціація, але й випробовувалися процеси зближення, тісної взаємодії цих варіантів літературного мовлення.

Особливо активізувалося формування всенародної української мови з кінця XVI ст., коли в церкві — на той час головній інституції культурного життя народу почали діяти нові чинники — проповідники і школа, які навчали живою рідною мовою, як підкresлював І. Огієнко⁴.

Видаеться доцільним і нині, наприкінці ХХ ст. дотримуватися тих принципів, за якими будував свою «Граматику»

² Чижевський Д. Історія української літератури. Від початків до доби реалізму. — Нью-Йорк, Українська вільна академія наук у США, 1956. — С. 253.

³ Петров Н.И. Очерки из истории украинской литературы XVII и XVIII вѣков... — Кіев, 1911. — С. 4.

⁴ Огієнко І. Українська літературна мова XVI-го ст. і Крехівський апостол 1560 р. — Варшава, 1930. — С. 301.

Іван Ужевич (Сорбонна, 1643, рукопис): словенороська, або церковнослов'янська, «свята», яка побутувала в Україні XVII ст., і мова «проста», тобто українська, — це два різновиди однієї писемної мови, що мають спільну орфоепічну, лексичну і синтаксичну основу⁵. Процес їх контамінації був насильно перерваний багатьма царськими указами; спочатку, можна сказати, «живцем» перенесений до Москви, а потім повністю блокований в українській церкві та школі, особливо вищій.

Проте пізніше, наприклад в поезії Т. Г. Шевченка, ми знову спостерігаємо природне і рівноправне використання церковнослов'янських та українських народнорозмовних і книжномовних елементів, як-от у поемі «Марія», переспівах псалмів, що підтверджує невипадковість і навіть необхідність синтезу церковнослов'янської (або старослов'янської) та української мови.

Слов'янська писемність, яку створили брати-іноки Кирило та Мефодій, має найдосконалішу в Європі фонемографічну азбуку — кирилицю (глаголиця побудована за тим же фонемографічним принципом), що стала основою багатьох слов'янських алфавітів⁶. Причини її створення, як стверджує О. М. Бодянський⁷, — це навернення до християнства, приєднання до Православної Церкви двох цілих слов'янських народів, двох держав — Болгарії та Моравії. Додаймо, що в цей же час відбувалася християнізація Київської Русі за князя Аскольда. Давньослов'янські тексти стали тим «спільним джерелом народності», що допомогло слов'янам, за висловом Осипа Бо-

⁵ Німчук В.В. Мовознавство на Україні в XVI - XVII ст. — Київ, 1985. — С. 155.

⁶ Журавлев В.К. Язык — языкознание — языковедение. — Москва: Наука, 1991.— С. 44.

⁷ Бодянський О.О времени происхождения славянских письмен. — Москва, 1985. — С. 44.

дянського, не отатаритись, не онімечитись і т.п., — зберегти свою самобутність і культуру⁸.

Слов'янські духовні першокниги надзвичайно цінні як зразки для всіх наступних перекладів та оригінальних духовних творів. Богословська точність, гармонія, краса і простота висловів, надзвичайно смислова об'ємність основних принципів і понять християнства — ось що залишили нам у спадок святі Кирило та Мефодій і їх учні. Так слов'яни були причислені до народів, які славлять Бога рідними мовами. І хочеться повторити за автором «Житія святого Кирила»: «Такий розум, братіє, дав Бог слов'яnam! Паче всякого золата, і срібла, і каміння дорогого, і багатства минулого»⁹.

Відомо, що святий Кирило заперечив «триязичну єресь», за якою вести Богослужіння і проповідувати Святе Письмо можна було тільки трьома «священними» мовами — грецькою, латинською, єврейською. Це ті мови, якими Пілат зробив напис на таблиці, прибитій над розп'ятим Ісусом Христом. То правильніше було б їх назвати «пілатовими», а не «священними»... Солунські брати не тільки узаконили у практиці Христової Церкви мови слов'янські, але й відстоювали право інших народів мати Святе Письмо рідною мовою. Та ось вже в наш час в українській пресі часто лунають голоси, що в українських церквах потрібно відправляти Служби лише українською мовою, тому що церковнослов'янську ніхто не розуміє. Коли ж давньослов'янські духовні тексти стали незрозумілими для українців? Чому так сталося?

Мови всіх народів постійно змінюються, бо змінюються умови життя і мислення людей. Проблема зв'язку народно-розмовної мови і книжної, особливо її церковнослов'янсь-

⁸ Там же. — С. 380.

⁹ Там же. — С. 381.

кого різновиду, гостро постала в Україні ще 400 років тому. Але вона успішно вирішувалася тим, що в XVI - XVII ст. в численних братських школах діти навчалися грамоти за Псалтирем та Часословом слов'янською мовою київського ізводу, тобто максимально пристосованою до «простої», української. Згадаймо, що так учився ще й малий Тарас Шевченко у XIX столітті! І той церковнослов'янський мовний фермент став міцним фундаментом його патріотичної та філософської поезії, — підкреслимо це для деяких надмірно запопадливих ревнителів української мови, які зараз вперто дистилують наш новий український «Правопис», роблячи його чисто (а точніше — «куцо»!) українським. Кілька століть в розмовній та писемній практиці — в церковній проповіді, в деяких місцевих перекладах Євангелія, в літописах, в ділових паперах — вільно й широко доповнювали себе ці два джерела: українська мова (розмовна та книжна) і **церковно(старо)слов'янська як її духовний стиль.**

Але вже третє століття в українських православних церквах якщо і звучить церковнослов'янська, то частіше московського, а не київського ізводу, який широко побутував у XVII ст., за часів Богдана Хмельницького. У храмах Української Греко-Католицької Церкви збереглася донині українізована вимова церковнослов'янських богослужбових текстів¹⁰. Ця традиція відновлюється і у відправах УАПЦ та УПЦ-КП. Київський ізвод був наблизений складом лексики, наголосами, вимовою до староукраїнської мови. Цар Петро I у 1720 році, забороняючи друкувати церковні книги в Києво-Печерській Лаврі та в інших типографіях підлеглої йому України так, щоб не було ніякої різниці із відповідними книгами московськими, заборонив **саме київський ізвод так званої церковнослов'янської**

¹⁰ Енциклопедія українознавства. Т. 1. — Львів, 1993. — С. 146.

мови. Знищення української державності і культури почалося зі знищення духовного стилю староукраїнської мови, — вилучення її корінних церковнослов'янських елементів.

Відомо, що церковнослов'янська мова побутувала в літературах слов'янських народів тільки у своїх різновидах, — наприклад, сербська та болгарські редакції, моравська тощо. Тобто, кирило-мефодіївці та їх наступники завжди пристосовували духовні тексти до місцевої мови, обов'язково зберігаючи при цьому *класичні особливості «високого» стилю*, — очевидно, таку традицію запровадили для своїх численних учнів самі солунські брати. Бо не можна було мову Святого Письма і текстів, що творилися на його основі, беззастережно змішувати із побутовими, розважальними, господарськими поняттями, як до цього пізніше закликав і М. В. Ломоносов у статті «Предисловие о пользе книг церковных» (1757)¹¹.

Українські діячі XVII ст. в різних галузях церковного і біляцерковного життя користувалися церковнослов'янськими текстами та окремими мовними елементами як особливим стилем староукраїнської мови поруч із «простою руською». Багато визначних мовознавців XIX - XX століть були близькі до same такого тлумачення феномену церковнослов'янської мови. Ця тема потребує окремого висвітлення¹².

¹¹ Ломоносов М.В. Предисловие о пользе книг церковных // Хрестоматия материалов з історії української літературної мови. Ч. I / Упорядкував П.Д. Тимошенко, — Київ: Рад. школа, 1959. — С. 87-91.

¹² Ягич И.В. Вопрос о Кирилле и Мефодии в славянской филологии. — (С-Пб., 1885) та Ягич И.В. — Критические заметки по истории русского языка. — С-Пб., 1889. — С. 2-3. У цьому відгуці на «Мысли объ исторіи русского языка Измаила Средневского...» (С-Пб., 1849) підкреслюється *невизначеність* відношення мови «російської» до церковнослов'янської, відзначається їх зближення, але не злиття. Подібні думки є у праці М.О.Максимовича «Історія давньої руської словесності», у роботах П. Г. Житецького, С. П. Обнорського, О. І. Соболевського та інших авторів.

Для мене розуміння церковнослов'янської мови київського ізводу як українського духовного стилю чітко окреслилося в останні роки моїх восьмилітніх досліджень (в Інституті української мови НАНУ) ораторсько-проповідницької прози XVII ст., особливо способів цитування біблійних та святоотцівських текстів у тканині живої староукраїнської проповіді. Учні Кирила і Мефодія, яких було вигнано із Моравії, послідовно застосовували подібні принципи утворення духовного варіанту «високого стилю» при обробці старомакедонської, староболгарської, старохорватської та інших слов'янських мов тих народів, серед яких їм довелося опинитися. Тож цілком природно, що і надалі при змінах, які відбувалися в живих слов'янських мовах, повинен був певним чином видозмінюватись і їх духовний стиль, — граматично, лексично та фонетично пристосовуватися до живих мов, але зберігати свої змістовні етико-естетичні особливості. На жаль, таке стильове застосування церковнослов'янізмів не закріпилося, особливо в Україні... Отже, жива кирило-мефодіївська традиція була перервана і пробивалася лише подекуди і зрідка.

ХХ століття «зnamените» варварським ставленням до пам'яток культури. Але ж християни не будуть знімати старовинну мозаїку зі стін Софійського собору і мостити нею Володимирську вулицю, аби зручніше ходити! Для вулиць потрібна бруківка або асфальт. Так і церковнослов'янську мову-стиль — цю дивовижну мозаїку із храмів наших душ — багато поколінь віками зберігали в чистоті, у високій внутрішній тиші — як фрески Софійського собору. Вона має особливе призначення: єднати людину із вічністю, із Богом-Вседержителем, із Добром і Красою, вводити у світ духовної боротьби. Собори наших прадідів ми нині відбудовуємо, реставруємо. Чи маємо право при цьому занедбати «мозаїку із храмів наших душ», — давньослов'янський

корінь нашого духовного стилю? І нехай до нього веде вимощена міцним «простим» каменем «дорога» — оте розмовно-побутове і народне-пісенне мовлення, яке відрізняється від церковнослов'янського багатьма словами і синтаксичними зворотами, бо відображає потреби житейські, мінливі, історичні-zmінні. Якою прекрасною гармонією звучать стильові різnotони в поемі «Марія» Тараса Шевченка:

Молюся, плачу і ридаю:
Возри, Пречистая, на їх,
Отих окрадених, сліпих
Невольників. Подай їм силу
Своего мученика Сина,
Щоб хрест-кайдани донести
До самого-самого краю.
Достойнопітая! Благаю!
Царице неба і землі!
Вонми їх стону і пошли
Благий конець, о всеблагая!

Ось такий мовний собор — гармонію стилів — створив Тарас Шевченко...

Але в широкій літературній і розмовній практиці ми ще не маємо повноправного, представницького собору української мови. В останні два століття фіксувалося мовно-стильове протистояння, що найполюсніше виявилося у творчості Г. Сковороди та І. Котляревського, — високий стильовий сплав ми, по суті, бачимо, як виняток, в деяких творах Т. Шевченка, що подолав мовні дисонанси геніальною творчою інтуїцією.

Розлам української мовної традиції в побутуванні різностильових текстів потрібно подолати на новому рівні.

Фахівці мають всі підстави всебічно обґрунтувати це питання на широкому мовному матеріалі.

Потрібно враховувати і звукопис мови¹³. Наприклад, в сучасному варіанті написання слова «Православ'я» — із церковнослов'янського «Православіє» — втрачено звук «і», що несе у своєму звучанні блакитний, «високий», небесний колір-смисл. Це не просто збіднює світломузику цього слова (виолучено блакитну смугу спектра) — збіднюються глибинний мислено-емоційний зміст поняття «Православіє», його сутнісний зв'язок із Небесними Сферами. Подібний негативний ефект спостерігаємо і в інших випадках втрати звука «і», в заміні його на «и», яке несе коричневий колір (і відповідну смислову символіку), як-от у словах «радости», «любови» і т. д.¹⁴.

Якби в сучасній мовній практиці **духовний стиль** української мови ми розвивали із ширшим і повноправним використанням його **церковнослов'янських, архаїчних елементів**, то ми змогли б зняти гостроту мовної проблеми, мовне протистояння традиційних Православних Церков у тому взаємозаперечному вигляді, в якому воно існує сьогодні: з політичними підтекстами, зі взаємними обвинуваченнями то в непатріотизмі, то в недостатності виражальних засобів української мови для задоволення всіх потреб духовної літератури. Отже, включення церковнослов'янського стилю-мови в сучасні процеси мовотворення буде позитивним, консолідаційним фактором у політичному, церковному і загальнокультурному житті України.

Тетяна Майданович

¹³ Журавлев А. П. Звук и смысл. — Москва: Просвещение, 1981. — С. 160.

¹⁴ Див. розділ «Морфологія»: ці слова історично належать до м'якої групи відмінювання.

Леся Володимирівна Білецька-Свистович
Наталія Романівна Рибак

Церковнослов'янська мова: Підручник зі словником

Білецька-Свистович Л., Рибак Н.

Церковнослов'янська мова: Підруч. зі словником для духов. навч. закл. — К.: Криниця, 2000. — 335 с.: іл. — Бібліогр.: с.336

ISBN 966-7575-28-4

Б 61 Автори підручника одними з перших в Україні спробували зробити складний мовний матеріал доступним для нефілологів. Наприклад, морфологія викладена у формі таблиць з короткими практичними коментарями. Підручник завершується текстами для самостійного читання і словником на 3,5 тисячі слів. Може бути використаний усіма, хто цікавиться історією мови, хто в різних сферах культури побажає застосувати скарби духовного стилю української мови.

ББК 81.2-923

Голова редакційно-художньої ради
В.А. МИХАЛКО

Головний редактор видавництва
І.Л. Андрієвська

Редактор *Т.В. Майданович*

Художній редактор *В.Л. Андрієвська*
Відповідальний за випуск *Л.І. Андрієвський*

Художник *В.С. Мельничук*

Комп'ютерний набір *Ю.Ю. Гамалій*

Підписано до друку 07.11.2000. Формат 84x108/32.
Обл.-вид. арк. 11,4. Наклад 5000 прим. Зам. № 2145.

Видавництво «Криниця»

Україна, м. Київ—217, вул. Електротехнічна, 4-А
Тел.: (044) 515-7691, 545-1006, тел./факс 515-2921

Київська нотна фабрика

ВИДАВНИЦТВО "КРИНИЦЯ" ПРОПОНУЄ:

СЕРІЯ: "СУЧАСНІ СЛОВНИКИ УКРАЇНИ"

- О. Сліпушко
"ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК ЧУЖОМОВНИХ СЛІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ"
- В. Каракун
"ОФОГРАФІЧНИЙ СЛОВНИК НАУКОВИХ І ТЕХНІЧНИХ ТЕРМІНІВ"
- О. Сліпушко
"ПОЛІТИЧНИЙ І ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНИЙ СЛОВНИК"
- К. Богуцький
"РУССКО-АНГЛІЙСКИЙ ТЕМАТИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ"
- К. Богуцький
"УКРАЇНСЬКО-АНГЛІЙСКИЙ ТЕМАТИЧНИЙ СЛОВНИК"

СЕРІЯ: "УКРАЇНА: НОВИЙ СУСПІЛЬНИЙ ПРОЕКТ"

- О. Сліпушко
"УКРАЇНСКА МОВА Й ЕТАПИ КАР'ЕРИ ДІЛОВОЇ ЛЮДИНИ. КОРОТКИЙ СЛОВНИК БІЗНЕСМЕНА"
- М. Хачатурова
"АНГЛІЙСКИЙ ЯЗЫК ДЛЯ ДЕЛОВОГО ОБЩЕНИЯ С ЗАРУБЕЖНЫМИ ПАРТНЕРАМИ"
- О. Сліпушко
"ВІКТОР ЮЩЕНКО: БАНКІР І ПОЛІТИК"

СЕРІЯ: "ТЕАТР ВДОМА"

(інсценізація українською та англійською мовами)
"ПОПЕЛЮШКА", "АЛАДДІН ТА ЙОГО ЧАРІВНА ЛАМПА",
"ПІНОККІО", "20 000 ЛЬЕ ПІД ВОДОЮ"

СЕРІЯ: "МОЇ НАЙПЕРШІ КНИЖЕЧКИ"

"КУРОЧКА РЯБА", "РІПКА", "РУКАВИЧКА", "КОЛОБОК",
"БІЛОСНІЖКА", "ЛІСИЦЯ ТА ЖУРАВЛЬ", "ПАН КОЦЬКИЙ",
"СОЛОМ'ЯНІЙ БІЧОК", "КИРИЛО КОЖУМ'ЯКА"

СЕРІЯ: "НОВА ПРОЗА"

- В. Яворівський
"ВОВЧА ФЕРМА"

З питань придбання літератури

видавництва "Криниця" звертатися за адресою:

Україна, м. Київ-217, вул. Електротехнічна, 4-А.

Тел.: (044) 545-10-06 515-76-91. Факс: (044) 515-29-21